

Аляксей Карпюк

Данута

Аповесць

Мінск

“Беларусь”

1969

НЕ ХОЧУ Я ГНИТЬ КАК ИВА,
НА БОЛОТНЫХ КОЧКАХ ГДЕ-ТО,
А ХОЧУ СГОРЕТЬ ОТ МОЛНИЙ,
СЛОВНО ДУБ В РАЗГАРЕ ЛЕТА!..

Шандар Пецёфи

Данута

Аповесць

Пра ўсё гэта расказаў мне ў санаторый адзін чалавек. Ад яго я пачуў, бадай, не новае: як сустракаліся закаханыя, рвалі кветкі, пісалі лісты, спрачаліся... Адным словам, выслушаў яшчэ адну гісторыю на «вечную тэму». Але гісторыя гэта — пра кахранне ў бурлівы час вялікіх падзеяў, і таму яна мне здалася значнай.

Перада мной была аповесць — пра кахранне, барацьбу і геройства. І вось перадаю яе на суд чытача такой, як пачуў, нічога не дадаючы і не адышмаючы.

А ў т а р

www.kamunikat.org

ЧАСТКА ПЕРШАЯ

Раздзел першы

1

У пачатку восені 1938 года я прыехаў у Вільню і паступіў на вячэрнія курсы пры жаночым ліцэі.

На курсы ішоў той, хто не мог трапіць у гімназію або быў пераростак, як я.

Мы не бывалі ў памяшканні ў час заняткаў дзённай змены, і з гімназісткамі, як мы звалі вучаніц ліцэя, курсанты не бачыліся.

У ліцэі і на курсах канцылярыя была адна, ёй спатрэбіўся пасыльны. Узялі мяне. Так я займеў доступ да дзённай змены.

У першы дзень работы даручылі разносіць па Вільні пісьмы.

Выканаўшы заданне, я вярнуўся ў ліцэй. У зале ішоў канцэрт. Я наблізіўся да зашклёных дзвярэй і крадком паглядзеў. Такога бачыць яшчэ не даводзілася. Як зачарананы, я доўга ўзіраўся.

У зале выступаў хор. На сцэне выстраіліся, адна ў адну, прыгожыя паненкі ў новеньких уніформах. Да статкова было зірнуць, каб пераканацца, што жыщцё гэтых паненак праходзіла ў такім дастатку і радасці, пра якія мне і не снілася.

Скончыўшы песню, пяючі сціскалі вусны, крывілі іх, усё перажывалі: будуць ім апладзіраваць ці не; у вачах былі такі спалох і чаканне, што стала нават шкада харыстак.

Але я зараз жа адагнаў ад сябе добразычлівасць. Вось такім мая маці заносіла ў горад усё да каплі малако. Такія абыходзілі мяне ў пачатковай школе здалёк, не хацелі сядзець за адной партай, бытта я заразны! У маёй вёсцы ад цяжкай работы дваццацігадовая дзяўчына — старая дзеўка, у трынццаць пяць бабуля, аў горадзе ўсё - паненкі, каб вы паздыхалі!

Адну харыстку я пазнаў.

Гэта была мая суседка — дачка генерала. Паненка бянтэжылася больш за ўсіх. Яе разгубленасць была няявінай і мілай. Калі паненка заспявала, вочы яе зрабіліся натхнёныя, яна пасмялела, поўны пачуцця голас, паліўся роўна і так кранаў за душу, нібы ішоў не з яе, а з маіх грудзей.

Яшчэ дзяўчына мела зграбную постаць. Каб не прадузятасць, я мог бы адразу сказаць, што яна — рэдкая прыгажуня. Але я пачаў выдумляць на суседку тое, чаго не было.

Мы, курсанты, адчувалі сябе пакрыўджанымі лесам і зайдросцілі дзённай змене — недасяжнай мары. Наглядзеўшыся на выпеставаных, гадаваных на масле і смятане паненак, я толькі

ўздыхнуў, паціху вылаяўся — халера! — ды адправіўся ў канцылярыю рабіць справаздачу.

Сёння насіў я пісьмы ў мужчынскую гімназію і праз адчыненая вокны бачыў гімназістаў. Гэта былі не нашыя курсанты — нжмелыя, стомленыя ад працы, апранутыя хто ў што.

Асабліва запомніліся іх разбэшчаныя твары, бессаромныя вочы. Гімназісцікі ў новенькіх мундзірчыках не маглі спакойна ўседзець і некалькі хвілін за партай. Хіхікалі, крывілі морды, перакідваліся паперкамі...

Ідучы з ліцэя, я ніяк не мог забыцца на харыстак. Тады пастарайся ўспомніць нахабныя вочы гімназістаў і, нібы перада мною стаяла дачка генерала, упікнуў яе:

— Спявай з імі, яны табе падпяюць!..

Толькі так падумаў і надышоў на саміх харыстак. Мая суседка была ў цэнтры ўвагі. Яна з натхненнем апавядала:

— О-ей, калежанкі! Вы сабе не ўяўляеце, як цяжка выйсці перад хорам і запіваць! Як падумала, што на мяне будуць глядзець, ногі так і прыраслі да падлогі! Глянула прафесару¹ ў вочы, а ён прыязна ўсміхаецца, і я адразу пасмялела. Потым ужо нічога не бачыла, толькі яго вочы!

Ад захаплення сваім апавяданнем яна аж свяцілася шчырасцю і даверам, і хоць вочы яе былі пакіраваныя ў мой бок, мяне яна, вядома, не бачыла. Паненкі глядзелі на яе аддана, з абажаннем і скрытай зайдрасцю.

Агорнутая новай хвалій успамінаў, суседка загаварыла яшчэ больш жыва:

— А вы не заўважылі, як я забылася на слова песні? Не?!. Шапчу вам: «Скажыце, як пачынаецца «Гураль»². Вы думалі, я жартую, і маўчыце. Піяніст іграе апошні тант уступлення, а ў маёй галаве — пуста! І толькі ў апошнюю секунду аднекуль узяліся слова! Можа, ніколі ў жыцці яшчэ так не стамлялася!

Гімназісткі свабодна, на ўсю вуліцу засмяяліся.

Тое, пра што яны гаварылі, было даволі цікавым, але і такім недасяжным, што мне аж стала крыўдна.

Фу ты! Выразам свайго твару я падсвядома паўтараў выраз твару паненкі і толькі цяпер спахапіўся. Імгненна згасіў усмешку замілавання і азірнуўся.

¹ У Польшчы ўсіх настаўнікаў ліцэя называюць «прафесар»

² «Гураль» — польская народная песня.

Не, здаецца, ніхто не бачыў.

2

Вярнуўся я тады з ліцэя і, як ніколі, зноў адчуў несправядлівасць на гэтым свеце.

У Вільні мяне праследавалі адны няўдачы.

Ад нас тут вучыўся і Генрых Станеўскі. Маці мне наказвала, калі будзе пільная патрэба, звяртацца да яго за дапамогай. Генрых быў не з нашай, а з суседняй вёскі. Прадзед яго перабраўся ў наш край з Памераніі і прыстаў да мжцовай дзеўкі. Бацька Генрыха вёў гаспадарку па-навуковому, і іхняя сям'я жыша лепш за другіх, хоць зямлі мела зусім мала. На адным лузе з Генрыхам пасвіў я каровы, а потым маці пасылала мяне кожнае лета купляць у яго падручнікі: Генрых ішоў на клас вышэй, быў выдатнікам, а падручнікі ў яго былі без ніводнай плямкі.

І вось у Вільні мы сустрэліся. У першы дзень. Я з клункам валокся з вакзала па адным баку вузенькай вулачкі, а ён насустрach — па другім. Станеўскі вёў паненку.

— Гэнек! — закрычаў надта ўзрадаваны я.

Зямляк адварнуў галаву — бытта не чую. Спачатку я нічога не зразумеў, пабег за ім. Цяпер ужо не кригчаў, а — кашляў. Тады абагнаў і яшчэ раз пайшоў насустрach.

Дарма!

Уцяміўшы нарэшце, што здарылася, здзіўлены і пакрыўджаны, я доўга яшчэ стаяў на тратуары пустой вулачкі. Супакоіўшыся, пачаў чытаць на слупе аб'яву: «Сдам бісплатна фатеру студэнту, калі згодзіцца дапамагаць у гаспадарцы ўдаве...» Гэта мне якраз і трэба было!

Знайшоўшы жыллё, я пакінуў свае рэчы ў гаспадыні і накіраваўся ў сталовую. Мне яшчэ ніколі не даводзілася есці ў сталовых. Афіцыянтка прынесла абед. Паабедаўшы, я акуратна склаў талеркі ды панёс на кухню.

Дзяўчына мяне... аблаяла!

Але найбольыш адхвастаў мяне кёндз.

На Зарэчнай вуліцы змяшчаўся закрыты інтэрнат ордэна езуітаў. З вжковых сямігодак сюды набіралі хлопцаў, якія жадалі стаць духоўнымі пастарамі.

Ксяндзом стаць абы-хто не мог: юнака два гады вывучалі.

У інтэрнаце хлопцаў адзявалі, кармілі, пасылалі на працу ў друкарню касцельных выданняў, а вечарам — займацца на нашыя курсы. Большасць з іх езуіты потым прыладжвалі туды, дзе ім патрэбны были свае людзі. І толькі самых здольных, вытрыманых і адданых пасылалі на тэалогію.

У езуіцкіх выхаванцаў, нашых курсантаў, былі не зусім у парадку дакументы, і сакратар праз мяне паслаў ім пісьмы.

— Прашу ў памяшканне! — спаткаў у праходнай будцы мяне ксёндз і забраў канверты.

Я падаўся за ім.

Адправіўшы хлопца за патрэбнымі вучнямі, ён сеў за стол, пасадзіў мяне насупраць.

Пакойчык быў чысценъкі і строга абстаўлены: дубовы стол без накрыцця, дзве табурэткі, этажэрка з касцельнымі часопісамі, а над этажэркай — крыж з фігуркай Хрыста. На стале — сподак з чорнымі слівамі, французскія і лацінскія кніжкі, касцяны нож і мае форменныя канверты.

Чакаючы вучняў, мы моўчкі вывучалі адзін аднаго.

Мне прыйшлі на памяць слова Луцэвіча, аднаго з работнікаў беларускага краязнаўчага музея. Апавяддаючы мне пра гісторыю Вільні, ён чытаў статут езуіцкіх каледжаў XVII стагоддзя: «Вучань павінен быць паслушны, як труп, як воск або як кій старога...» Мяне тады аж скаланула — ну ж і настаўнічкі тады былі; не дай бог трапіць да тых канавалаў!

Гэты ксёндз не меў езуіцкай сухасці. Наадварот! У ім было штосьці свецкае, нават велікапанскае.

Старанна дагледжаныя ружовыя пальцы езуіта жвава склалі канверты ў акуратны стосік, тады пачалі выбіваць на стале нейкі такт.

— Працуеце пасыльным? — добразычліва пацікавіўся.

— Ага.

— О-о! — падхапіў ён, бытта я сказаў вельмі значнае і прыемнае.

Дагэтуль бачыць так блізка ксяндзоў не даводзілася. У майм уяўленні гэта былі людзі, у якіх з твару і вачэй так і білі фальш і хітрасць — чым яны заблытваюць ды запалохваюць простых і наіўных людзей. Але перада мной сядзеў сімпатычны інтэлігент. Чорная сутана была на ім добра адпрасаная і чысцюцкая, а край белага і бліскучага ад крухмалу каўнерыка прыемна гарманіраваў з шыяй маладога і дужага мужчыны. Твар у ксяндза быў старанна паголены, прычоска ўкладзена волас у волас, загарэлы адкрыты лоб, а карыя очы глядзелі на мяне смела і разумна, заклікаючы да шчырасці.

Мой позірк затрымаўся на кніжцы «Гінекалогія. Жаночыя хваробы. Праф. Гутэнберг» — было золатам выціснута на яе карашку. Я сарамліва ўзняў очы на ксяндза.

Ён вытлумачыў:

— Нашая прафесія такая, шаноўны пане, што мы павінны ведаць усё, нават пра жаночыя хваробы!

Са здзіўленнем я ўставіўся на яго.

— Пашлюць у вёску на работу, звернецца да цябе цётка за парадай, што ёй будзеш гаварыць?

«Прафесія», «работа»!..

— Адкуль вы прыехалі? — спытаўся ён мяккім прыемным барытонам, і яго карыя вочы абдалі мяне прыязным цяплом, а рух — пахам адэкалону.

Я адказаў. І, адчуваючы якоесці хваляванне, у сваю чаргу спытаўся, кім ён працуе.

— Выхаваўцам. Маю пад апекай дваццаць юнакоў, такіх, як пан.

Асмялеўшы яшчэ больш, я вырашыў дзеянічаць.

Гэтае пытанне я падрыхтаваў даўно першаму папу, рабіну або ксяндзу, з якім завяду гутарку.

Ад нецярпення мяне аж разбіralі дрыготкі. Збіваючыся на даверліва-наіўны тон прастачка, я пачаў:

— Даруйце... Я хацеў даведацца ад каго-небудзь...

— Але ж, калі ласка, вельмі прашу! — заахвоціў ён прыязна.

— Скажыце, як гэта вы, адукаваны чалавек, у наш час можаце прысвяціць сваё жыщцё справе, якая не мае будучыні?

Вухнуўшы гэта, я зірнуў яму ў твар і ўбачыў па ім прыкрае і неўразуменнае здзіўленне. Толькі цяпер падумаў, што такая размова небежнечная, бо ў горадзе да мяне — ні адной прыязнай душы. Я адразу страціў упэўненасць, і мне зрабілася страшнавата.

— Вы пра што?—у вачах ксяндза быў ужо ледзяны холад.

Ён жа занадта ведаў «пра што», аднак пытаўся, каб выйграць час.

Уся мая ідэалогія тады трymалася больш на веры, чым на лагічным мысленні. Кулакамі — справа іншая, але словамі вытлумачыць свае погляды я не ўмеў. Але ж славесны паядынак пачаў, і трэба было яго скончыць. Успамінаючы студэнта, які чытаў у нашай вёсцы даклад, я паўтарыў яго фразы:

— Навука пра эканоміку гаворыць, што выйсце не ў тым, да чаго вы заклікаецце людзей... Народ трэба зраўняць, людзей парабіць багатымі, а не...

І я бездапаможна змоўк.

— Наіўны! — паблажліва кінуў езут ды зрабіў такую грýмасу, з якой бывалы настаўнік навучае школьніка, калі той памыляецца.— Пан усё спрошчвае. Прырода чалавека такая, што адно матэрыйльнае

багацце не суцішае страсцей. Каб было так проста, усе багачы сталі б ідэальныя людзі і шчасліўцы!

Ад лёгкасці, з якой ліліся яго слова, і ад глыбіні думкі ў іх, ад напружання, з якім я стараўся нешта прыдумаць, каб абараніцца, у мяне закружылася галава.

— Вы самі бачылі зблізку багатых людзей?

— Бачыў...

— Усе яны, думаецце, ідэальныя? — аж надта адчуваючы, што я сказаў няпраўду, і літасціва яе не заўважаючы, вёў ён допыт.— Думаецце, яны шчаслівыя ў асабістым жыцці?

— ?!.

— А-га! Значыць, выйсце не ў тым, каб усе былі роўныя ды багатыя, ці не так?

Я нешта прамычаў, а кёндз упёр у мяне вочы і наўмысна трymаў мяне некалькі хвілін у такім разгубленым стане. З роспаччу я адчуў, як пад яго ўладарным позіркам мая воля растапнела.

Вытрымаўшы паўзу, езуіт разбіваў мяне да рэшты:

— Пан недзе штосьці чую, але гэта ў пана несур'ёзнае, не сваё. А ці ведаецце,— загаварыў ён ужо добразычліва,— на свеце ёсць яшчэ зайдрасць, рэўнасць, імкненне да ўлады? Мае яно ўплыў на чалавека ці не?

— Мае...— паддаўся я пераканаўчай сіле, з якой гаварыў субжеднік.

— А-га! — узрадаваўся ён.— І гэтага ў чалавека не пераменіць эканамічная дактрына! Гэта можна вытравіць, толькі падняўшы інтэлект... Дык вось, шаноўны пане, не праз нівеліроўку і бунтарства трэба нам ісці. Неабходна памагаць касцёлу ачысціць людзей ад прыроднага бруду, а тады будаваць ім шкляныя замкі!

Я не меў аргументаў адбівца. І адчуваў, што якія б аргументы ні прывёў, ён — вопытны дыскусант — з такой жа лёгкасцю іх разаб'е. Аднак мая ўпартасць не дазваляла прызнаць сябе пераможаным. Я ў бжсільнай злосці маўчаў.

Езуіт ні словам не намякнуў, што я гавару крамольныя рэчы. Толькі адсцябайшы мяне як след, паблажліва ўсміхнуўся, бытта выйшла па яго. Тады падсунуў сподак, гасцінна запрапанаваў:

— На, з'еш, пан, сліўку!

Здаецца, каб ён даў па твары, так мяне не ўнізіў бы.

«Пачакай, пачакай! — пасвятлела ў маёй галаве на вуліцы.— Калі я хадзіў у школу, мяне не кожны сусед, едучы нават паражняком, падвозіў?! Часамі курыца адной цёткі залезе ў агарод другой, і

бабам сваркі ўжо хапае на ўсё жыццё!.. А багатыя, нябось, не дробязныя. Яны ўважлівыя і ветлівыя адзін да аднаго!..»

Успомніў іншыя выпадкі з жыцця сваёй вёскі, якія не здарающа сярод людзей інтэлігентных, сытых, якіх не грызе нэнда. Але і багатыя не могуць быць узорам, яны — дармаеды! Фанабэрлівыя, раўнівыя... Зусім інакш сябе паводзілі б працоўныя, калі б мелі ўсяго ў дастатку. Яны-то былі б шчаслівыя!..

Ды і дзяржава, будзе час, адпадзе сама па сабе — гаварылі ж пра гэта студэнты! Тады і людзі з імкненнем да ўлады вымруць, як вымерла прафесія лучнікаў, калі людзі не сталі карыстацца лукамі...

Мне ўжо надта карцела зноў счапіцца з ксяндзом, захацелася нават вярнуцца.

«Не трэба нівеліроўкі, па-твойму? А што? Сказаць людзям: «Панове, будзьце добрымі, а вы, нявольнікі,— церпялівымі — і выпраўляйце ў сабе інтэлект!.. Так, па-твойму? Ах, панскі паслугач, а дулю бачыў?»

«Эх, і заўсёды думкі ў маю тупую даўбешку прыходзяць, калі па ўсім ужо!»

«Нічога. Другі раз прынжу пісьмы і дам табе здачы, будзеш ведаць!.. От, езуіт пракляты! Набраў смірен'кіх хлапчанят і адурманьвае опіумам, пра які гаварыу студэнт, яшчэ і тэорыю падводзіць пад свае ўчынкі!..»

Доўга не мог я супакоіцца. Цэлы той дзень адчуваў сябе пабітым.

3

У мяне было перакананне, што я ў Вільні — няпрошаны госць і каб паехаў дахаты, ніхто гэтага і не заўважыў бы. А яшчэ здалося, што я зусім нічога не варты.

Зайшоў я ў беларускі музей. Ён быў бедны. Экспанаты віселі на цвіках, ляжалі на сталах, а то і праста валяліся на падлозе. Грошай за ўваход у музей не бралі, таму я ўжо быў у ім некалькі разоў. Мяне сюды цягнула таямнічая маўклівасць старажытных рэчаў.

Ля горбы наздраватых мамантавых касцей нейкая вжковая цётка расчаравана казала:

— То такія самыя дзве косткі мой тата-нябожчык, калі былі яшчэ жывыя, прывалаклі з-пад Вільні! Вада іх аднекуль прыгнала...

— І што з косткамі вы зрабілі? — ажывіўся супрацоўнік музея.

— Клалі пад ложак, каб хлопцы радзіліся.

— Ну і як?

— Былі і хлопцы...

- Радзіліся і дзяўчата?
- Вядома, былі і дзеўкі...
- А што потым з косткамі зрабілі?
- Крышылі ў кубак і пілі ад жывата, калі напрадвесні каго схопліваў...
- Памагала?
- Ад адной толькі,— зусім сур'ёзна адказала цётка. Калі навокал зарагаталі людзі, жанчына азірнулася, поўная асабістай годнасці і здзіўлення: чаго вы зубы скаліце?..

Чамусьці гэтая кабецина нагадала мне мяне самога. Вось і я таксама не разумеў навакольных людзей, як не разумелі і яны мяне. І ў мяне поўна наіўнасці, вжковай цемры, няведання жыщца і няма чагос্বі такога, што маюць культурныя людзі.

Найбольш гэта праявілася на канцэрце.

4

На курсах падышоў да мяне выкладчык фізік і прыязна спытаў:

- Ну, як кавалер сябе адчувае ў нашым горадзе?
- Сумна часамі бывае, пане прафесар.
- То схадзіце куды-небудзь, развейцеся: на канцэрт, у кіно...
- Грошай няма, пане прафесар.
- Гэта ўжо горай... Ідэя! — цаппуў сябе ён за кішэнню.— Вось вам білет у тэатр. Там будуць вяршкі горада, паглядзіце, паслухайце!
- Наво-ошта... Не трэ-эба...— замяўся я.
- Схадзіце, схадзіце, а то ў мяне не будзе часу і білет прападзе...
- Дзякую, пане прафесар...— пачырванеў я, задаволены.

Нядаўна ў Варшаве праходзіў сусветны конкурс піяністаў імя Шапэна. Першыя месцы там занялі савецкія музыканты — Якаў Зак і іншыя. Іх славутыя выступленні мы слухалі па чарзе па дэтэктарнаму прыёмніку з навушнікамі. Але нашыя дзяўчата ніяк не маглі станцаваць пад гэту музыку.

— А-а, ужо ведаю, што ён іграе!— закрычала дзяўчына.— Ён жа «На рэчаньку» рэжа, адно пад вальс-бастон!

Толькі падабрала такт і тупнула, каб пайсці кружыцца, як Якаў Зак выступіў ужо незразумелае — без складу і ладу, дзяўчына асеклася.

Аднак лаяць музыку тады ў нашай вёсцы ніхто не пасмеў, бо калі нават ужо буржуі самі прысудзілі, што савецкі хлопец здорава іграе, значыць, ён іграў выдатна.

— Паны, сволачы, перадаюць ігру гэтак спецыяльна. Каб адбіць у людзей ахвоту слухаць савецкага музыканта,— вырашылі тады нашы мужыкі.

А разумнікі яшчэ дабавілі:

— Калі хочаш мець поўнае здавальненне, трэба на яго глядзець, калі музыкант іграе. Покуль у свет перадаць музыку, буржуі яе самнуць, як хочуць!

У Вільню прыехаў з-за граніцы відны піяніст. Дзякуючы добразычліваму фізіку цяпер і я буду глядзець і слухаць майстра.

Прыйшоў я ў тэатр, сеў паміж паноў.

Пачалося выступленне піяніста. Людзі замерлі. Музыкант спрытна забегаў пальцамі па клавішах. Наступіла такая цішыня, што здалося — у зале нікога няма, і зрабілася нават страшна. Я сабраў волю, напружыў увагу і ператварыўся ў слых.

Дзіва, што людзі так слухаюць?

Са сцэны несліся голыя перaborы, бытта піяніст забаўляўся на інструменце, бегаючы па ім жывымі і гнуткімі пальцамі то ўлева, то ўправа. Дапусці і мяне да інструмеета, зайграю не горш — у яго ігры няма сэнсу! От, падбяры-некалькі таноў і стань папераменна націскаць на клавішы!

Вось ён бярэ ноты: першую-пятую, першую-пятую і трэці раз першую-пятую. Тады іх мяняе: першую-трэцюю-шостую, першую-трэцюю-шостую, затым — другую-чацвёртую-сёмую. Тады некалькі разоў разразіцца тырадай нот уверх-уніз: паказвае на інструменце якісьці фокус. Яшчэ пачне ўрывак нейкай мелодыі, бытта дражніцца, перарве яе на самым цікавым месцы і зноў выступкае тры разы першую-пятую ноты. Затым — першую-трэцюю-шостую...

І так без канца! Ніякай прыемнасці.

А назвы таго, што іграе: «Шуман. Рэ мажор», «Дзевяятая саната», «Чатырнаццатая саната»... Нібы на выстаўцы абстракцыяністай, дзе я таксама нічога не зразумеў, а карціны называліся «Нумар 118», «Блок нумар 112»... І чаго людзі ходзяць на такія канцэрты? Буржуі, свалата, няма іншай работы!

Я пазяхнуў і стаў азірацца па залу.

Фанары кідалі касыя снапы святла на сцэну. У адным такім снапе промняў хутка махала сярэбранымі крыльцамі жывая істотка. Ляцела моль, якую я таксама ўпершыню ўбачыў у Вільні. Гаспадыня мая казала, што моль харчуецца вopраткай. А што яна есьць тут, у зале?.. Ага, бархат на крэслах. Во, паляцела да плюшавай заслоны! — здагадаўся я, калі матылёк знік у напрамку сцэны.

Перада мной тырчала лысіна. Валасы ў мужчыны раслі толькі каля вушэй. Каб прыкрыць галаву, ён адрасціў бакенбарды сантыметраў на дваццаць і зачэсваў іх уверх, рассцілаў веерам па голым чэрепе. А каб валасы не раскідаліся, мужчына іх змачваў вадой. Бедны, кожныя паўгадзіны, відаць, бегае пад кран мачыць іх. Жыццё лысаму!.. І чаму ў горадзе іх столькі?! У нашай вёсцы, здаецца, няма ніводнага лысага, а тут — амаль кожны настаўнік на курсах лысы, крамнікі за прылаўкамі лысьвя...

Злева сядзеў пажылы чалавек з хлопчыкам. Чалавек ад музыкі рухаў смешна пальцамі, бытта штосьці хапаў у паветры, гучна дыхаў, нібы ехаў на веласіпедзе і яму цяжка круціць педалі. Ён, бедны, аж спатнеў, і на скронях павіслі бліскучыя кроплі! Мае паводзіны суседу не спадабаліся, ён памяняўся месцам з сынам, перасадзіў хлопчыка да мяне.

З правага боку ў мяне сядзела жанчына. Калі ў зале заапладзіравалі, яна спыталася:

— Няўжо вам не падабаецца канцэрт?

Я паціснуў плячыма:

— Што тут можа падабацца?

— Не разумею, як можаце так казаць! — У тоне яе я ўлавіў жаласлівую інтанацыю, з якой звяртаюцца да цяжкахворага.— Вы ж толькі ўслухайцесь! Гэта ж не музыка, а — гудзенне лесу ў час буры!.. Чуваць, як цурчыць крынічка...

— Вы бывалі ў буру ў лесе? І чулі, як ён гудзіць?.. Чулі, як цурчыць сапраўдная крынічка? — абрэзаў я жанчыну.

Ішоў я з канцэрта сам не свой. Мяне не пакідаў выраз шчырага здзіўлення, спагады на твары жанчыны і інтанацыя яе голасу. У Варшаве, выходзіць, давалі ўзнагароду менавіта за такую ігру, дык няўжо там былі дурні? Мне далёка да слухачоў у зале: да мяне, нібы да глухога, не дайшоў ні адзін гук. Я нагадваў цётку з музея.

«Ці вырвуся калі з гэтага?» — пытаяўся я ў сябе трывожна.

5

Праўда, няма чаго прыбядняцца. На працягу тыдня здарыліся ўжо два выпадкі, калі і я адчуў сваю сілу.

Аднойчы на першы ўрок не з'явіўся выкладчык, і курсанты высыпалі на двор. Ля валейбольнай сеткі якраз трэніравалася група гімназістаў з суседній гімназіі.

Валейбалісты ўсе былі рослыя і стройныя юнакі ў цёмна-фіялетавых спартыўных касцюмах. Яны лёгка і прыгожа перакідавалі адзін другому мяч, а сваім выглядам нібыта крычалі: вось якія мы

хваты, зірніце на нас! Але перажывалі, што іх адно шэсць чалавек і няма з кім гульнуць па-сапраўднаму. Мы іх абступілі цесным колам.

- Хоць бы яшчэ хто надышоў! — з сумам азваўся самы зграбны, нават не пазіраючы ў наш бок. Вядома, гаварыў гэта, бадзяга, знарок, каб мы чулі.

Як намі ні валодала гордасць, аднак мы не перамаглі спакусы. Пяць курсантаў, не згаворваючыся, апынуліся ўраз па супрацьлеглы姆 баку сеткі. Мой зямляк, Генрых Станеўскі, загадаў мне:

— Ставай яшчэ і ты, доўгі, аднаго не хапае!

Я стаў, адчуваючы ўдзячнасць да сябра.

Відаць, рэдка на той пляцоўцы бывалі такія няроўныя партыі. З аднаго боку — натрэніраваныя і спрытныя валейбалісты, партрэты якіх памяшчаліся нават у віленскіх газетах, а з другога — сапраўдны «збор багародзіцы» — нжкладныя, апранутыя хто ў што. У аднаго шыя перавязана брудным бінтам, у другога тырчалі худыя плечы. Адзін маленькі, другі вялізны — усё ў нас было бытта навыварат! Толькі Станеўскі не ўступаў гімназістам сваёй упэўненасцю і паставай.

Пачалася ігра.

Нашыя праціўнікі не гулялі, а пісалі мячом у паветры.

— Чок-чок-чок! — Ён толькі звінеў і пасля трэцяга ўдару ляцеў на нас і спакойна сабе падаў на зямлю.

— Ну, што вы! — шыпеў Станеўскі.

Дарма! Мы не маглі ўзяць нават простай падачы.

З нашай каманды я быў найгоршы ігрок. Праходзіла мінuta за мінутай, а мне не ўдавалася забіць ніводнага мяча. Ён, пракляты, лётаў, як прывід, у мяне перад носам, а я бездапаможна махаў рукамі. Што ж, іграў я ў валейбол першы раз у жыцці.

Тым часам пачалі збягацца гімназісты-балельшчыкі. Праз хвіліну іх стала больш за курсантаў.

— Глядзіце, як доўгі мух ганяе!

— Яго толькі замест пудзіла ў агарод ставіць!

— Фі-іў!..

Я гэта чую і сваё няўмельства па стараўся замаскіраваць. Прыкінуўся, што фокуснічаю.

З'явіліся суддзі. Падача ўжо ішла па свістку. Кожны раз, калі мы не маглі ўзяць простай падачы, гімназісты-балельшчыкі ўзнімалі віск. Толькі не радаваліся нашыя праціўнікі. З высакароднай ганарлівасцю яны іграў сабе далей, упэўненыя, што так і павінна быць.

Але тут здарылася нечаканае.

Бог мяне не пакрыўдзіў ростам і сілай. Памяняліся мы месцамі, і я апынуўся ля сеткі. Раптам гляджу — праста на мяне апускаецца

мяч. Я спачатку аж не паверыў сваім вачам, а за гэты міг мяч знізіўся ўжо на ўзорень выцягнутай рукі і мяне надта ж раззлаваў. З разгубленай паспешнасцю я рэзнуў па ім так, што кулак мой аж улез у яго.

Рэзнуў я мяч і здзівіўся: у чым справа? Мяча нідзе няма, а гімназіст супроць мяне ўстае з зямлі і трymаецца за шчаку.

— Го-о! — пераможна загулі нашыя курсанты.

— Грубіянства! — завішчалі гімназісты.

— Гэта — не лічыцца!

Трымаючыся за шчаку, гімназіст пайшоў з пляцоўкі, на яго месца далі замену.

Дасталі з кустоў мяч, і суддзі загадалі перайграць падачу.

Толькі ўзляцеў мяч угару, — бах! — з сілай зрэзаў яго ўжо Станеўскі. Падалі мяч яму другі раз, ён рэзнуў зноў — малайчына ўсё ж такі зямляк, спрыту ў ім хапала!

Наступіў раптоўны пералом. Праціўнікі разгубіліся.

Цяпер гімназісты-балельшчыкі рабілі нейкія таямнічыя знакі. Нават не давалі сваім ігракам піць вады. Піскам і гвалтам прабавалі вывесці нас з раўнавагі, але нічога не дапамагала. Мы раптам авалодалі «пачуццём локця». У кожнага з нас была сіла дарослага. Мячы, як снарады, ляцелі на другі бок — страшныя, небжпечныя. Гімназісцікі баязліва тоўпіліся ля месца падачы — далей ад сеткі.

Адведаўшы асалоду ад дакранання да тутых бакоў мяча, я ў прыемным азарце яшчэ не раз перабіў яго праз сетку.

З пляцоўкі нас праводзілі абразлівую выкрыкі, але яны не маглі заглушыць перамогі ў нашых сэрцах.

6

Другую перамогу ў чужым горадзе я меў над Віліяй.. Пакупаўся я ў рэчцы і вылез на бораг. Мяне адразу абступілі хлапчукі, пачалі захапляцца:

— А-яй-яй!

— Ух ты-ы!

— Падабаюся вам? — не без прыемнасці праказаў я.

— А-га-а!

— А што трэба рабіць, каб мець такія мускулы? — асмялелі малыя ад маёй рахманасці.

Пытанне было нечаканае. Гэта людзі мяне лічылі асілкам, але сам я не адчуваў сябе ім і ніколі не задумваўся, як яны атрымліваюцца.

Я пачаў наследаваць выкладчыка фізкультуры і раіць малым тое, чаго сам ніколі не рабіў:

— Трэба абцірацца халоднай вадой кожную раніцу. Вы абціраецеся?

— Не-а...

— Ну!.. А яшчэ трэба рабіць кожную раніцу гімнастыку. Есці цукар. Класціся спаць і ўставаць рэгулярна...

— А-а...

Хлопчыкаў я расчараўваў. Слухаць гэтых ісціны ім, відаць, апрыкрада ў школе, яны хацелі ад мяне пачуць нешта новае.

Падышлі два паўпанкі і таксама давай мяне разглядаць як дзіва. А потым, папрасіўшы прабачэння, давай яшчэ мераць ды мацаць. Я надта баюся шчыкоткі, дастаткова паказаць палец, каб я ўздрыгнуў. Але мужчыны былі ветлівыя і культурныя, я цярпеў, сабраўшы ўсю сілу волі.

Незнёмыя дзяліся ўражаннямі:

— Даўно не бачыў такога магутнага цела!

— Не толькі магутнага, але і грацыёзнага!

— Выдатны экземпляр атлета.

— А колькі пану год? — спыталіся мяне.

— Васемнаццаць.

Спытаўся і пра рост.

— Сто восемдзесят восем сантymетраў.

— Усяго-о? — расчараўваўся пан.— Я думаў, вышэйшы...

— У яго моцная будова цела,— растлумачыў другі.— Такія людзі заўсёды здаюцца вышэйшымі. Колькі пан важыць?

— Пяць пудоў і дзесяць хунтаў.

— ...хунтаў? — перадражніў мяне мужчына і ўсміхнуўся да сябра.

Я ведаў, чаго яны ўсміхаліся. У горадзе гавораць — фунты. А яшчэ ў іх мераюць усё на кілаграмы і цэнтнеры. Ну і што?

Мужчыны, выявілася, скульптары з мастацкай акадэміі. Яны спытаўся, ці не хачу зарабіць. Я, вядома, хацеў, але было боязна: якую работу прапануюць гэтых панкі — у горадзе, кажуць, усе жулікі апранутыя прызываіта.

Незнёмыя завялі мяне ў акадэмію і запрапанавалі пазіраваць студэнтам.

— Пастаіш перад імі гадзіну — залатоўка, а дзве гадзіны — дзве залатоўкі.

— Голы перад людзьмі стаяць не буду! — спалохаўся я.

— І за грошы?

— І за грошы! — цвёрда стаяў я на сваім.

— Дзівак! У нас нават паненкі пазіруюць, паглядзі!

Зрэшты, чаго маю ўпірацца? Мо там што і вартае? Як што не гэтак, павярнуўся і — будзьце здаровы! — Ну, пайшлі...

Калі мы апынуліся ў студыі, мяне аж скаланула. Пад сцяной, як дровы пад акапам у дрэннага гаспадара, бязладна валяліся гіпсавыя руکі, ногі, галовы з адбітymі насамі і вушамі.

Мяне падвялі да шырмы. За ёю стаяла зусім голая дзеўка, а нейкі стары, як смарчок, пан, бессаромна не зводзячы з яе вачэй, ляпіў з гліны жаночую фігуру. Я адскочыў як апараны і ўцёк дадому: каб давалі мільёны нават, на такую работу не згадзіўся б!

Але ўвага мастакоў падказала: дык і я нечага варты!

Некалькі дзён я быў у добрым гуморы. Вечарам, закінуўшы дамоў кніжкі, спяшаўся на вуліцу Міцкевіча. Яе залівала мора святла, а па тратуарах фланіравалі два сустрэчныя патокі моладзі. Я далучаўся да аднаго з іх. І без добрай вонкі ды гарадскіх манераў я звяртаў на сябе ўвагу гімназістак ростам. У падабаўшы сабе каторую, я праходзіў міма ды раптоўна азіраўся. Так я і ведаў — гімназістка глядзела мне ў спіну! Злавіўшы разгублены позірк, я крочыў далей упэйнена і незалежна, адчуваючы на душы перамогу.

І толькі цяпер, наглядзеўшыся праз зашклёныя дзвёры на харыстак, паслухаўшы паненак на вуліцы, зноў стаў незадаволены сабой, а перамога на вуліцы Міцкевіча здалася нічога не вартай.

Раздзел другі

1

У той дзень, калі бачыў на сцэне паненак, прыйшоў я з ліцэя дадому і, чаго са мной ніколі не здаралася, прыпаў да люстэрка.

Хто я? Пастух!.. Лоб і сківіцы шырозныя, нос — бульбінай!.. А бровы!.. Недзе я чуў, што яны чалавеку служаць для аховы органаў зроку ад дажджу. Калі гэта так, то мае не дапусцілі б вільгаці да вачэй, каб нават ліло як з цэўкі. Але якая мне радасць? Зросшыся на пераносі, махнатыя, парыжэлья ад сонца, калючыя, як вусы ячменю, яны тапоршчыліся, нібы дзікі зараснік. У рысах майго твару не было той лагоднай сіметрыі, якая, мне здавалася, так падабаецца дзяўчатам: выпірала вуглаватасць, а шэрыя з жаўцізной вочы глядзелі непрыязна і пранікліва.

— Зірне на цябе — нібы цвіком да сцяпы прыб'е! — казалі пра мяне ў нашай вёсцы дзяўчата.

Я агледзеў вонкі. Рукавы ў пінжаку кароткія, лацканы пакарабаціліся, на нагах — здаравенныя, дванаццацізлатовыя

чаравікі на гумовай падэшве чэшскага Баці. З іх заўсёды вылазілі праклятыя анучы.

Некалькі апошніх месяцаў я не стрыгся, і ў мяне пачаў расці чуб. Дзеля яго я нават купіў грэбень. Але чуб, паршывец, не прычэсваўся, як прычэсваліся валасы ў нашых курсантаў. Мая чупрына расла ўніз і звісала над вачымі так, як звісае са страхі салома, калі яе вечер павырывае, таму на вуліцу без шапкі і не выходзіў.

Разглядаючы мяне над Вілій, адзін скульптар сваім грэбенем улажыў чупрыну набок, сказаў сябру, што мне так лепш. Цяпер я гэта ўспомніў.

Я пайшоў на кухню, намачыў валасы, вярнуўся зноў да люстэрка і часануў некалькі разоў па галаве. Калі мой чуб паслухмяна лёг набок, я ледзь не ахнуў! Не верылася, што ў люстэрку — мой адбітак. Адтуль глядзеў на мяне хлопоц, у якога пад высокім ілом бялеў акуратны, не вядомы мне дагэтуль прабор. Ад прабора налева пакорна лягла чупрына густых валасоў — пацямнелых ад вады, шаўковістых. На мяне павеяла такой навізной, што я не мог на сябе надзівіцца.

На кухні гаспадыня звякнула пасудай, і я адскочыў ад люстэрка. Патаптаўся. Агортвала вялікае жаданне пахваліцца сваім выглядам. У пакоі было цесна, нібы засадзілі мяне ў клетку.

Без шанкі пайшоў я на вуліцу, крадком мацаючы чупрыну, ловячы яе незнаймы адбітак у шыбах. Уесь свет стаў нібы прыгажэйшы. Нават здалося, што ўся Вільня таксама перажывае маё другое нараджэнне!

... Было гэта даўно. Паступіў я ў «паўшэхную»³ школу і бачу: у аднаго вучня шрам на назе, другому выразалі сляпую кішку і зашывалі жывот, той меў шкарбіну ў зубе, іншы хадзіў у акулярах або мог па-сабачаму брахаць... Адзін я нічым не вылучаўся і не меў ніякага таленту. Я доўга ламаў галаву, прыдумваў фантастычныя сітуацыі, як выбіцца ў «людзі». Нарэшце надарыўся выпадак.

Школьны ганак быў абшаліваны дошкамі. Нехта прыдумаў забаву: хто мацней стукне патыліцай у дошкі! Я выбраў месца, дзе сцяна найбольш пружыніла, і так бухнуў, што ўсе разявілі раты, бо дошка заскочыла за дошку. У мяне намутнела ў вачах, але я стукнуў яшчэ раз, і дошка стала на месца.

³ «Паўшэхнай» школай называлі ў Польшчы да 1939 г. сямігодку.

Тады ўсе прысудзілі: у Барташэвіча наймацнейшая з усяе школы галава!

Кожны перапынак мяне вадзілі на ганак, прымушалі паказваць фокус. Так у школе і я стаў героем. Якую адчуў радасць? Быў найшчасліўшым чалавекам у свеце!

Такую радасць і задавальненне сабой перажыў я зараз і ў Вільні. Яшчэ ажыло ўражанне перамогі над валейбалістамі. Успомнілася захапленне скульптараў над Вілій майм целам...

2

Выйшаўшы на вуліцу з зачасанай набок чупрынай, я сустраўся з хлопцамі нібы роўны з роўнымі і незалежна пазіраў на людзей.

Насустрэч крохыў малады рослы афіцэр — ад'ютант генерала. Каб здавацца вышэйшым, вайсковец ненатуральна вышыгваў шыю, бытта яму ціснуў каўнер, ды яшчэ глядзеў угору. Афіцэра спыніла маленькая пані, павіталася. Паднімаючы руку дамы да вуснаў, фанабэрысты ад'ютант нават не нахіліў галавы, і беднай жанчыне давялося стаць на дыбачкі.

Я параўняўся з імі. Рагі канфедэраткі, расшытыя серабром, былі толькі на ўзоруні маіх вачэй.

Далей на ліпавай алеі сустрэў сапраўды высокага мужчыну. Нават большага за сябе. Я павінен вам адкрыць ракрэт. Кожны высокі чалавек добра заўважае такога ж высокага, крадком сочыць за ім, нават мераецца. Гэтага чалавека не толькі на нашай вуліцы, а ў Вільні я сустракаў упершыню. Ён, мабыць, быў прыезджы, а па шапцы, як у Тэльмана, відаць — прыбалт-літовец.

Найчасцей высокія людзі бытта не маглі прызвычаіцца да свайго росту, не ведалі, што з ім рабіць. Яны горбіліся, валачылі ногі, нібы на іх віслі гіры, стомлена крывіліся, бытта ім цяжка насыць свой корпус — як бы яго саромеліся нават. Над такімі я заўсёды пацяшаўся.

Для майго цела прырода падабрала адпаведную колькасць сілы. Я сябе адчуваў так, як адчуваюць статныя спартсмены.

Прыбалт пацешна перастаўляў ногі, нібы спераду нехта ішоў ды не даваў яму ходу. Ад гэтага літовец здаваўся нехлямяжым. Маю душу напоўніла перамога.

Даўжыня плітак тратуара — пяцьдзесят сантиметраў. Абміануючы недарэку, я пакрохыў праз дзве пліткі і з прыемнасцю адчуў, як напінаюцца ў нагах мускулы. Крохыў я далей, радаваўся сабой, а мне здавалася, што адчуваю нават хвалі паветра, якія выклікаю вакол сябе.

Вось тут я і спаткаў суседку.

Яна вярталася з ліцэя. Разам з ёю ішлі студэнт з вусікамі нітачкай і сяброўка. Абое пра нешта ёй гаварылі, але яна нікога не слухала. Ляніва перастаўляючы ногі, суседка на адным пальцы трymала партфель, каленымі стукала па ім і нудна азірала. Вядома, мяне яна нават і не заўважыла. Яе сумны позірк толькі абыякава каўзануў па маіх грудзяx. Я прыгледзеўся. Гэта была ўжо не тая гіmnazістка, якую я бачыў на сцэне, а — самаўпэўненая паненка, што ведала сабе цану.

— Паду-умаеш! — грэбліва кінуў я, мінуўшы кампанію.

Калі студэнт праходзіў пад ліпкай, расшытая сярэбранымі выкрутасамі форменная шапачка на цэлыя дзве пядзі не даставала да лісцяў. Падышоўшы да таго самага месца, я выцягнуў шыю і выразна адчуў, як галінкі джарганулі мяне па патыліцы.

— Во! — сказаў я сабе.

І забыўся пра гіmnazістку.

Паказалася Віленка.

Ля Зарачанскаага моста звярнуў маю ўвагу абеліск. Я не мог прайсці раўнадушна міма кожнага надтісу, пачаў чытаць і гэты.

«Помнік пастаўлены ўдзячнымі жыхарамі Вільні польскаму вучню Мечыславу Додзіку, які ўтануў тут у 1933 годзе, ратуючы ў час паводкі яўрэйскага хлопчыка Хацкеля Хармеца». Бедны. Відаць, не ўмей плаваць. А мо бервяном аглушыла...

Глядзі, жылі тут малыцы што трэба!..

Хоць на граніце была яшчэ высечана багародзіца, аднак я — ваяўнічы бязбожнік — ужо адчуў да помніка паshanu. Насцярожана паглядзеў на бурлівую, ядавіта-зялёную Віленку, прыкінуў, на колькі яна ўзнімаецца ў паводку і як тут усё кіпіць, ды ціха пакрочыў далей.

Мяне панесла ў старыя кварталы Вільні.

Што тут было тысячу гадоў назад? Якія хадзілі людзі? Якая на іх была вopратка? Якія мелі клопаты?..

Відаць, было тут поле. Няўжо і тады гэтаксама людзям свяціла сонца, яны пацелі, хацелі піць? І пжок перасыпаўся пад капытамі іхніх коней?.. А чаму не? Вядома! Не вёрыцца, бо мінулае мы ўяўляем сабе па малюнках мастакоў, а гэтыя малюнкі больш падобныя на казку.

Потым з'явіліся гэтыя муры і іншыя людзі. Потым і тых людзей не стала...

Цяпер з сівых муроў месцамі выкryшылася цэгla і застаўся толькі акамяnelы раствор, таму на сценах чарнелі чатырохкутныя адтуліны — глядзі, так і шугануць адтуль з гнёздаў птушкі!

На адной вуліцы два здравенныя атланты на плячах трымалі балкон. Балкон вялізны, а скульптар так здорава выразіў напружанаць мускулаў у атлантаў, што мне захацелася падперці балкон самому ды кінуць барадачам:

— Я за вас крыху патримаю яго, а вы, хлопчыкі, пабегайце па скверыку, хай вам плечы адыдуць!

Ганкі, галерэі, вузенъкія вулачкі.

Нібы для таго, каб адзін бок вулачкі не налез на другі, іх параспіралі ўверсе аркамі...

Гледзячы па гэтую старажытнасць, я забыўся на ўсё і адчуў, як у мяне пачынае займаць дух ад усведамлення, што хаджу мжцінамі, пра якія толькі пішуць у кніжках.

«Няўжо я ў Вільні? А мо толькі сню?

І ўсё ж такі я ў Вільні, эх!..»

Ад збытку пачуццяў і сілы мяне ўзяла ахвота брыкнуць, як таму цяляці на полі, калі яно наесца травы, а сонца прыпякае, і цяля раптам задзярэ хвост і пачынае дурэць.

Хадзіў я ў той дзень доўга. Калі апамятаўся, што позна ўжо, азірнуўся. Якажыці незнаёмая вулачка. За мной — дзве жаночыя постаці. Я паўслухаўся. Адзін голас дарослай, другі — дзяўчынкі гадоў шаснаццаці. Яны нечага ад мяне хацелі.

— Ты чаго ўпіраешся яшчэ, дурніца! — угаворвала старэйшая маладзейшую.— Ну, ідзі, не бойся!

— Хі-хі-хі-хі!

— Прэндзэй, ну! Бачыші, спыніўся і азіраецца!

— Хі-хі-хі-хі!

— Каму кажу? Чаго зываеш зноў?.. Ідзі да яго, ідыётка!

У чым справа? Навошта я ім патрэбен?..

Я быў такі наіўны, што нічога не разумеў. Толькі ўгледзеўшы, што адна з постацей піхае ў мой бок другую, мяне апанаваў якісьці інстынктыўны страх, і я з усяе моцы пабег.

Вылецеўшы на цэнтральную вуліцу, я спыніўся каля латка. Патаптаўся ў нерашучасці, паазіраўся, бытта хацеў упэўніцца, ці не бачыць бацька, што збіраюся транжырыць грошы, і адно тады папрасіў порцыю марожанага.

Сорамна есці ў людзей на вачах. Я павярнуўся тварам да вітрыны і пачаў лізаць халодны капец з вафлі.

Не паспей з'есці і паловы порцыі, як раптам насцярожыўся. Каля мяне хтосьці затрымаўся. Я скасіў вочы. Побач стаяла дзяўчына з шырокім тваром. Мутна-сіняга колеру вочы яе глядзелі на мяне з

гатоўнасцю і нібы казалі: а вось і я! Дзяўчына ступіла ў мой бок. Марожанае засела ў маім горле.

Што за ліха?!

Я з цяжкасцю праглынуў камяк і заморгаў вачыма. Паглядзеў у вітрыну: можа, мне здалося?

Не. У шкле акна выразна, як у люстэрку, маячыў той самы шырокі твар. Вочы дзяўчыны адтуль усё ўпарта стараліся спаткацца з маімі. Яна зноў зрабіла крок да мяне. Стала так страшна, як тады, калі снілася, што на мяне наядзжае паравоз.

Я ўцягнуў марожанае ў рукаў і сігануў у паток людзей. Толькі адляцеўшы кроکаў на трывцаць, я з палёгкай уздыхнуў і азірнуўся.

Дзяўчына ўсё яшчэ была на tym самым месцы. Цяпер яна стаяла да мяне спіной, а яе фігурка выглядала паніклай, апусцелай, бытта яе хтосьці моцна пакрыўдзіў. Ні то з жалю да яе, ні то з цікавасці я пастаяў ды паўзіраўся. Дзяўчына прайшлася ў адзін бок, другі і змяшалася з патокам прахожых.

Вярнуўся я на кватэру, раздзеўся, а заснуць не магу.

Доўга я валяўся на ложку, і доўга ён пада мной рыпей. Упершыню звярнуў увагу, што ў мяне цвёрдае і тугое цела, тонкая ды белая скора, і адчуў, як люблю сваё цела. Мяне раптам пачалі мучыць незразумелыя жаданні, агарнула дзіўнае хваляванне.

3

Вядома, чуб — дзіцячая фантазія, форс. Я да яго хутка прызычычаўся, ён паслужыў толькі маленъкай ступенъкай на шляху да сталасці. Такіх ступенек я меў шмат.

У мяне людзі верылі. Вялікая гэта сіла — людская вера. Усё добрае, што ва мне тады было, ведаю, паходзіла з яе. Мяне хвалілі. Я заўсёды памятаў, што ад мяне нечага чакаюць. Гэта мяне падцягвала і, відаць, служыла галоўным стымулятарам у жыцці.

А яшчэ людзі мяне паважалі. Не толькі з-за того, што я рэдка іх падводзіў, а з-за маўклівасці. Да маўклівых заўсёды праяўляюць цікавасць.

Паважалі мяне яшчэ і за рост. І наогул лічылі сур'ёзным, удумлівым, падбадзёрвалі добразычлівасцю. Як яны памыляліся, як яны не ведалі, колькі мне гэта каштую!

Сапраўды, мне некалькі гадзін удавалася пабыць сур'ёзным, і я сабе казаў: к д'яблу ўсё, я прыехаў сюды не глупствамі займацца, буду рабіць вось так і так!.. Праходзіла гадзіна, я пачынаў захапляцца чым-небудзь пабочным і спяшаўся туды, куды цягнула.

Не, не вучоба была маім захапленнем.

Неяк маці прыслала мне ў Вільню вышытую кашулю. На ўроку польскай мовы і літаратуры ўбачыў яе наш прафесар Залескі і заявиў класу:

— У Афрыцы ёсьць народы, якія любяць каляровыя шкельцы, каменьчыкі, ніткі. Дай ім мыла або соль, яны з'ядуць іх проста так, як мы — шакалад. У нас на «крэсах»⁴ гэтае дзікунства захавалася ў тым, што мжцовыя сяляне расшываюць вopратку рознакаляровымі ніткамі.

І выхаленай рукой ён паказаў на мяне:

— Вось вам жывы прыклад!

Лёгка сабе ўяўіць, як пасля такіх слоў я адносіўся да таго «прафесара» і яго навуки.

Яшчэ настаўнікі «паўшэхнай» школы былі мае заклятыя ворагі, і ўсё тое, чаму яны вучылі, было мне чужое. Такое перакананне я перанёс з хаты ў школу, і год ад году яно ў мяне паглыблялася. Таму выхадка Залескага не была нечаканасцю.

Мая адкуцацыя адбывалася недзе паміж урокамі — на вуліцы, дома. З сямігадовай школы я не вынес ні замілавання да вучобы, ні навыкаў. Наадварот! У майм уяўленні кожны той, хто атрымліваў пяцёркі за іхнія навуки, быў панскі падліза, халуй. Паехаў я ў Вільню, бо туды адпраўляліся многія пакаленні нашай моладзі, каб убачыць свет і вярнуцца дахаты мо і без дыплома, але прызнаным чалавекам.

У Вільні я рыхтаваў урокі без здавальнення і энтузіязму і толькі тады, калі ведаў, што мяне абавязкова выклікаюць да дошкі.

Уся мая душа была ўзрушана падзеямі, якія разгортваліся ў горадзе і на свеце. Вось хоць бы сенсацыя аднаго дня.

— Чулі? У Лукішской турме небывалы шлюб сёння адбудзецца! — пачалі перадаваць з вуснаў у вусны людзі.— Раман стагоддзя, такога яшчэ не было!

Студэнтка універсітета імя Стэфана Баторыя выходзіла замуж. Яна таксама сядзела ў Лукішках і са сваім будучым жаніхом пазнаёмілася праз краты. Яе выпускцілі раней, дзяўчына пачала з ім перапісвацца, насіць перадачы, а праз год яны дамовіліся пажаніцца. Урад ім дазволіў браць шлюб у турэмнай камеры.

Газеты паведамілі, што сёння ў шлюбнай сукенцы і з капеланам яна накіроўваецца ў Лукішкі. Хіба мог і я не прыйсці пад турму? У натоўпе такіх, як сам, я хваляваўся, нешта выкryшкаў, а грудзі распірала гордасць.

⁴ Тэрыторыя Заходняй Беларусі ў Польшчы да 1939 г. называлася «крэсамі ўсходнімі».

«Людзі, паверце, і мы здольны на такое!» — быў падтэкст нашых выкryкаў.

Тады было чым узрушацца.

Газеты стракацелі здымкамі новых замежных бамбардзіроўшчы-каў і бамбасховішчаў у Лондане і Парыжы.

На вуліцах Вільні з кіямі стаялі эндэцкія⁵ пікеты. Яны пе пускалі кліентаў у яўрэйскія крамы.

Яўрэйскія хлопцы амаль на кожным скрыжаванні вуліц прадавалі карыкатуры на Гітлера, а паліцыя іх за гэта лавіла ды адпраўляла ў турмы ці канцлагер Картуз-Бярозу.

У цырку я бачыў, як барцы выйшлі на манеж, узнялі да публікі правыя руکі і прывіталіся: — Гайль Гітлер!

Усім было вядома, што гэта агенты гітлеўскай пятай калоны, але яны свабодна ездзілі па Польшчы і рабілі сваю чорную справу. Па-пры нібы і лаялі Гітлера, але яўна яму сімпатызавалі, нават пераймалі.

Рыбентроп дамагаўся для Германіі калоній, гэтага патрабаваў у Лізе нацый і польскі міністр замежных спраў Бэк. У Германіі пабудавалі канцлагер, адразу паны зрабілі тое ж самае і ў сябе, ды яшчэ запрасілі Гімлера ў гості: паўзірайся, дружка, такі самы?!. Мо не ўлічылі што пры арганізацыі, то падкажы!..

Усе людзі былі ўзрушены падзеямі, у тым ліку і я.

Невядомая сіла ўзнімала мяне з цвёрдага матраца і прымушала раніцай бегчы на Замкавую вуліцу. Там у вітрыне свайго будынка рэдакцыя вывешвала свежую газету. Хоць гэта было «Слова» віленскага манархіста Цата-Мацкевіча — усё ж такі газета, і бжплатная. Праз галовы такіх, як сам, прагна ўзіраўся я ў свежыя старонкі. І калі вычытваў, што албанцы зноў разбілі італьянскую дывізію або што восьмая кітайская армія паперла японцаў, я вяртаўся дадому шчаслівым чалавекам. Не, такой гордай радасці я не зазнаў бы, каб атрымаў адразу дзесяць пяцёрак або каб усе віленскія паненкі звярнулі на мяне ўвагу.

У вёсцы не паспелі прыняць мяне ў падпольны камсамол, але сярод камсамольцаў я лічыўся сваім чалавекам. Набліжалася бура. Яе рыхтавалі вярхі. Я цьмяна адчуваў, што ў падзеях рашучую ролю будуць адыгрываць і такія, як я. Нават я запасся наганам і часта браў яго з сабой у горад. Халоднае жалеза адцягвала мае штаны, але праз хвіліну наган награваўся і нібы зліваўся з целам: от дужым тады здаваўся я сам сабе!

⁵ Эндэцкі – нацыянал-дэмакраты, партыя польскіх шавіністаў.

Таямніца ўзнімала мяне ва ўласных вачах, усяляла ўпэўненасць і пачуццё перамогі над шэрымі мужчынамі, якія некуды беглі, заклапочана мітусіліся. Душа прагнула, каб нарэшце акунущца ў віхор падзей. У такія хвіліны мой рост, прыгажосць і фанабэрыйя дачкі генерала ўжо здаваліся дробяззю, глупствам.

І ўсё ж такі я не мог забыць яе спеву. Тады ў зале чамусыці здавалася, што яе разумею толькі адзін я і такое ўражанне робіць яна толькі на мяне аднаго. Нават здавалася, што ў памяшканні былі мы толькі ўдваіх.

4

Але мае паводзіны не будуць зразумелыя, калі я не прызнаюся яшчэ і ў некаторых грахах.

У нас на вёсцы адчуvalася нацыянальная непрыязнасць. Узрадзілі яе езуіты і папы сотні гадоў таму назад ды падтримлівалі да нашых дзён.

У маёй бабкі вісела іконка маленъкага хлопчыка ў доўгай і белай кашульцы. Нам, малым, бабка апавядала, бытта некалі гэтага хлопчыка яўрэі, злавіўшы ў нашай вёсцы, завезлі ў горад, зарэзалі, а на яго крыві папяклі мацы. І бытта яўрэі робяць гэта штогод.

Многа разоў, бывала, узіраючыся на хлопчыка ў такой самай, як у мяне, кашульцы, я марыў хутчэй вырасці ды вызваліць свой народ ад крывавай дані яўрэям і люта ім помсціць.

І гэта яшчэ не ўсё.

Я жыў на граніцы Польшчы з Беларуссю. У маёй мжцовасці панавала нянавісць паміж двума суседнімі народамі, адурманенымі шавінізмам і забабонамі, гарэлкай і рэлігіяй. Нянавісць гэтая ў некаторых мжцінах даходзіла да дзікіх памераў. Здараліся нават выпадкі крывавых распраў пры змене ўлад, а яны за апошнія дваццаць пяць гадоў у нас мяняліся шэсць разоў!

Праводзячы ў Вільню, маці давала мне такі паказ: — Каго хочаш выбірай сабе там за жонку. Нават за жыдоўку нічога не скажу. Адно не бяры мне полькі. Яе нага не ступіць на мой парог, покуль жыціму! Так і ведай сабе!..

Камуністы, аб'яднаўшы часамі ў адну ячэйку беларусаў, яўрэяў і палякаў, вучылі людзей разбірацца, хто іх сапраўдны вораг. Але адна справа ўсвядоміць сабе з'яву, другая — пазбыцца схільнасці і звычак, якія ты ўвабраў з малаком маці. Для таго каб гэтай заразы пазбыўся народ, трэба шмат часу.

Таму трапляліся людзі, што хадзілі ў даматканым адзенні, лапцях, але глядзелі на такіх самых гаротнікаў-палякаў як на істоты

ніжэйшыя. Праўда, моладзь жыла новымі ідэямі, аднак трапляліся хлопцы і дзяўчата з «радзімымі плямамі».

І ў мяне былі такія «плямы». Я не мог пазбыцца адчужанаці да сімпатычнай суседкі не толькі таму, што яна дачка генерала, але і таму, што яна яшчэ і полька.

5

І ўсё ж такі з дня выступлення хору ліцэістак я стаў зашмат часу аддаваць суседцы.

Я зусім не намерваўся ў яе закахацца. Проста пачаў марыць, як прымушу паважаць сябе. Я пацяшаўся і смакаваў ужо прыемнасць перамогі. З вялікім здавальненнем прыдумваў розныя шляхі, якімі дабіваюся мэты. Паступова гэта перайшло ў нейкую хваробу: суседні панадворак я не выпускаў з вачэй.

А ён быў агароджаны металічнай сектай, праз якую віднеўся незвычайны, падобны на куб дом з вялікім, у адну шыбіну, вокнамі. Вакол дома раслі піхта, лістоўніца, таполі, канадскі клён, а на клумбах — кветкі і пальмы. Сцены былі ўвітые дзікім вінаградам. Сярод галінак дрэў з вечара да раніцы гарэлі лямпачкі. Шкло, бетон, чысціня і парадак, электрыка, паўднёвыя расліны — усё велікапанскае, недаступнае, незвычайнае і таямнічае. Нездарма цэлая вуліца ганарылася, што на ёй жыве сам генерал.

Я так сачыў за суседнім домам, што тыдні праз два ўжо крыху даведаўся пра яго жыхароў.

Сядзеў я аднойчы на ганачку з кніжкай, і на суседнім пападворку з'явіўся сам генерал з ад'ютантам.

— Юнак, чаму ты так горбішся? — раптам кінуў ён праз секту.

Я са здзіўленнем азірнуўся.

— Да цябе гавару, да цябе! — пацвердзіў вусаты вайсковы ў расшытым сярэбранымі зігзагамі мундзіры.— Не нахіляйся гэтак, давай грудзям доступ кіслароду — табе яшчэ салдатам быць!

— Так точна, пане генерале! — склікнуўся я, але он ужо знік на ганку, і толькі яго ад'ютант змераў мяне ні то зайдросным, ні то зацікаўленым позіркам, пакідаючы мяне ў недаўменні.

У генерала было некалькі чалавек прыслугі. Перш за ўсё кідалася ў вочы пажылая жанчына з пачцівым маршчыністым тваром. Яе, спаткаўшы ў горадзе, я пазнаваў ужо. Аднойчы нават сустрэў у галантарэйнай краме. Генеральская служанка разглядала дзіцячу кащульку і вырашала, купіць ці не.

— Свайму пляменніку на вёску! — даверліва прызналася яна прадаўцу.

Было відаць, што ў краме яе добра ведаюць.

— Дык бярыще! — падказаў прадавец.

— Не хапае грошай...

— А вы пазычце ў сваёй гаспадыні, пані Вацлавы, генераловай!

— Не люблю гэтага. Хто пазычae, потым просіць міласціну...—

Яна паклала кашульку на прылавак, паглядзела на яе яшчэ здалёк ды сціпла пайшла да дзвярэй.

За лета ў генералавых дрэвах развялося шмат галак, і служанка прыйшла да маёй гаспадыні спытаць, ці не ведае тая хлопца, які б узяўся паскідваць гнёзды з таполяў. Праз адчыненае акно я пачуў, як яна аб'явіла:

— Па пяцьдзесят грошай⁶ за гняздо дае пані генеральша!.. Акыш, акаянныя! Столікі іх развялося, што няма ратунку!.. Аднойчы генерал выйшаў пачытаць газету і адна ў паперу яму як плюхне!.. Ах, шкодніцы!.. Пані Вацла-ва хацела іх звесці вжной, але ён не дазволіў. Сказаў — няхай выведуцца, тады...

Я ў гэты час схапіў кніжку і прыкінуўся, што чытаю.

— А вы, суседка, чаму не мыеце сёння бялізну?

— Бялізна на пліце кіпіць, а я толькі выйшла на ганачак падыхаць свежым паветрам! — адказала гаспадыня.— Душна на кухні... Кухоннае паветра з сябе выдыхаю, выдыха-аю, а свежае поўным ротам удыха-аю!..

— А я думала, вы культурай вырашылі заняцца сёння.

— Зоймешся, як жа! Мой жылец прыносіць дадому часопісы з малюнкамі. У мінулую нядзелю ўзяла адзін паглядзець, дык не знайшла акуляраў, бо дзеці не куды завалаклі.

— І ўся культура скончылася?

— Ну, скончылася. Калісьці, як жыў мой мужык, то хоць ён не даваў мне ў свята мышы. Не любіў вельмі, калі я назношу бялізны на нядзелю. Бывала, п'яны як возьме, як кіно! Раскідае ўсё мне, парве, патопча...

У голасе гаспадыні чуліся захапленне і гордасць за мужа і сум па ім.

Я адчуў — служанка асцярожна заглянула ў акно. Потым з набожным шэптам спыталася:

— Ваш усё гэтак над кніжкай сядзіць?

— Але,— пацвердзіла гаспадыня.

— А я думала, мо ён захоча зарабіць.

⁶ Грош —мелкая манета, 1/100 злотага (польск.).

— Не мае часу... Гароўны трапіў хлопец, працавіты! Наносіць мне вады і — за ксёнжку!..

— Наша паненка таксама мала куды ходзіць. Усё сядзіць, сохне над кніжкамі. Або іграе на партрафяні... Божа, які час настаў, як мэнчацца маладыя! Хіба людзі ведалі такое раней?.. Недарма цяпер гэтак усе хварэюць на сухоты! Ой, трэба ісці прэндзэй да работы!

— Ці не прыгарэла там мая бялізна! — кінулася на кухню і гаспадыня.

Адыходзячы, генеральская служанка закрычала на птушак:

— Акыш! Зараза! Паморка на вас няма!.. Ох і дабяруся ж я да вас!..

Я ж са злосцю шпурнуў кніжку на стол: таксама прыдумаў!.. Чакай цяпер, калі яна зноў завітае!..

Калі служанкі не стала, я выйшаў на двор. Доўга не думаючи, пералез цераз сётку і зашыўся ў густыя кусты бэзу ля генералавага дома. Да бетоннай сцяны — два метры. Насупраць — шырокое акно ў адну шыбіну. Яно адчыненае. Я стаіўся, замёр.

Цішыня была такая, што я адчуў, як білася ўласнае сэрца, як скрыпелі пазванкі шыпі, а глыток у горле здаваўся грукатам. Цікавасць перамешвалася са страхам, ад якога мутнела ў галаве.

Нарэшце ў пакой увайшла вядомая мне жанчына і павесіла ліпучку, на яе адразу ўпала муха ды прарэзліва забзынчала. Їётка, праціраючы люстэрка, па-беларуску і дабрадушна прабурчала:

— А што, папалася? Ага? Чаго з двара сюды ляцела?.. Ці тут табе месца? Лётала б сабе па сонеку, колькі б хацела, цешылася б воляй, покуль цяпло, а так — во, маеш!..

Дабрата жанчыны перадалася і мне. Успомнілася добразычлівая заўвага самога генерала... Здалося, у гэтых таямнічы дом для мяне перакінуты мост.

І пра паненку я хутка тое-сёе даведаўся.

6

У суботу вечарам сядзеў я зноў на ганку. Раптам у генералавым доме нячутна адчыніліся парадныя дзвёры і на парозе з'явіліся тры постаці. Мабыць, ішла і тая, каго вартаваў. Я ўсхапіўся і паспяшыў за брамку.

Хутка я нагнаў паненак і пайшоў следам.

Перад Зарэчнай яны спыніліся.

— Дануся, куды пойдзем, да Вілі? — звярнулася адна з іх да маёй суседкі.

— Ай, не хочу! Там пан Браніслаў будзе! — раздражнёна кінула паненка.

— Тады куды?

— Ці я ведаю?..

Хвіліну дзяўчыны патапталіся.

— Во, ідэя! — ажывілася суседка.— Пойдзем у кафэ «Штраля» есці пірожнае!

— Хопіць у нас грошай?

— Паглядзім!

— Лічы і ты свае, Даны!..

Паненкі пачалі лічыць свае фінансы. Але ўбачыўшы мяне, змоўклі.

Каб не западозрылі, што за імі сачу, я мусіў прайсці міма. Ды з мяне на гэты вечар уражанняў хапіла і так.

Я даведаўся, як зваць маю суседку. Яна мела прыгожае ні то літоўскае, ні то польскае імя — Данута. Яшчэ можна было да яе казаць: Данка, Даны, Дануся...

Дануту я часта бачыў са стараватым студэнтам, а цяпер сваімі вушамі чуў, што для яе гэты студэнт, няйначай Браніслаў, нялюбы, яна не хоча яго бачыць, і ў мяне бытта зняў хто з грудзей цяжкі камень.

Я сабе ўяўляў, што генеральскім дочкам няма чаго клапаціца пра грошы, бо ў іхніх пакоях стаяць мяшкі з банкнотамі. Запомнілася нахіленая галава паненкі, калі яна пры святле лямпачкі лічыла манеты.

І апошняе. Было надта дзіўна, што на свеце ёсьць людзі, якія ходзяць у кафэ проста так, адно паесці пірожнае!

— От, крывасмокі! — праказаў я ўголас. Але абурэння на гэты раз не адчуў.

Усё было для мяне незвычайна, і да глыбокай ночы я прахадзіў па горадзе. Не, не гутарыў сам з сабой, не разважаў, як старэйшыя,— для гэтага по хапала ні слоў, ні жыццёвых ведаў. Упершыню пазнаныя ісціны самі сабой укладваліся ў маёй галаве, і мяне, узрушенага і ўзбуджанага, насліла, нібы на крылах. Гэта быў таксама працэс мыслення: у маладых, мабыць, так адкладваецца вопыт.

Назаўтра была нядзеля. Зрання я ўзяўся за работу.

Жыў я ў прачкі. Водаправод па пашай вуліцы меў толькі генерал. Удава здала мне пакойчык з-за вады, якой жанчыне трэба было многа, а наслі яе здалёк.

Я напоўніў бочкі і балеі. Тады наварыў сабе есці. Паснедаўшы, захапіў свежы нумар «Мора і калонія», які прынёс з ліцэя, і адправіўся ў горад. Вось ужо каторы дзень, як у польскім перакладзе з'явілася трэцяя кнішка «Ціхага Дона». Я накіраваўся ў гарадскую бібліятэку.

Перад бібліятэкай даўжэны хвост людзей выходзіў аж на лесвіцу. Запісалі ў чаргу. Тут стаяла звычайная гарадская публіка, але з пункту гледжання мужыка, у шыкоўнай вопратцы, яны для мяне ўсе былі паны, дармаеды і буржуі.

Людзі паводзілі сябе ўпэўнена, свабодна і, здавалася, на мяне зыркалі насцярожана і нядобразычліва. Зрабілася крыўдна: я ж першы маю права на Шолахава!.. Халера з вамі, яшчэ прачытаю, цяпер чытайце вы ды ведайце нашых!..

Выйшаў я зноў на вуліцу і павярнуў да касцёла святой Ганны. Сюды кожную нядзелю прыходзіла малітва сям'я генерала.

Я ўжо некалькі хвілін паходжваў па тратуары, разглядаючы стромкія гатычныя лініі зграбнага касцёліка з чырвонай цэглы. Тры лёгкія ажурныя вежкі так і стралялі ў неба. Між імі — выгнутыя лукі. Усё нібы зроблене з тонкіх карункаў, простае...

Раптам здалёк я ўбачыў студэнта з вусікамі ў нітачку і ўспомніў, як непрыхільна адзывалася аб ім Данута.

«Ліха цябе бяры, цяпер ты мне не страшны!»

Разам са студэнтам ішоў Генрых Станеўскі. На курсах ён выдаваў сябе за шчырага паляка, хоць я добра ведаў, што ў іхнім доме ніхто і слова польскага не прамовіў. Каб не сумняваліся ў яго нацыянальнасці, ён заўсёды падтрымліваў шавіністичныя размовы. За гэта я яго ўзненавідзеў.

Ён доўга не прызначаўся, што знаёмы са мной, і загаварыў толькі тады, калі на мяне зварнулі ўвагу іншыя. На ўроку настаўнік латыні пачаў выклікаць нас па журналу, кожны ўставаў і кричаў:

— Прысутнічаю!

Чарга дайшла да мяне. Я пачырванеў, што так высока ўзняўся над таварышамі і што падняў на сабе парту. Гэта курсантаў развесяліла, а лацініст доўга мяне распытваў — хто я і адкуль. На перапынку ўсе дружалюбна з мяне смяяліся, спрабавалі гэтаксама падняць парту. Падышоў і Станеўскі, фамільярна ўдарыў па плячы. Шчасце яго, што я быў збянтэжаны, інакш турнуў бы яго, у мяне нядоўта.

Станеўскі цяпер быў у новым касцюме і ў фетравым капелюшы. О-го! Адкуль у цябе грошы?..

Студэнт таксама быў разадзеты, як лонданскі дэндзі,— элегантна, з чорным банцікам пад барадой. Ішлі яны паволі. Да мяне даляцелі слова майго аднакурсніка:

— Безумоўна, пане Браніславе!.. Калі не прыдушыць жыдакамуны — запануе над усёй Еўропай!.. Усходнія орды чалавечую культуру змятуць, як зрабілі ўжо гэта раз гунны!..

Слоў Браніслава я не разабраў, толькі ўлавіў іх тон. Гаварыў ён вяла, неахвотна, сумна і праз сілу, бытта слова прычынялі яму боль.

Генрых зноў хацеў нешта сказаць, але ўбачыў мяне і закрычаў:

— Сэрвус, пане Барташэвіч!

Я разгубіўся.

У другім выпадку зямляк мяне не заўважыў бы. Цяпер яму хацелася ўзняць сябе ў вачах багатага прыяцеля і паказаць, што ў яго ў Вільні на кожным кроку таварышы. Ды адзін з іх — во аж які асілак! Мяне абражала, што служу нейкай прыманкай. Адначасова ўсяго агарнула і хваля бязвольнай нерашучасці, ногі прыраслі да тратуара.

Генрых адрэкамендаваў мяне ўжо студэнту:

— Мой калега. Канчалі адну «паўшэхнью» школу...

— Браніслаў! — неахвотна наставіў той мяккую руку і веліка-душна адварнуў галаву, каб не бачыць маёй разгубленасці.

Студэнт рабіў выгляд, што ён надта разумны і ўсё на свеце порабачыў, перапрабаваў. Гледзячы на яго, здавалася, што яму надакучыла жыць на белым свеце сярод такіх нікчэмнасцей і што ён робіць вялікую ласку, што яшчэ існуе.

«Падумаеш, які ты важны,— пакпіў я ў душы.— Нябось, за «Ціхім Донам» таксама стаяў у чарзе!»

— Прашу! — студэнт запрапанаваў папяросы з сярэбранага партсігара.

Я адмовіўся. Генрых глянуў на мяне як на дзівака і сквапна палез у партсігар. Брыдка было глядзець, як ладна збудаваны і з адкрытым сімпатычным тварам зямляк вытанцоўвае перад панам.

— Прашу, бярыце, бярыце яшчэ ў запас! — заахвоціў студэнт.

— Але ж, дзякую! — з пашанай адказаў мой аднакурснік ды асцярожна, нібы немаведама якую каштоўнасць, скаваў другую папяросу ў кішэню.

Я калі ўжо неўзлюблю чалавека, то кажу яму пра гэта сваім выглядам. Я не мог глядзець студэнту ў очы і ўтаропіўся ў грудзі. А яны былі вузкія, і каб саўгандуць у іх кулаком, панок перакуліўся б сем разоў. Да слабых целам людзей у мяне тады была знявага, а да Браніслава я адчуў лютую нянявісць — сто разоў за яго мацнейшы,

здольнейшы, а ўладаром тут ён, бо багаты!.. Генрых узяў у мяне часопіс:

— Дазвольце?

Урадавыя колы выйсце з эканамічнага застою бачылі ў калоніях. Урад быў упэўнены, што свайго даб'еца, нават выпускаў спецыяльны месячнік «Мора і калоніі». Сынкі чыноўнікаў і памешчыкаў ужо збіраліся ехаць на Мадагаскар шукаць прыгод, калі толькі той востраў аддадуць Польшчы. Покуль Ліга нацый у Жэневе думала — даць Польшчы яго ці не, «залатая моладзь» ужо распявала песні пра спякотную Афрыку і бачыла сябе героямі сярод экватарыяльнай экзотыкі.

Генрых з Браніславам зацікаўліся фатаграфіямі, на якіх Мусаліні праводзіў італьянскія сэм'і на жыхарства ў Абісінію. Яны смакавалі здымкі і выхвалялі талент дучэ, зайдросцілі макароннікам-італьянцам, забыўшыся на мяне. Я памалу супакоіўся, і ў мяне пачало нараджацца пачуццё непрыміримай варожасці да іх.

8

Калі мы так сабе стаялі ўтрох, Браніслаў раптам змяніўся ў твары, забыўшыся пра сваю маску здаволенага чалавека. Ён папрасіў прабачэння і пабег. Але змяніўся не толькі студэнт; задрыжалі каленкі і ў мяне: набліжаліся генеральша, дачка і пажылая служанка.

Паненка крочыла сціпла, нібы школьніца, трymала чорны малітвеннік у залатой аправе і ўпотай зыркала на нас. Дануся паводзіла сябе так, як дзецы пры чужым нябожчыку,— з забаўнай вонкавай пакорай і ціхмянасцю.

Мне ўжо тады кінулася ў вочы розніца паміж маці і дачкой.

Фанабэрystая шляхцянка з відочнымі рысамі каўказскай крыві была зусім не падобная на Данусю — жававае, прывабнае дзіця. Варожасць, якую я перанёс з Браніслава і Генрыха на паненку, у мяне знікла.

Генеральша скупа ўсміхалася студэнту, бытта дарыла, падала руку, а Браніслаў, зняўшы шапку, нізка пакланіўся і паспешліва цмокнуў у разрэз цёмнай пальчаткі.

— Гэта князь Любецкі! — вінавата паведаміў Генрых.

— Князь?

— І вечны студэнт,—дабавіў ён, бытта пахвалу.— За мяжой скончыў інстытут, а ў Вільні абараняе польскі дыплом. Нарачоны генеральской дачкі!

— Так...— Які з яго нарачоны, я чую з вуснаў самой Данусі.— І чаго ты гэтак выпендрываешься перад панамі, Генек!

— Дарэмна на мяне ты так...— разгубіўся ён.

Падносячы да маіх вачэй папяросу, зямляк пахваліўся:

— Во-о, «Пласке», з манаграмай нават! Яму фабрыка выпускае па спецзаказу...

Я прыгледзеўся. На муштуку тоненъкай папяросы былі надрукаваны залатой фарбай мудрагелістыя ініцыялы «Б Л»., год выпуску і герб.

— Гы!..— не ўтримаўся я ад здзіўлення і адразу забыўся на свой гнеў.

Тым часам генеральша паплыла ў касцёл. За ёю падаліся паненка з кабетай і студэнт.

Ля дзвярэй сядзелі жабракі. Калі генеральша, холадна, не нагіньючыся нават, расторквала ім грошы, Дануся сціснулася ўся ад няёмкасці.

Я аж уздыхнуў, калі за імі зачыніліся масіўныя дзвёры з адмыслю выкаванага жалеза.

Яшчэ нядаўна я прыдумваў сабе гісторыі, бытта станаўлюся славутым чалавекам, напрыклад барцом ці бакёрам, і генеральша сама, нібы з Марцінам Ідэнам, шукае са мной сустрэчы, каб аддаць сваю Руф. Але, прыгледзеўшыся цяпер да пані, я адчуў, што генеральша — не місіс Морз. Гэта чыстакроўная арыстакратка нізавошта мяне не прызнала б за чалавека, калі б я нават стаў мільянерам! Да Данусінай маці я адчуў нават паshanu: адкрытых ворагаў я паважаў. Аднак ад усведамлення гэтага лягчэй не зрабілася. Са сваімі марамі я выглядаў смешным.

І ўсё роўна я не здаваўся.

У прысутнасці генеральскай сям'і Любецкі зрабіўся пакорны, як звязаная авечка. Мой зямляк з-за таго, што з ім сябруе і гутарыць сам «князь», не ведаў, як выдрыгваць і падхалімнічаць перад ім. А мне што?

Ну і ліха з вамі, калі вы такія паны і не лічыцца са мной! Пляваў я на ўсіх вас і хаджу сабе па той самай, што вы, вуліцы, дыхаю тым самым паветрам, абагравае мяне тое самае сонца! Нават магу быць там, дзе бываеце і вы. Ляжыць у кішэні шэсцьдзесят грошай, вазьму і пайду ў вашы рэстараны! Вы сабе абед, нябось, не гатуеце?!

А захачу, пайду нават у вашы касцёлы, следам за вамі! Што, мо выганіце?..

Я пацягнуў Станеўскага ў касцёл: з ім адчуваў сябе лепш. Станеўскому было ўжо няёмка перада мной. Ён прачнуўся ад ап'янення і зрабіўся самім сабой — нармальным вжковым ды сваім

хлопцам, толькі такім, які прыбыў у Вільню на год раней і больш ведае, што тут дзе робіцца. Ён нават дастаў з кішэні пачак халвы, разламаў яе і большую палову сунуў мне. Успомніў я маці і дараў яму падхаліства.

Бывала, мы, пастухі, адгонім кароў далей ад людскіх вачэй і давай зводзіць быкоў. Не прымае ўдзелу ў гульнях толькі Генрых. Калі я перад маці смяяўся, яна яго бараніла:

«Добра табе, сынок, дурэць. Бык зломіць рог, і ты толькі атрымаеш ад бацькі рэмэнія, бо пасеш сваё стада. А Генрых, бедны, пасе чужое. Гаспадар даведаецца і прагоніць такога пастуха!..»

Мо і праўда, жыццё некоторых прымушае быць несамастойнымі, дагаджаць другім?! Зрэшты, цяпер мне было важна тое, што Станеўскі слухаўся.

Ён пачаў шаптаць, што касцёл пабудаваны яшчэ ў 1395 годзе на месцы язычаскай багамольні жонкі князя Вітаўта. Бытта захапляўся ім у час паходу па Маскву Напалеон і шкадаваў, што не можа ўзяць касцёл на далонь і перанесці ў Парыж.

Я дзівіўся, глядзеў ды слухаў.

У строгай перспектыве памяншаліся два рады дубовых масіўных лавак. У пярэднім радзе, бытта за высокай школьнай партай, сядзела генеральша з дачкой. Побач, пабожна склаўшы руکі лодачкай, стаяў студэнт. Дзве светлыя касы Данусі спадалі на чорныя бліскучы шоўк фартушки. Я так прыглядаўся, што нават разгледзеў у яе ніжэй патыліцы непакорныя кудзеркі, у студэнта — лысіну, у генеральшыным капелюшы — тры зялёныя пёркі, а ў сівых валасах служанкі — просты карычневы грэбень.

Вакол сядзелі кастлявыя старыя і высушенымі рукамі, надобнымі на курыныя лапы, перабіралі пацеркі ружанца. Магутныя гукі. аргана хапалі за душу і наводзілі сум. Нібы з таго свету даносіліся слова ксяндза:

— Pater noster, qui es In coelis, sanctificetur nomen tuum!..⁷

Пахла сырасцю. У мяне было такое ўражанне, бытта находжуся ў магіле.

Першы раз я не адчуў да Данусі непрыязні. Мяне нават агарнулі незразумелая трывога, братэрская спагадлівасць. Стала шкада паненку.

⁷ Отча наш, іжа жі на небжі, да свяціцца імя твае!.. (лац.)

І яшчэ, гледзячы, як Данута шчыра малілася, ні разу не азірнуўшыся і не павярнуўшы галавы, я адчуў цёплае спачуванне і нават захапленне яе нявіннай верай.

10

«Во, пора, пора ў талерцы, бытта няма чаго рабіць, а ежа для яго — забава! — злаваў я на паноў за суседнімі столікамі.— І навошта людзі садзяцца есці, калі ім зусім не хочацца? Каб здзяліў па руках, павыбіваў у іх гэтывя нажы і відэльцы,— няхай не псууюць харчоў!

Здаецца, узяў бы за каўняры, тыцнуў аднаго-другога носам у талерку і сказаў:

«Ведаецце, паны чортавы, колькі вжковая цётка, мая маці, у гэтывя куры ўклала працы, душы, надзеі?..»

Пазаганяць бы вас, буржуяў, у гумны, наскідаць бы вам снапоў, сунуць цапы ў руки:

«Ану, бярыцца малаціць!.. Лоск і фанабэрэя мігам бы злезлі, і апетыт бы мелі добры!..»

Такія былі ў мяне думкі ў рэстаране.

На сталах ляжалі бліскучыя нажы, відэльцы, лыжкі. Прыладаў тут было столькі, бытта недзе блізка стаялі іх поўныя скрыні і гэтывя выкладвалі для паказу. Я прыгадаў адзін зломак у маёй прачкі. Ім, відаць, з пакалення ў пакаленне карыстаўся яе род. Удаве даводзілася часамі зломак шукаць на двары, бо дзеци яго выносілі стругаць лодку ці кій і пакідалі ў пжку. Цётцы бы адзін такі нож, ото ж было б радасці ў хаце!

— Ваш заказ! — перарваў мае разважанні рослы афіцыянт з вусамі банцікам.

Ладны хлапец, а займаецца такой справай!..

На дне талеркі афіцыянт прынёс супу. Потым — другое, як кату...

Не спадабалася мне ў рэстаране абедаць. Я ўсё баяўся, каб не капнула на абрус, дзе стаялі тонкія і высокія чаркі. Не дай бог зачапіць ножку стала ботам — чаркі рассыплюцца ўшчэнт, а яны ж, халеры, дарагія.

Не пачуўшы смаку ад ежы, я накіраваўся даядаць дома.

У вестыбуолі рэстарана сустрэў я паненак у сукенках з вялікімі выразамі на плячах. Дзяючае цела было для мяне заманлівай, жудасна-прыгожай таямніцай. Цяпер я меў магчымасць разгледзець яго зблізку. Паненкі непрыемна ўразілі аголенай белізной. Худую скру на плячах прыкрываў яшчэ нейкі рыжаваты пушок. Выразна вызначаліся ў іх худыя ключыцы.

Знікла таямнічасць. Балюча кранула расчараванне, нібы я назаўсёды згубіў тое, дзеля чаго дагэтуль жыў. Прыгнечаны, накіраваўся на вуліцу.

У цэнтры горада мяне нехта цапнуў за плячо:

— Пачакай!

Я азірнуўся. Ззаду цяжка дыхаў наш курсант — Альбінас Суткус. Я толькі цяпер заўважыў, што ў яго дакладна такі ж самы банцік вусоў, як у афіцыянта.

— Барташэвіч... — пачаў ён і замяўся.

— Ну?

— Барташэвіч...

— Што хацеў, каяжы!

— Я працую ў рэстаране, дзе ты абедаў...

— Пра-цу-уеш?

— Ага...

— ?!.

Я адразу зразумеў, чаго ён ад мяне хоча, адчуў, што чырванею, і разгублена ўзяўся за кішэню. Некалькі хвілін мы маўчалі.

— Хадзем сюды, за вароты! — пацягнуў ён мяне ад людзей.

— Ты там працу-уеш?.. — лепятаў я, ідучы за сябрам у пусты двор. — Афіцыя-антам?

— Ну... — Суткусу было таксама няўмка.

— Я не ведаў...

— Нічо-ога...

— Каб ведаў, што ты там, то...

— Я цябе адразу пазнаў. Ты нават сеў за мой стол, але я не хацеў сустракацца і паслаў да цябе другога афіцыянта. А потым палічыў і бачу — о! р-ропужэ, вель-няй грыбіету!..⁸ Хутчэй пераапрануўся ды за табой...

— Я не ведаў, што гэта твой...

— Нічога, толькі аддай. Бо ў нас вылічваюць, сволачы, з палучкі...

— ...

— Каб не вылічвалі, яшчэ сам раздаваў бы сваім хлопцам, а так...

Відаць, яшчэ ніколі я так моцна не чырванеў. Кроў хлынула мне ў галаву, вочы зацягнула імглой і зашчыпала ў кончыках вушэй. Нібы не сваім рукамі я дастаў з кішэні пракляты нож:

⁸ Д'ябал яго бяры!.. (*l'm*)

— На...

Суткус загаварыў са спачуваннем:

— Каб гэта ў майго пана, то чорт яго бяры, я кажу. Яшчэ дапамог бы сваім хлопцам! Але, ведаеш, паны хітрыя. Наш нават за пабітую шклянку вылічвае, гад! Не так ён, як яго жонка. Прагледзіць усё, пералічыць пяць разоў... А хітры, гад! Учора ішла дэмманстрацыя рабочых пад магістрат, то партрэты Пілсудскага і прэзідэнта зняў, каб вітрыны не пабілі каменнямі!..

— А ты дзе жывеш? — бачачы, што я ўвесь згараю ад сораму, не ведаў ужо пра што гаварыць Суткус.

— Там.... .

— Колькі вас у пакоі?

— Адзін я.

— О-о, вельняй грыбіoutu, адзін?! Па-каралеўску! То дай адрас. Зайду пераначаваць. Пусціш?

— Заходзь, калі хочаш...

— Толькі, цур, угавор. На курсах ніхто но ведае, што працују афіцыянтам. Халуйская пасада, смяяцца будуць хлопцы, а я там часова, покуль лешпае не знайду!

— Не скажу нікому...

— Сёння вечарам будзеш дома? Проста з курсаў і зайду!.. Іване, не крыўдуй на мяне... Ведаеш, я на работе... Ну, трэба ісці. Спакаімся ў школе, салют!

Узяць што-небудзь у лесе або ў пана ў нас на вёсцы не лічылася кражай. Наадварот! Той быў дурань, хто гэтага не рабіў, калі надараўся выпадак. І ўсё роўна мне было так сорамна, што я ахвотна б праваліўся скрозь зямлю, каб яна расступілася. Навошта мне быў патрэбны той пракляты панскі нож? Абышлася б прачка зломкам.

Як непрыемна!

— Цьфу! — Я са злосцю ўдарыў ботам пустую бляшанку ад кансерваў, якая трапілася пад ногі.

Раздзел трэці

1

Над Вілій мелася адбыцца гулянне. Магістрат горада заказаў фірме паходзік у гонар нейкага гістарычнага героя. У нядзелю паходзік збрісаліся спускаць на ваду.

Некалькі дзён запар віленскія газеты рэкламавалі цікавую забаву. Яшчэ яны паведамлялі, што хроснай маці паходзіка будзе жонка генерала — пані Вацлава. Гэтага дня і я чакаў.

Урэшце надышла нядзеля. Прадзірацца скроўзь натоўп да берага я не пасмеў: там стаяла Дануся, а мне здавалася, што і яна ведае пра выпадак у рэстаране. За цырымоніяй назіраў здалёк.

Генеральшы падалі бутэльку шампанскага. Дама ўдарыла ёй аб борт, бутэлька не разбілася і плюхнулася ў ваду. Каля мяне людзі закрычалі:

— Мегера!

— Не магла ўжо бутэлькі разбіць!

— Змарнавала дабро!

— А што ёй? Не сваё!

— Яна не вінаватая! У такіх выпадках шампанскае прывязваюць вяроўкай!

— Абаронца знайшоўся! Панскі падліза!

Пакуль бегалі ў магазін па другую бутэльку, бедная Данута ледзьве не заплакала. Зрабілася непрыемна і мне.

«Куды лезеш са сваімі пачуццямі, ты, што паквапіўся на нож?!» — абсек я сябе.

...Нібы ведаючы пра маё шчырае спачуванне ёй тады ля ракі, у наступны дзень сімпатычная суседка мяне ўзнагародзіла.

Ішоў я па ліцэі і твар у твар спаткаўся з Дапутай. Задыханая і расчырванелая, яна падымалася на пяты паверх. Паразіткай са мной, Дануся даверліва і проста, бытта мы даўно знаёмая, праказала:

— Уф-ф, як цяжка!

І пакуль я знайшоўся што адказаць, пырснула гуллівым смехам, прутка скочыла з апошняй ступелькі на паркет ды лёгка панеслася па калідоры.

Я спыніўся.

Не, я не сніў. Сапраўды, хвіліну таму назад яна да мяне загаварыла! І сама — я ж яе не цягнуў за язык! Яшчэ гучай яе смех: меладычны, свавольны і дураслівы.

Я доўга стаяў як зачараўаны. Ва мне ўзнялася цэлая бура. Я ўжо забыўся, што глядзеў на яе як на ворага, ад якога ўсе мае няшчасці. Я нібы шкадаваў наступаць на месца, дзе толькі што ступала яна.

Са светлай радасцю і незразумелай трывогай я ўбачыў, што раблюся нявольнікам гэтай чароўнай полечкі. Дзеля яе нават пачаў здраджваць сумленню.

Аднойчы мы са швейцарам, панам Войцехам, расстаўлялі ў зале крэслы. Іх не хапала, і мы даставалі мэблю з гары. Селі перадыхнуць. Пан Войцех хапіўся, што няма курыва, і папрасіў мяне спусціцца ўніз купіць папярос. Падумаўшы з жахам, што магу сустрэцца з ёй у

запэцканай у вапну і павуцінне вopратцы, я не ведаў, што адказаць.
Стары пакрыўдзіўся:

— Я не думаў, што ты такі дрэнны хлопец.

— Адкуль вы ўзялі!

— Калі будзеш багаты, а да цябе прыедзе ў лапцях бацька ды сустрэнэ на Міцкевіча вуліцы, ты ад яго адмовішся.

— Выдумалі...

— Кажу табе, адмовішся! Пабаішся, каб не ўбачылі цябе паненкі з вжковым дзядзькам!

— Будзьце ўпэўнены, не пабаю-уся... — казаў я больш сабе, чым швейцару, хаваючы вочы.

— Пабаішся, я ведаю. Не аднаго такога субчыка бачыў у сваім жыщці! Пачынаецца з гэтага!

Мяне ўразіла трапная заўвага старога. Успомніўся Станеўскі. Няўжо і я такі самы зрабіўся за адзін месяц у Вільні?

Стала сорамна. Аднак выйсці ў бруднай вopратцы да кiёска так і не змог. І за гэта сам сябе ўзненавідзеў.

2

Палякі з уласцівым ім уменнем наладжваць масавыя гульні праводзілі іх даволі часта.

Людзі яшчэ не забыліся на воднае свята, а ўжо рыхтавалася наступная ўрачыстасць — да дня ўшанавання памяці салдат, якія загінулі ў 1920 годзе ў вайне з бальшавікамі.

Меліся аддаць чэсць легіянерам, якія ваявалі за варожую мне справу і прычыніліся да няшчасця майго народа. Но адзін з тых, каго памянуць на свяце, шомпалам паласаваў спіну майго бацькі або забіў чырвонаармейца, чыя безымянная магілка сіратліва ўзвышаецца пад грушай ля маёй вёскі.

Набліжалася чужое мне свята.

Мая душа раздвоілася. Я адчуваў пагарду і варожасць да новай забавы паноў. Але Дануся, я ведаў, недзе не магла дачакацца яе. І другая мая палова была верная Дануце, хвалявалася гэтаксама. То была новая зрада майм перакананням і майму сумленню, але справіцца з сабой я не мог.

Аднойчы спаткаў я на вуліцы пару ліцэістак. Адна з іх была суседка. Паненкі трymалі запламбаваныя урны, спынялі прахожых і прасілі грошай на зброю для войска.

«Калі хочаш, каб твая армія была зашпіленая на апошні гузік, не пашкадуй злот!» — кryчаў надпіс на плакатах, якія паненкі наклеілі на сцены.

Дзіўна гучала самавыхваленне ваеннай клікі. Яна заяўляла, што польская армія разгроміць за адзін дзень і бальшавікоў і немцаў. Чым? Кавалерыя мела дапатопныя пікі. Баявых самалётаў было ўсяго 377, а знішчальнікі лёталі цішэй за нямецкія бамбардзіроўшчыкі, затое маршалак Рыдз Сміглы хваліўся, што польскі салдат на мушираванні праходзіць за дзень з поўнай выкладкай 70 кіламетраў... Дзяржаўная казна ледзь ліпела. Вінаваўцам ж усюму была сістэма, якая гамавала развіццё вытворчых сіл. Панскі ўрад уяўляў сабой спалучэнне клікі ваенных пілсудчыкаў — ордэна палкоўнікаў — з наглай дыктатурай паліцыі і норавамі шляхты XVIII стагоддзя. Каб уратаваць становішча, патрэбны радыкальныя сродкі, а не зборанне грошай у прахожых. Але пры чым тут Данута?

Мне спадабалася, з якой верай і самаадданасцю яна звярталася да людзей:

— Грамадзянін, не пашкадуйце на кулямёт для войска!

— Пан ужо аддаў залатоўку на ўзбраенне?..

І кожны чалавек лез у кішэню.

Убачыўшы мяне, Дануся разгубілася. Яе сяброўка падышла з урнай:

— Ахвяруйце колькі можаце!

— Яніна, з гэтага пана не трэба!.. — шапнула Данута як бы спалохана.

«Чаму не трэба? Бо ў мяне няма грошай? Адкуль ёй вядома? А калі так, чаго ты палохаешся мяне?!.

Выходзіць, я для цябе не такі, як усе?!.»

І я зноў узрадаваўся, як тады, калі сустрэў Данусю ў калідоры ліцэя.

3

Нарэшце ў нядзелю вечарам за могілкамі Роса выстраіліся вайсковыя часці. Асобна пастроіліся гімназісты і студэнты. Прывалілі дзесяткі тысяч вільнян. Прыйшоў туды і я.

Спачатку дэлегацыя моладзі мелася перадаць войску станковыя кулямёты, купленыя за собраныя гімназістамі грошы, Я вачыма пашукаў генеральскую дачку.

У кампаніі гімназістак яна стаяла ля тачанак.

Добра быць высокім. Данусю цяпер бачыў я з любога месца. Паненка неасцярожна круцілася каля вайсковага каня. У мяне ўзнікла нават надзея, што конь узбунтуецца і тады надарыцца магчымасць зрабіць ёй паслуго, — я праціснуўся бліжэй. Бедны князь мусіў стаяць далёка адгэтуль у калоне!

Пачалася цырымонія.

Гімназісткі, нацягнуўшы на правае вуха берэты (для вайсковага выгляду!), падышлі да камандзіра палка. Дануся стала рапартаваць. Вусаты палкоўнік выслухаў яе, дабрадушна ўсміхнуўся і паказаў рукой на салдат, якія меліся прыняць кулямёты. Дануся запнулася, усім стала няёмка, а найболыш — мне.

Нарэшце яна ўзяла сябе ў руکі, падышла да кулямётчыка, паднялася на пальчики і... пацалавала яго! У доўгім, як спадніца, шынялі салдат збянтэжыўся, мабыць, пачырванеў і стаў зусім нехлямяжым. Людзі засмяяліся.

— Якая адважная гімназістачка! — праказала нейкая дама.

— А зграбная — бы артыстка! — дадала другая.

Мне было прыемна слухаць.

Да гімназістак падышлі элегантныя афіцэры і з вытанчанай ветлівасцю загаварылі. Асабліва танцавалі перад генеральскай дачкой.

Убачыў я і яе бацьку.

Калі сцямнела, наперад калоны салдат выехала некалькі коннікаў з генералам. На генерале і яго кані так блішчалі сярэбраныя зігзагі, рамяні і металічныя часткі збрui, што конь з седаком аж пераліваліся ў электрычным святле. Данусю абкружылі сяброўкі, і ўсе разам яны глядзелі на маляўнічага конніка.

І тут прагучала каманда:

— Смір-на-а!

Запанавала цішыня. Пагасілі свято. Прагучала зноў:

— Па-чы-на-ай!

Трывожна загулі трубы. Дробна зачасці барабаны. Раптам яны змоўклі, і голас афіцэра ўрачыста выклікнуў:

— Паручнік першай роты трэцяй брыгады Доўбар-Мусніцкага легіёна — Станіслаў Ляшчынскі!

— Загінуў на полі славы! — у мёртвай цішы і густой цемры азваваўся голас дзяжурнага.

— Чэсць яго памяці!

— Бум-м-м! — грымнулі гарматы, бліснуўшы, нібы маланкі ці зарніцы.

Зноў азваліся трубы і барабаны. І так некалькі разоў. Відовішча было сапраўды ўрачыстае.

Я пазіраў на салдат, падцягнутых афіцэраў, на іхня мундзіры, зайдросці ворагам і суцяшаў сябе: «Нічога, і мы будзем некалі такія. Нават яшчэ лепшыя!..»

Я сам сябе пачаў падбіваць да бунту.

Гады тры назад нас з сакратаром камсамольскай ячэйкі Сцяпанам Рамановічам выклікалі ў пастарунак Мяне, пятнаццацігадовага падлетка, паліцыянты крыху папaloхалі і пусцілі. Адыходзячы з пастарунка⁹, я на ўсё жыщё запамятаў такую карціну. За паліраваным масіўным сталом супроць каменданта сядзіць Сцяпап. Камендант, на якім усё блішчала: лак на рамянях, серабро на зізагах і такой самай канфігурацыі боты з простымі заднікамі, як у афіцэраў на памінках,— паказвае Сцяпану жгут дроту, цынічна ўсміхаецца і, бытта яму ад гэтага падта радасна, весела кажа:

— Не прызнаешся — гэты дрот будзе ў тваім жываце! Сцяпан маўчыць. Толькі рыпнула пад ім крэсла ды па краі стала, за які браўся пальцамі хлапец, засталіся цёмныя плямкі: у адным месцы чатыры і чатыры ў другім.

Праз некалькі дзён труп таварыша паліцыянты выдалі маці з прыпіскай урача: «Сцяпан Рамановіч, сын Мікалая. пакончыў самагубствам: з'ёу 48 сантыметраў дроту жалезнага: трохміліметровага...»

Перад вачыма паўсталі няшчасная Сцяпанава маці, горотніца бегала па вёсцы і ў кожнага пыталася:

— Людзі, паслухайце, ці можа чалавек з'есці жалезны дрот, га? Гэтага ж ніколі не бывае!.. Ён жывы яшчэ, праўда?!

Бывала, у лесе спаборнічаем: хто з завязанымі вачыма, панюхаўшы, скажа, з якога дрэва дубец. Сцяноп ніколі не памыляўся, нават калі выразаны дубец сухі. А то ўвойдзе ў лес і скажа:

— Тут нехта быў. Відаць, лжнік!

Пачынаем прыглядадца — ніякіх слядоў.

— Па чым ты пазнаеш, Сцяпан? — прыстаём.

— Птушкі не так сябе паводзяць, не чуеце хіба?

Сустракаем ягадніц, а тыя нам:

— Маеце шчасце! Бегаў тут лжнік і вас з каровамі шукаў!..

Такога чалавека загубілі, гады, эх!

Зрабілася балюча да слёз. У самы разгар варожага мне свята я завярнуўся і пайшоў з Росы.

Рэвалвер, пра які я ўжо ўспамінаў, дастаўся мне ў спадчыну пасля Сцяпана. Гэта быў стары, крануты ржой сямізарадны наган, якім мы да роспуску Кампартыі¹⁰ і камсамола палохалі штрэйкбрэхераў і зраднікаў.

⁹ Пастарупак — паліцэйскі ўчастак.

¹⁰ У 1938 годзе Кампартыя Заходпаяй Беларусі рашэннем выканкома Камінтэрна была распушчана.

На нашых палях тады валялася шмат вінтовачных патронаў — рускіх, польскіх і нямецкіх — з прыдатнымі порахам, калі яго высушыць. У мжтэчку з-пад палы прадаваліся для паляўнічых пістоны — паўтара гроша за штуку. Пістоны былі крыху завялікія, але іх нажніцамі можна было абрезаць. Куляй служылі трывагі, а каб яны тужэй праходзілі праз рулю, іх трэба было расплюшчыць.

Знайшоўшы ад лесніковага нагана гільзу, я, бывала, шылам вымаў з яе стары пістон, закладваў новы, насыпаў сухога пораху, зверху заганяў трывагі, і тады стрэл атрымліваўся моцны, нібы з гарматы.

З наганам я не разлучаўся. Ад'яджаючы ў Вільню, паклаў яго ў чамадан. Спачатку ўсюды насыпаваў яго з сабой, а цяпер ён у мяне ляжаў на гары, акуратна загорнуты ў ануручку.

Вярнуўшыся з Росы, я палез на гару і дастаў наган. Сціскаючы яго халодную ручку, азірнуўся, паслушаў. Унізе, як толькі ахопліваў позірк, мільгалі тысячи агнёў. Адтуль даляталі прыглушаныя гукі, шапаценніе, нібы ўздыхалі тысячи людзей або кішэлі мурашкі ў агромістым мурашніку. А над чвэрцьмільённым горадам стаяла цемра асенняй ночы.

Раптам мяне страшэнна пацягнула выкінуць нейкі фокус. Захацелася патрывожыць гэтае магутнае і варожае наваколле. Я падняў наган, узвёў яго і націснуў на спуск.

— Гах! — сіганула ў неба маланка.

— Гах! — паўтарыла стрэл суседняя гара.

— Гах-гах! — нібы коратка ўздыхаючы, пачалі перадаваць горы адна адной падвоенныя гукі.

Аглушаны, я не мог нічога пачуць, звінела ў вушах. Для мяне горад змоўк, нібы спалохаўся стрэлу, і стаіўся ад жаху. Агорнуты дзікай радасцю, я сунуў наган у кусты і паляцеў уніз.

4

Дома мяне чакаў Суткус.

Літвец быў сірата і дапамогі ніадкуль пе атрымліваў. Удзень працаваў у рэстаране, вечарам наведваў курсы, а начаваў па чарзе ў сяброў. Спаў ужо і ў мяне. Гаспадыня мая без прапіскі браць чалавека нанач баялася, таму мінулы раз мы пачакалі, пакуль яна заснула, а раніцой Альбінас пайшоў, калі жанчына яшчэ спала.

Гэтаксама мы дамовіліся і на сёння.

— Ты чуў? — сустрэў мяне сябар пытаннем.

— Што?

— Глядзі сюды! — падаў ён газету.— У аддзеле літаратуры, бачыш? Велпяй грыбіoutu, ён яшчэ нічога не ве-дае!.. Пра вас тут, пра беларусаў!

Я разгарнуў газету. Там тлустымі літарамі было падрукавана:

«На Беларусі вялікае ўзбуджэнне!»

У беларускім садзе расквітнела агава, якая квітнее адзін раз у сто год!

У беларусаў з'явіўся свой паэт — Міхась Граніт!»

І далей апісвалася, як паэта запрасіў да сябе на вечар ваявода — пан Бацянскі. Міхась Граніт усіх прысутных у ваяводы пакарыў сваімі творамі.

— Ага, бачылі яны нашых?! — пераможна ўзіраўся на мяне сябар.

Узрушены не менш за Суткуса, я дастаў свае харчовыя запасы і пачаў частаваць госця.

— Калі Граніт будзе выступаць — сходзім!

— Абавязкова!

Я меў маленъкі пакойчык без ложка. У кутку ляжаў скручаны сяннік. Раскладваючы яго, я заяўіў:

— Гаспадыня ўжо спіць. Можам і мы на бакавую. Кладзіся, Альбінас!

Загасілі свято. Ляглі. Але не маглі заснуць. І не толькі таму, што сяды-тады хто-небудзь з нас скочваўся на падлогу: такой дробязі мы не заўважалі. Нас аж распірала радасная гордасць. Невядомы паэт умацаваў веру ў будучыню, узніяў пачуццё ўласнай годнасці.

Калі Альбінас гасціў у мяне мінулы раз, ці я, ці ён, не памятаю, падаў ідэю — уцячы ў СССР. Мы адразу загарэліся: чаму б і не паспрабаваць? Многа ўцякала туды хлопцаў, дзяўчат, і пішуць нават адтуль!.. Цяпер ідэя паблякла. Выяўляецца, можна і тут свайго дабіцца і даказаць?!

Перад вачыма паўставала кватэра ваяводы, поўная віленскага панства, якое сабралася слухаць не каго-небудзь, а нашага паэта. Выпусцілі райскую птушку з клеткі!.. Мусілі выпускіць і цяпер глядзіце на яе і слухайце!.. А называецца як — Граніт!.. Нам ужо здавалася, што не ён, а — мы выступаем перад панствам і сячом словамі ім у твар, прымушаем шанаваць нас!

Мы, беларусы, літоўцы, маленъкія нацыі?! Данія яшчэ меншая, а з-за Андэрсона ведаюць яе нават дзеці! І Балгарыя маленъкай, але вось з'явіўся Дзімітраў і адзін праславіў яе на цэлы свет! Тут не ў плошчы справа, не-е!..

— І Янкоўскі мусіў прыйсці паслуhaць! — ускрыкнуў я, не заўважаючы нават, што думаю ўголас.

— То-та! Вымушаны, воняй грыбіету, таксама вітаць нашага брата! Цікава, якія ў паноў былі ў ту ю хвіліну фізіяномі? От бы паглядзець! — цешыўся Альбінас, бытта паэт быў літавец.

— О, ведай нашых! Табе, бачыш, вяльможнаму пану, перашка-джаюць нават бедныя галкі? Прысылаеш служанку і думаеш, што так і палезу скідаць табе гнёзды за пяцьдзесят грошаў? А дулю не бачыў? Лезь сам!

Я павярнуўся ад абурэння, і Суткус гупнуўся каленам і локцем на падлогу.

— Слон! Не штурхайся! О, р-ропужэ, як тут цвёрда!

Я спужаўся, што пачуе гаспадыня:

— Цс-с, давай спаць!

5

Не памятаю, ці гаварыў я вам пра сваіх суседзяў — Залкіндаў.

Спрахнелы домік прачкі нібы ўціснулі паміж двумя волатамі: домам генерала і мураванкай буйнога гандляра Залкінда.

Гандляр трymаў у Вільні багатую краму адзення і бяліzны на вуліцы Міцкевіча. Памятаю, калі праходзіў я ля гэтага магазіна, то кожны раз мне было няёмка з-за бюстгалтараў, якімі бессаромны Залкінд расквяціў вітрыны. Праз вялізныя вокны вабілі мяне туды прыгожыя прадаўшчыцы.

— Дзень добры шаноўнаму пану! — як толькі пераступіў парог, віталася паненка-прыгажуня ў форменным халаціку, і я спыняўся, ачмурэлы ад яе ўвагі.

— Падаю да панскіх ножак!

— Я да панскіх паслуг! — сыпала яна. — Што шаноўны пан жадае? — шматзначна ўсміхалася яна, нібы штосьці абяцала.

Я ўжо дараваў выстаўленыя бюстгалтары і, здаецца, аддаў бы ўсё, абы толькі мець грошы і хоць што-небудзь купіць у гэтай красуні.

О, Залкінд гандляваць умеў.

Яшчэ ён ва ўсім стараўся не адставаць ад суседа Янкоўскага. Такой самай сеткай абгарадзіў свой панадворак. Перад домам нарабіў клумбаў. За домам развёў садок. Але ўсё гэта рабіў толькі з-за моды. Таму недагледжаныя яго яблыні адзічэлі і стаялі з непаабразаннымі сухімі галінамі. Паміж пнёў раслі крапіва і дзікі маліннік, а кветкі на клумбах заглушыла пустазелле.

У Залкінда на панадворку часта гуляла дванаццацігадовая дачка, вучаніца прыватнай гімназії¹¹.

У дому багача жыла і яго маці — сівая бабуля. Каб паказаць, што недарма есць сынаў хлеб, старая стварала ўражанне, нібы клапоціцца пра ўнучку. Часта яна з'яўлялася на верандзе са шклянкай смятаны і галасіла:

— Бэцы-ы, кум а гэр!¹²

Было яшчэ горш, калі старой здавалася, што па дварэ холадна. Яна пачыпала гапяцца за дзяўчыпкай з шалікам ці жакецікам, тады хоць затыкай вушы.

Капрызная і разбэшчаная была Бэта. Калісьці я пазі-раў, як яна тупатала нагамі, крычала па слухнку, калі тая разліла на сподак з кубка какаву!

І вось аднойчы віленскія эндэкі арганізавалі свой чарговы «дзень без яўрэяў». Пікеты маладых хуліганаў, узброеные кіямі, блакіравалі з раніцы яўрэйскія крамы, прыватныя дамы, нават цэлья вуліцы. На сцепах павыводзілі тлустымі літарамі: «Не купляй у жыда!», «Не наймай кватэры ў жыда!», «Не сядзі за адной партай з жыдамі!...».

У гэты дзень, як звычайна, Бэта Залкінд ішла ў гімназію. Эндэкі яе не прапускалі, а гімназістка з дзіцячай упартасцю настойліва стаяла на сваім. Сняшаючыся ў ліцэй, Дануся надышла на пікет якраз у той момент, калі мярзотнікі білі яе маленъкую суседку. Дануся адважна кінулася на хуліганаў, вырвала ў іх акрываўленую дзяўчынку, завяла да сябе дамоў і выклікала доктара.

Гэта справа нарабіла многа шуму. У той самы дзень выйшлі экстраныя газеты, у якіх усё падавалася са смакаваннем, з неверагоднымі падрабязнасцямі.

Назаўтра газеты ўспомнілі аднаго камандзіра з часоў паўстання Касцюшкі — яўрэя Бэрку Ёсевіча. Прыводзіліся іншыя прыклады з гісторыі, калі яўрэі гінулі разам з палякамі ў змаганні за незалежнасць Польшчы. У сейме дэпутаты ўзнялі пытанне аб барацьбе з антысемітызмам.

Пару дзён пра Данусю пісалі газеты. Ёй дакучалі карэспандэнты, і таму яна не выходзіла нават з дома.

Тузяючыся з эндэкамі, паненка пабіла калена. Гэтую драпіну газеты размалявалі як небжпечную рану і падлічылі, колькі літраў крыві страціла адважная полька, абараняючы яўрэйскую дзяўчынку.

¹¹ У буржуазнай Польшчы дзеци нават багатых яўрэяў амаль не прымаліся ў дзяржаўныя гімназіі і ліцэі.

¹² — Бэцы-ы, хадзі сюды! (яўр.)

Кожны дзень публікавалі бюлетэнь аб стане здароўя герайнъ. Нават паведамлялі, колькі Дануся і Бэта за мінулыя суткі з'елі апельсінаў, якія чыталі кніжкі, па колькі гадзін спалі.

Дануся яшчэ больш вырасла ў маіх вачах. Я адразу забыўся на тое, што вырашыў на памінках легіянерай. Нават выразаў з газеты яе фатаграфію, купіў цэлулоідныя вокладачкі і пачаў насіць партрэт паненкі ды ўпотай любаваца на яго.

6

Паступова шуміха вакол Залкіндавай дачкі ўляглася. Дэлегацыі яўрэяў з падарункамі перасталі наведваць генералаў дом. Гераіні пайшли ў школу. Знялі і патруль паліцыі, якія цэлы тыдзень вартаваў нашу вуліцу, бо ўлады баяліся, што эндэкі захочуць помсціць за арыштаваных.

Я пільна сачыў за суседзямі.

Некалькі дзён запар стаяла цудоўнае надвор'е. У празрыстым паветры запахла выкапанай бульбай, апальным лісцем. Лунала мноства нітачак бабінага лета, яны чапляліся за галінкі і плот. На Залкіндавым панадворку панавала запусcenне, а за сеткай у генерала агароднік зграбаў сухое лісце, зрываяў з клумбаў і паліў бадылі, пакрываў матамі паўднёвыя расліны. З некалі пышных крон вытыркаліся дубцы з купінамі галчыных гнёздаў; іх было сапраўды многа! Панадворак зрабіўся прасторны. Парыжэў дзікі вінаград. З-за кустоў за домам паказаліся яблыні і прывязаныя да ствалоў забытыя гамакі. Каторы з іх Данусін?..

Сочачы са свайго ганка за суседнім домам, я сабо ўяўляў, як у ім утульна і прыгожа. Мяне паланіла таямнічасць генеральскай сям'і. Захацелася пранікнуць у гэты казачны замак, разгледзець яго зблізу, дыхнуць яго паветрам. І я пачаў прыдумваць спосаб, як здзейсніць сваё жаданне.

Раздел чацвёрты

1

Аднаго разу, калі я так вартаваў на ганку, з бакавых дзвярэй генералавага дома служанка вынесла табурэтку, кошык з бялізной і балейку.

Гэта была тая самая кабецина. Рухалася яна павольні, рабіла ўсё старанна. Відаць, і служыла аддана, як могуць служыць толькі працаўніцы, сумленныя і адзінокія жанчыны, якія прыжыліся ў чужой сям'і.

Кабета ўставіла дошку з гафрыраванай бляхі ў балейку і пачала шоргаць па ёй бялізнай. А бялізна парыпвала, нібы ў руках жанчыны была мокрая гума.

Такую дошку я ўпершыню ўбачыў тут, у Вільні, у маёй гаспадыні. Успомніў сваю маці, падумаў, якая была б палёгка і для яе натруджаных рук, калі б яна мела такую прыладзітту. Трапілася прычына загаварыць з кабетай, служанкі — народ гаваркі.

Нядоўга думаючы, забраўся я зноў у бэз. Да балкі — кроکаў з дзесяць. На жаль, бялізу цяпер мыла ўжо другая служанка — асоба з тупым і прышчавым тварам.

Расчараваны, я павярнуў назад.

Раптам з кухні выйшла з белай хусціпкай у руках генеральша. Цяпер у мяне была магчымасць яе разгледзець зблізку. Першае, што мяне ўразіла ў ёй — над верхняй губой чорныя валасінкі, ад чаго пані здавалася вусатай. Упэўнены выгляд яе гаварыў, што генеральша навакольнае лічыць створаным толькі для сябе.

— Эрмітэй, гэта ты сапсавала мпе гарнітур? — нездаволена паказала яна хусцінку.

Перапалоханая служанка пачырванела і пачала пальцам адной руکі здымашы мыльную пену з другой, вінавата ўтаропіўшыся ў балейку.

— Ты прасавала яе? — са злосцю ўжо паўтарыла дама.

— Агы...

— «Агы!» — з агіднасцю перадражніла генеральша. — Так я і ведала, што гэта работа майго Эрмітэя! Божа, колькі разоў табе гаварыць — без майго дазволу нічога не чапаць!

Дама кінула хусціпку ў кошык з бруднай бялізнай і завярнула дамоў.

На ўроках лацінскай мовы мы праходзілі грэчаскую міфалогію. І я ўспомніў: Праметэй — чалавек, які імкненцца ўперад, а Эрмітэй — назад.

— Прашу, пані, — пралепятала служанка, — вы мяне не называйце так. Завіце проста Фросяй. А то Эмры... Армі... Я і не выгавару так!

На твары генеральшы не крануўся ніводзін мускул.

— Рабі, што загадана! — кінула дама і знікла.

Слушна яе называлі ля рэчкі мегерай. Беднай дзеўцы тут горш, чым у турме.

Чужым і варожым дыхнула на мяне з гэтага дома. Ну і што з таго, што Дануся ратавала яўрэйскую дзяўчынку? Усё роўна яна з сям'і міраедаў!..

Але, як заўсёды, запалу ад такога разважання мне хапіла ненадоўта.

2

Па пашай вуліцы пранеслі па могілкі нябожчыка. За жалобнай працэсіяй пабеглі дзеці прачкі: пяцігадовы Юра і старэйшая Валя.

Вярнуўшыся на свой панадворак, яны вельмі ж хацелі падзяліцца ўражаннямі. Дзеці падышлі да ганка, дзе я сядзеў, і пачалі нжмелі таптацца.

— Дзядзя-а,— загаварыў хлопчык.— А от там неслі нежывую цёцию ў сіняй сукенцы і так яе ў сукенцы і закапалі!..

— Ну і што?— буркнуў я, нездаволены, што перарвалі мае назіранні.

— Нічога, я проста так...— адказаў малы і пачаў біць аб сцяну познью антонаўку.

Толькі нядайна я разабраўся, што прачка мая была застараая, каб мець такіх дзяцей. Яна гадавала малых памерлай дачкі. Гэтыя сіроты — заўсёды замурзаныя — усюды лезлі, крыгчалі, біліся, цягалі ў мяне алоўкі, часопісы, і таму я ад сябе іх праганяў. Але цяпер спахапіўся: ад іх шмат чаго можна даведацца пра жыхароў генеральскага дома.

— Слухай, Юрый, яблыкі ў цябе генералавы?

Малы заматляў галавой:

— Да яго не залезеш у сад. Гэта — Залкіндзіны. Там іх бяры колькі хочаш...

— Дзядзя-а, а Юрка есць яблык толькі калі наб'е. І пра такое кажа — не пабітае, а замучанае! — ні то паскардзілася, ні то пахвалілася сжтра.

— Ну і што? Вядома, замучанае, гэ!— непарушна адказаў малы, высмоктваючы сок.

— А вы ў генерала калі-небудзь былі?— вярнуў я іх зноў да тэмы, якая мяне цікавіла.

— На ёлку хадзілі туды зімой! — адказала дзяўчынка.

— На ёлку? — узрадаваўся я.

— Угу.

— І шмат дзяцей было на той ёлцы?

— Шма-ат!

— З цэлай ву-уліцы!

— Во такі-і дала нам: нані Вацлава пірог! — Хлопчык апісаў у паветры кола.

— Аж такі вялікі?

— А-га...

— А яшчэ ў іх ёсць кот Мурэк!
— Кот?
— Ну! Белы.
— Белы? — Я раптам пазайздросціў дзесям.
— Белы.
— Яго цёця Антося кожны тыдзень купае і прычесвае грэбенем!

— пажніла дзяўчыпка.

— Купа-ае?

— А-га! А наша мамка кажа: «От бы нашаму Юрэку такое жыццё, нічога больш но хацела б: і малако жлокча колькі хоча, і мжакожны дзень жарэ!...»

Хлопчык толькі шмыгнуў носам.

Больш дзеци нічога не сказаі. Добра і гэта. Во колькі я даведаўся. Цяпер — дзейнічаць!

3

Пайшоў я ў бліжэйшую краму і завёў размову з яе гаспадаром — старым яўрэем. Каб толькі ён хацеў, то мог бы шмат рассказаць мне пра парадкі ў доме, якім я цікавіўся.

У краме я стаў наўмысна нагаворваць гандляру на генерала, каб выклікаць старога на шчырую размову. Аднак стary глянуў на мяне вачыма, бытта ўвабраўшымі ўсю зямную мудрасць, і дыпламатычна абсек:

— Мы малыя людзі, бедныя гандляры, пане шаноўны! Хто нам плаціць, таму і прадаём. Усім. Генералу, жабраку, антысеміту — абы даваў грошы. Зрэшты, якія там грошы і якая плата — слёзы адны! Падаткі плаці, штрафы розныя плаці! Уй, а гэтыя эндэкі, каб на іх халера, кожны тыдзень яшчэ шыбы б'юць, не наўстаўляешся...

Пайшоў я з крамы ні з чым.

— А што, мусіць, у генерала электрычнасць не псуецца? — асцярожна павёў я гутарку з манцёрам, які ў нашым доме папраўляў праводку.

— Усюды яна псуецца. І ў простых людзей, і ў генералаў... Во, нават учора ў архірэя сапсавалася! — буркнуў неахвотна той. — Пазванілі з кансісторыі — мусіў ісці...

Я стаў яму прыслужваць. Спытаўся аб прафесіі, пра жонку, дзяцей... Сам не спадзяваўся, што магу быць такім падхалімам!

Потым я напусціў на сябе абыякавасць, прыкінуўся прастачком і асцярожна пацікавіўся:

— Мабыць, калі заходзіш да генерала, от там усяго цікавага! А генерал сустракае цябе ў дзвярах строгі, надзымуты, як Пілсудскі, з крыжамі на грудзях...

Стайшы дыханне, стаў чакаць адказу.

Манцёр перастаў прыбіваць ізалятары, апусціў руку з малатком. Чалавек, не спяшаючыся, памахаў ёто, каб адышла, выняў з рота цвікі, уздыхнуў і прызнаўся:

— А я ні разу яго не бачыў!

— Не ба-ачылі?

— Чаго дзівішся? Нашага брата сустракаюць там слугі або ад'ютант, бо мы заходзім з парадных дзвярэй. Усіх, хто заходзіць з парадных, сустракаюць слугі...

Бытта ведаючы, чаго мне трэба, чалавек парай:

— Каб пабачыць самога генерала або генеральшу, трэба зайдзіці да іх з чорнага ходу, ад кухні. Там хутчэй іх спаткаеш...

Манцёр хацеў сказаць яшчэ нешта, але раздумаў, махнуў рукой, маўляў — ну іх да д'ябла, няма часу! Узяў цвікі ў рот, загадаў вачыма мацней трymаць мне лесвіцу і зноў пачаў прыбіваць да сцяны ізалятары.

Я быў бязмежна ўдзячны гэтаму чалавеку за інфармацыю.

Пры маёй пасадзе пасыльнага ліцэя і вячэрніх курсаў знайсці прычыну, каб заглянуць да каго дадому, было вельмі проста. Дастатковая прыкінуща, што маеш выпісаны на гэты дом пакет або пісьмо. А пакуль усё высветліцца і табе будуць даводзіць памылку, ты добра разгледзіш усё, што захочаш.

А яшчэ можна пастукаць у дзвёры, калі адчыніць, зайдзіці і спытацца, ці не жыве там чалавек з выдуманым твой прозвішчам. Галоўнае — прыдумай добры варыянт, як па нотах разыграй задуманае, і ніхто нічога не западозрыць.

Але мне было тады якраз столькі год, калі жаданні і мары крохаць не ў нагу з разумам, а ён часта не мае ўпływu на свавольную і дзёрзкую смеласць. Я выбраў варыянт найгоршы.

Каб хоць крыху паварушыў мазгамі, мог бы адразу прадбачыць, што з гэтага атрымаецца. Для мяне ўсё жыццё канчалася на моманце, як я заходзіў у Данусін дом.

З сэрцам у пятках падышоў я да генеральскай брамкі — з жалезных прэнтаў і з меднай клямкай. Узяўся за ручку. Брамка падалася нечакана лёгка і ціха. Я замёр і завагаўся. Але адступаць не стаў. Не чуючы ног, сам не свой, падаўся наперад.

Выкладзеная з бетонных плітак сцежка вяла да парадных дзвярэй — вялікіх і масіўных, як у касцёле. Я сышоў са сцежкі і накіраваўся да чорнага ходу.

Ужо даходзіў да гранітных прыступак з жалезнымі парэнчамі, як аднекуль з'явіўся здаравенны сабака, і я з жахам убачыў каля сябе ашчэранныя зубы і наярошаны хрыбет.

— Гыр-р-р! — зарычаў ён паціху, нервова падрыгваючы губамі, бытта казаў: «Ага, галубок, папаўся? Мне цябе адно і трэба!..»

Ад нечаканасці і страху ў фантастычным скоку пераляцеў я прыступкі, ударыў плячом у дзвёры і апынуўся на генеральскай кухні.

Там над тазам з вадой стаяла Дануся.

Яна была амаль голая — адно ў чорнай спадніцы. Я незнарок уткнуўся позіркам у невялікія белыя грудзі з цёмнымі саскамі, якія смешна тырчалі ўверх.

— О-ей! — віскнула Данута, ні то здзівіўшыся, ні то спалохаўшыся, і далонямі прыкрыла свой сорам.

Ачмурэлы, я стаяў і ва ўсе вочы ўзіраўся на паненку. Убачыў нават сінія жылкі ля ключыць.

Гм, гэта тая самая гераіня, пра якую захлёбваліся газеты? Генералаў дачка, да якой я так імкнуўся і ледзь не зварнуў сабе галавы, выглядаючы?

— На, дзіцятка, апраніся! — Знаёмая мне служанка падала ёй вопратку.

— Я ад сабакі ўцякаў... — пачуў я свой жаласлівы голас.

Па тварах жанчын я ўбачыў — яны і самі здагадваюцца, чаму я так уляцеў, як угарэлы, і за гэта не злоўщча, а спяшаюцца прывесці сябе ў парадак для сустрэчы госця, гэта значыць, мяне.

Дануся адварнулася, выставіўшы мне смуглую гнуткую спіну ды завязаны на патыліцы вузел бліскучых ад вады валасоў, спрытна захіпнулася ў халат. Паненка ведала, якая яна прыгожая, любавалася сабой і дазваляла гэта рабіць другім.

— Тут жывуць Янкоўскія? — нарэшце выдавіў я з сябе і спалохаўся.

— Тут,— разглядала яна ўжо мяне з дзіцячай цікавасцю.

— Хто там, цётка Антося? — данёсся з глыбіні пакояў строгі голас.

— Не ведаю, пані Вацлава. Нейкі чалавек! — паслухмяна адказала Антося, пагасіўшы мацярынскую ўсмешку, з якой глядзела на нас.

Два месяцы жывём побач, прыходзіла да прачкі нанімаць скідваць гнёзды, я ўжо збіраўся з ёю вітацца на вуліцы, а гаворыць пра мяне, нібы першы раз убачыла!

— Супакойся, мамуся! Гэта наш пасыльны з ліцэя! — пракрычала Данута.

І ў стракатым кімано з японскага шоўку яна бытта пахвалілася: вось якая я багіня! Ведаю, ты зайшоў па справе, але няўжо не палюбушся?!

— У чым справа? — з'явілася ў дзвярах насцярожаная генеральша.

Сумленне маё было нячыстае. Пад яе дапытлівым позіркам я адчуў, што раблюся меншым і меншым.

— Вам пісьмо з ліцэя,— пачырванеў я: хлусіць быў не мастак.

— Мне-е? — здзівілася дама і падазронна глянула на дачку.

Паненка спакойна вытрымала позірк.

Пакуль генеральша адкрывала канверт, я разглядаў кухню, выкладзеныя белай пліткай сцены, каструлі рознага калібра, посуд, нейкія спружынкі на кіёчках, бляшаныя выкрутасы — усё бліскучае і выстаўленае нібы на паказ.

— Што яны пішуть? — узлавалася дама, кінуўшы вокам на паперу.

— Ведаюць што...

— Хіба ў вас там павар'яце-елі? — выбухнула яна.— Гэта мы не заплацілі за вучобу?

— Мусіць, не, калі пасылають такос пісьмо...— упарта заўважыў я найдурнейшае з таго, што толькі можна было ў ту ю хвіліну сказаць.

І ў момант паверыў сам у тое, што сказаў, ды адчуў сябе дырэктарам ліцэя:

— Трэба аддаваць гроши ў час. А то не плоціце, а потым шукаецце вінаватых ды абражаетесь яшчэ, калі вам нанамінаюць! Ведаем такіх!

Дануся пырснула.

— Што за нахабства! — Генеральша пагардліва абвяла мяне вачымі з ног да галавы, фыхнула і пайшла з кухні.

— Ліцэй! Ліцэй! Прашу пеадкладна даць ліцэй! — пачулася, як генеральша крычыць у тэлефон.

Мяне апанаваў страх: а калі зараз выкрыюць ашуканства? Трэба было ўцякаць, а я нібы прырос да падлогі. Стаяў ды яшчэ дурнавата ўсміхаўся.

Абняўшыся, задраўшы галовы, Дануся з Антосяй чакалі. Мой візіт зацягнуўся, і ў вачах жанчын я ўбачыў нездаволенасць. Аднак я

не кратайся з месца, толькі пераступіў з нагі на нагу. Дануся глядзела прыжмуранымі вачыма, упартая, з усмешкай і выклікам. Я, дурань, у дзявочых хітрыках тады не разбіраўся і думаў, што паненка здзекуе ўцца. У мяне было нават такое пачуццё, бытта стаю перад жанчынамі голы.

— Чулі, у зале Снядэцкіх наш паэт сёння выступае? — з жахам і нібы праз сон пачуў я зноў свой голас.

— Хто-о? — спыталася Данута з паблажлівым здзіўленнем.

— Той самы... Міхась Граніт...

Яна хвіліну намагалася нешта ўспомніць. Тады ў вачах яе з'явіліся недаўменне, спалох, і я выразна ў іх прачытаў: «Ага, ты ненармальны вар'ят!..»

Але спыніцца я ўжо не мог аніяк і канфузійся яшчэ больш.

— То за чалавека яго не прымалі, то цяпер — нарасхват...

— Та-ак?.. — працягнула Дануся.

— Выступае,— выдавіў з сябе, адчуваючы ўсю бессэнсоўнасць сваіх слоў.— У зале Снядэцкіх. Ва універсітэце зала так называе ўцца. Пойдзеце?..

— Яе нікуды не пускаюць!.. — умяшала ся Антося.

У суседнім пакоі злавалася генеральша:

— Дзяжурны, капрал, колькі маю чакаць? Я вас прасіла падключыць мне ліцэй!

Не, больш такіх пакут вытрываць я не мог.

— Бывайце здаровы! — з палёгкай уздыхаючы, бы той карцёжнік, які пайшоў з карты, якая давяла яго да краху, і цяпер ужо не мае чаго траціць.

— З богам! — сказала Антося.

— О-ей, што гэта? — здзіўлася Данута.

— Работа Гектара! — падказала жанчына.

Я азірнуўся.

Божа мілы! У мяне так была распаласавана калашына, што віднелася лытка. З чаравіка брыдка вытыркалася шэрэя ануча.

— Халера! — спыніўся я заклапочаны.

Штаны ў мяне былі адны.

— Трэба зашыць, як ён пойдзе так? — добразычліва вырашыла цётка Антося.— Данка, прынжі чорных нітак з камоды, счаплю кавалеру!

— Зараз! — паненка ахвотна і, як мне здалося, вельмі добразычліва кінулася ў пакой.

— Што вы, я тут побач жыву! — пракрычаў я ёй услед.

Але паненка не вярнулася.

Мне зрабілася горача.

— Выпусціце мяне, калі ласка, там сабака! — узмаліўся я, яшчэ не могуучы паверъшы, што ўсё гэта здарылася наяве, што пацярпеў такі правал.

— Хадзем! — зжалілася цётка.

Я ўжо даўно быў не рады, што пачаў авантuru. Крочыў за служанкай прыніжаны, пакрыўджены, нібы ў генералавым доме на мяне наплявалі.

«І куды ты лезеш? Каторы раз атрымліваеш па носе, навошта табе гэтыя фокусы?» — гаварыў ва мне нехта разважлівы.

Але зараз жа мяне апанавала злосць.

«Ну, пачакай жа ты, буржуйка!..» — сціснуў я кулакі.

5

Па тагачаснаму звычаю, калі салдаты неслі палкавы сцяг, мужчыны павінны былі здышаць галаўныя ўборы. Але я ніколі не здышаў. А каб не трапіць у каталажку, вайсковыя часці абмінаў здалёк або прапускаў іх, схаваўшыся ў краму ці за вароты.

І трэба ж было так здарыцца, каб, выходзячы з генеральскага дома, я наткнуўся на салдат. Наперадзе калоны неслі палкавы сцяг. На чале — афіцэры з шаблямі, вынятымі з ножнаў і прыстаўленымі да пляча. Мужчыны на тратуарах паздымалі капелюшы і кепкі. Уцячы куды-небудзь? Дудкі! Хавацца на гэты раз не буду, няхай валакуць на пастарунак.

На мяне ўжо шыкаў нейкі тыш з капелюшом у руках, а я ўпартая крочыў наперад.

— Ой, пане, здыміце шапку! — папярэдзілі ўстрывожаныя жанчыны.

Я — хоць бы што. Калона пабліжалася.

— Здэйм чапкэ, галгане! — выскачыў да мяне з калоны маладзенькі паручнік. У яго руках бліснула шабля.

Раззлаваны афіцэр не жартаваў; але на мяне ўжо глядзелі ўсе: прысутнасць людзей акрыляла, і цяпер я, вядома, зняць шапкі аніяк не мог. Інстынкт самаабароны падказаў слова:

— А мне трэба туды...

— Xi-xi-xi-xi! — засмяяліся ў натоўпе.

— Я пасыльны з ліцэя, пусціце, мушу пакет тэрмінова занесці Маліноўскім!.. — паўтарыў я з нейкай дзіцячай упартасцю і ажно сам паверъшы, што сапраўды трэба ісці туды, а мяне вось не пускаюць.

Афіцэр палічыў мяне за прыдурка.

— Ідыёт! — паручнік з усяе моцы ўдарыў мяне тыльнём шаблі па плячы і збіў шапку.

Не паднімаючы яе з тратуара, я падаўся далей. Было няёмка, што прыкідваюся дурнем. Ад злосці захацелася плакаць. Як адпомсціць за здзек? І на памяць мне прыйшоў сабор Свята Духа.

Мітрапаліт варшаўскі Дзіяніс, выслугоўваючыся перад панскім урадам, загадаў папам чытаць пропаведзі і пецу малітвы ў царквах па-польску. Праваслаўная Вільня заварушылася. Сёння раніцой да маёй гаспадыні прыходзілі багамолкі. Цёткі вандравалі па хатах і падбівалі людзей, каб перашкодзіць папам выкананць ганебны загад мітрапаліта. Убачыўшы ў мяне на сцяне партрэт Дастваўскага, старыя падумалі, што гэта ікона, і памаліціся на Фёдара Міхайлавіча, толькі таму я і звярнуў на іх увагу. Цяпер жа ў іхнім пратэсце я ўбачыў тое, чаго якраз патрабавала мая душа. Я накіраваўся ў сабор на вячэрню.

А там ужо пахла бурай. Звычайна пустую залу бітком напоўніў народ. Людзі з пагрозай шушукаліся, нервова чакалі малебства. Ля алтара няўпэўнена тоўпіліся маладзенъкія попікі.

Нарэшце з-за райскіх варот выйшаў у бліскучай рызе барадаты стары бацюшка, перажагнаў людзей сярэбраным крыжам і з вінаватай усмешкай зацягнуў нешта па-польску. Людзі анямелі, чакаючы божага гневу. Потым загулі зноў. Аднак не пераходзілі пэўных граніц — для выбуху патрэбна была іскра. Я адчуў наэлектрызаванасць залы, набраўся адвагі і крикнуў на ўвесь сабор:

— Па-руську гавары!

Стары поп разгублены змоўк. У саборы на момант запанавала цішыня, і з вуліцы даляцеў грукат фурманкі.

Я крыху спалохаўся свайго ўчынку, але ўбачыў, што маладзенъкія попікі з сімпатыяй падміргваюць мне, маўляў, малайчына, і мы за гэта, нас толькі прымушаюць. Цяпер я гукнуў ужо больш упэўнена:

— Гавары па-руську!

У зале нібы прарвалася нешта. Людзі пачалі наступаць на папа, кричаць, махаць рукамі.

— Па-рус-ку! Па-рус-ку! — праскандавалі гімназісты.

Натоўп злавіў такт, і сабор увесь аж загрымеў. Папу гаварыць не далі.

Выйшаў я з сабора пераможцам. Але і гэтага было яшчэ мала.

Граніт. У любы час я быў гатовы прыкладці руکі да ўсяго, што накіравана супроць ненавіснай улады, а тут надарыўся гэткі выпадак над настрой! На курсы, канечне, тады я не пайшоў.

Ля універсітэта ўжо малойчыкі нікога не прапускалі, З усяго горада сюды збягаліся студэнты і гімназісты, каб паглядзець на бжплатнае відовішча: усім было жна, што скандалу не мінаваць. Сярод зявак тырчаў і Браніслаў.

На тэрыторыю універсітэта паліцыя не мела доступу, і эндэкі маглі сарваць вечар.

Энергічны студэнт, відаць, з тых, каторыя арганізавалі сустрэчу, пракрычаў да нас:

— Хлопцы, хто не баіцца, што фашисты наб'юць морду, збірайцеся ў калону!

Вядома, сярод добраахвотнікаў апынуўся і я.

— Таварышы! — камандаваў ужо другі студэнт, якога называлі Яцкевічам,— самі бачыце, трэба найсамперш разагнаць мамчыных сынкоў. Яны могуць сарваць сустрэчу з паэтам. Хадзем і дадзім ім як трэба!

— Пішлы! — закрычаў Яцкевічаў сябра — украінец Шыманскі.

— Вядзі нас! — падхапілі іншыя.

— О-го, які прыткі!— стрымлівалі асцярожныя.— Можа праліца кроў!

Яны толькі моладзь падзадорылі:

— Ідэі спеюць і ажыццяўляюцца лепш, калі іх замащаўца яшчэ і крывёю!

— «И где, скажи, когда была без жертв искуплена свобода?»

— Нас менш...

— Затое ў нас рукі мацнейшыя!

— Хлопцы, да справы!

— У атаку!

— No passaran!¹³

— No passaran! — наэлектрызаваная моладзь дру;уа падхапіла лозунг іспанскіх барацьбітоў.

Нашыя душы і целы даўно прагнулі абрушыць лютасць на ворага. Пастроіўшыся клінам, мы рыууліся на «залатую» моладзь, раскалолі яе, прыціснулі да муроў ды пачалі малаціць.

Я выбіраў сабе дастойнага партнёра, але гімназісткі ад мяне разляталіся, як ад страшыдла. І тут я наткнуўся на Браніслава.

¹³ — Яны не гродуць! (іспанск.)

Князь ужо не стаяў нейтральна. Група малойчыкаў калаціла кія-
мі нейкае хлапчанё ў вышытай кашулі, а вечны студэнт выкрыкваў:

— Так ему! Та-ак! Ешчэ! Бардзо добжэ!

— Уцякай, бамбіза ідзе! — віскнуў нейкі эндэк, і кампанію бытта
здзымухнула ветрам.

Аднак я паспей хапіць за каўнер князя і з незвычайнім зада-
вальненнем саўганаў яму кулаком знізу пад нос, а потым абмяклае
цела бразнou на брук.

Успомніліся сённяшні паход да генерала і перажытая абраза.
Успомнілася шабля паручніка. І ад таго, што добра ўляпіў Браніславу,
мне зрабілася адразу лягчэй.

— Каму яшчэ, ну?! — закрычаў не я, а ўся мая душа.

Перада мной узнік маленькі ўвішны гімназісцік. Гэта быў мне
не праціунік. Яго проста можна збіць каленам. Я пачаў шукаць
мацнейшага.

Пакуль я разглядаўся, малы нечакана падскочыў, пырнуў двума
пальцамі мне ў вочы, асляпіў, а тады ўдарыў у пераносе. Пацямнела
ў вачах, і я ўпаў. Я ўжо і не бачыў, як узбуджаныя радасцю перамогі
хлопцы пранеслі на плячах праз пляцоўку да універсітэцкіх дзвярэй
(якія яшчэ, мажліва, памяталі Францыска Скарыну!), паэта.

...Калі я падняўся, выкладзеная гранітнай брускаткай старажыт-
ная пляцоўка была пустая. Блішчэла свято на брусоўках граніту, ад-
шліфаваных на глянц ботамі многіх студэнцкіх пакаленняў, а нейкая
студэнтка літасціва прыкладвала мне да носа мокрую хустачку.

— Нічога,— сутяшала яна мяне, як малога,— гэта хутка
праходзіць! Вас толькі агульшылі, пацярпіце!..

Падышоў вядомы ўжо мне ўкраінец, прыглядзеўся і кінуў:

— Доцянецца сам додому, а мы підэм вартаваць ізноў!

Студэнт знік.

— Ну ж вы іх малаці-ілі!... — казала дзяўчына далей.— А Любец-
кага як размалывалі — «хуткая дапамога» забрала яго!.. Вам трэба
будзе паляжаць крыху дома...

— Ладна, хопіць! Лепш на сябе паглядзі! — адпіхнуў я дзяўчыну,
устаючы.

Я зазлаваў. Зазлаваў на сябе, на гэтую студэнтку, на цэлы свет.

— Куды пан? Пачакай! — спалохана і з перасцярогай прашап-
тала дзяўчына.

Я азірнуўся. Студэнтка нязграбна трымала мой рэвалвер. Ён
вываліўся з кішэні на брук.

Ёлуп! Забыўся нават, што ў мяне было. Толькі б стрэліць адзін
раз угору, і ўсю банду гэтых сысункоў як ветрам здзымула б! Ды я —

нібы той аёл, які ведаў сём спосабаў плавання, а ўпаўшы ў ваду, забываўся пра ўсе!..

— Схавайце! — падала мне дзяўчына наган. — А Граніт выступае!..

Ёй вельмі хацелася пагаварыць, але я з маўклівай і вінаватай удзячнасцю ўзяў пракляты наган ды пакрочыў.

7

Прачнуўся я рана, глянуў у люстэрка і спалохаўся. Пераносце распухла і пасінела, а пад вачым — страшэнныя фіялетавыя «ліхтары».

Стараючыся не трапляць людзям на вочы, я прабраўся да бліжэйшага аўтамата і пазваніў у ліцэй, што захварэў.

— Прашу неадкладна з'явіцца сюды! — грозна і непрыязна заяўіў мне сакратар.

Нешта здарылася. Дагэтуль чыноўнік са мной абыходзіўся па-людску. Магчыма, квітанцыі на заказныя пісьмы мне ўчора няправільна выпісалі на пошце?.. Ды не магу ж я паказацца ў такім выглядзе!

— Пане Кунцэвіч, ледзь на нагах стаю!

— Не прыйдзеш, пазваню ў паліцыю! — паабядаў голас на другім канцы провада.

Завулкамі, хаваючы твар, я прабраўся ў ліцэй.

— Што гэта такое? — адвёўшы вочы ўбок, наліваўся злосцю сакратар.

Чыноўнік трymаў у руках злашчансную паперку, якую я занёс генеральшы. Толькі цяптер я зразумеў бязглуздасць сваёй выдумкі. Пагарэў безнадзейна!

Мне зрабілася млюсна.

— Што гэта значыць, я цябе пытаю? — распальваючыся ад сваіх слоў, пракричаў сакратар, упершыню мяне называючы на «ты».

Убачыўшы мае «ліхтары», ён сумеўся.

У канцылярыю заглянуў настаўнік фізікі. На курсах ён мне сімпатызаваў і часта нават завышаў бал, калі я слаба ведаў урок. Гэта ён мне даў білет на канцэрт піяніста. Яшчэ мы збіраліся пайсці ў астронамічную абсерваторыю і праз тэлескоп паглядзець на зоркі і месяц.

— О-го, кавалер правінціўся! — прамовіў ён са спачуваннем.

— Палюбуйцесь, пане Кастальскі, гэты... — тут сакратар, не падабраўшы слова, акінуў мяне зняважлівым позіркам. — Самавольна

ўзяў чысты бланк, выпісаў генералу Янкоўскуму напамінак аб няўплаце за вучобу яго дачкі і занёс на кватэру. Генеральша зрабіла нам такую гэцу, што хоць уцякай са школы! Як вы расцэнываеце гэта, пане прафесар?

— Магчыма, кавалер памыліўся. Бывае і так...— пачаў бараніць мяне Кастальскі. Але раптам убачыў сінякі, адразу змоўк, адышоў ад мяне як мага далей і залепятаў:

— А ён заплаціў?

— Хто?

— Генерал!

Сакратар прамаўчаў. Толькі яшчэ раз змераў мяне позіркам, пастукаў сябе па лбе і паціснуў плячыма.

Фізік паціху выйшаў. «Прапала, не пагляджу ў тэлескоп!..»

Кунцэвіч то браўся за ручку, то кідаў яе, то абапіраўся аб крэсла і крытычна мяне аглядаў.

На гэтым сталым мужчыне хоць і быў добры касцюм, модны гальштук, а з рукавоў вытыркаліся накрухмаленая манжэты з запанкамі, але твар ён меў вжковага дзядзькі, якога нядаўна пагалі, памылі, апранулі і пасадзілі за стол з паперамі.

Каб я расказаў усю праўду гэтаму прыстойнаму і добрасумленнаму чыноўніку, ён, мабыць, справу ўладкаваў бы. Але ж ці мог я прызнацца?

— Ну, дык навошта ты гэта зрабіў, я цябе пытаюся апошні раз? А? Навошта табе спатрэбілася падрабляць мой подпіс і чытаць ёй натацыі? Ты забыў, што жывеш у горадзе? Што за дзіцячая забава цябе абуяла?

Я ўпартая маўчаў.

— Ух-х, розных даводзілася бачыць тыпаў,— уздыхнуў ён,— але такога экземпляра, павер, Вільня яшчэ не бачыла!

Кунцэвіч нейкі час вагаўся. У яго тайліся яшчэ сімпатыя да мяне, і сакратар шукаў важкі доказ, які б схіліў яго рашэнне на той або іншы бок. Узняўшы заклапочаны твар і зірнуўшы на мае «ліхтары», ён нібы нешта ўспомніў, загаварыў больш упэўнена:

— Яшчэ і пабіўся з кімсьці! А заўтра што выкінеш?.. Бог цябе ведае! Даверылі нам сваіх дзяцей лепшыя сем'і ў горадзе, такіх чудзікаў падпускаць да іх небжпечна!.. Тут ліцэй, разбойнікі нам не патрэбны!

Я ўсё маўчаў.

— Ну што ж! — уздыхнуў ён з жалем.— За падробку дакументаў мы цябе звалняем!

— Ну і звалъяйце! Надта мне патрэбна ваша сабачая пасада! —
кінуў я настырна, а ў самога па скуры прабег мароз.

— Бачу, што не патрэбна. Э-эх! А яшчэ калісьці сам рэкаменда-
ваў цябе дырэктару! Вось, заступіся за сваіх, а яны табе потым
адплацяць!..

Я пераступіў з нагі на нагу. Было такое ўражанне, што з-пад
мяне выбіралі грунт і, калі я нічога не прыдумаю,— звалюся ў яму.

— Не адп... Кхе!.. Не патр...— каб адгаварыць яго ад ракавога
намеру, пачаў я дабываць з сябе нейкія гукі.

— Што, што-о? — пасцярожыўся Кунцэвіч.

— Нічо-ога...— праглынуў я камяк.

— Усё. Можаш ісці!

— Ну і ладна...

Валокся я з канцылярыі і ўжо не хаваў твару.

Па калідоры прама на мяне беглі дзве вучаніцы ў форменных
фартушках з цёмнага бліскучага шоўку. Адна з іх была Данута.
Прабягаючы блізка, смеючыся, яна мяне штурханула і нават не
заўважыла гэтага.

— Яня-а, усё роўна даганю! — пачуў я крык ззаду.

— Ха-ха-ха-ха!

Бестурботныя галасы паненак здаліся такімі недарэчнымі,
пустымі, як і іхняя гульня.

Раздел пятый

1

Генералаў дом стаў мне непрыемны. Пачало кідацца ў вочы тое,
чаго раней не бачыў.

Толькі цяпер угледзеў, што вадасцёкавая рына на доме вісіць
крыва. За домам стаяла будка, якую генерал змайстраваў сабе для
летняга душа. Жалезнай бочка, якая вытыркалася зверху, паржавела,
стала рудой і агіднай.

Два месяцы я жыў па строгаму раскладу: разносіў пісьмы,
вяртаўся дадому, гатаваў абед, рыхтаваў урокі, спяшаўся на вячэрнія
заняткі, а кожную вольную хвіліну марыў аб Данусі. Цяпер увесь
дзень я не ведаў, чым сябе заняць. І тая рэшта ахвоты да вучобы
адпала. Пачаў шукаць работы.

Бацька мой быў не з малазямельных. За ім лічылася шмат
гектараў голага тарфяніку і пжкоў. Нашу зямлю як ні апрацоўвай, як
ні ўгнайвай, а болей чым для пракармлення сям'і ты з яе не возьмеш.
Калі быў лішні пуд жыта, дзесятак яек або маці выкармлівала вепру-

ка, дык трэба было купіць газы, вopратку, а галоўнае — заплаціць падаткі.

Бацькі стараліся. Кожны тыдзень прысылалі яны мне прадуктovую пасылку. Наварыць ежы было з чаго. Адзін месяц у рукаве з крупой я знайшоў пяць злотых, другі месяц у бокане хлеба ляжала дзесяць злотых. Але гэтага хапіла толькі на соль, цукар, лазню і паштовыя маркі.

Калі служыў пасыльным, вучыўся бжплатна. Цяпер трэба было недзе штомесяц дазарабіць пятнаццаць злотых. Але пакуль што нічога не траплялася.

Суткус абяцаў пагаварыць у рэстаране наконт работы. Я ўжо перамог у сабе агіду да аб'едкаў на сталах і забруджанай пасуды — рыхтаваўся стаць афіцыянтам. Суцяшаў сябе тым, што ў рэстаране на сталах заўсёды шмат свежых газет, нават замежных, і хоць пачытаю іх увоню. Туды прыходзяць і багацейшыя за генералаву дачку. Я нагадаў амерыканскі фільм, у якім мільянерша закахалася ў свайго лакея, і мая фантазія стварала падобную гісторыю і са мной. Вось тады і адпоміну гэтай паненачцы! Згарыць ад злосці, калі даведаецца!.. Стане бегаць за мной, спрабаваць завязаць са мной знаёмства — позна!..

2

Ды не было патрэбы ў маёй ахвяры. Вярнуўся з работы Альбінас і паскардзіўся:

— Падаў сёння адной сцерве чай і пайшоў сабе! Чую, яна мяне кліча. Выяўляеца, у шклянцы на дне — цукар. Хацела, каб з ёю паіграўся, а з самой ужо і пжок сыплеца. Я не вытрымаў. «Вазьмі лыжачку і размяшай, бяда невялікая!» — кажу, а сам пайшоў. Яна ўзняла на ўвесь рэстаран скandal. Разумееш, гаварыць пра цябе не было зручнага моманту, самога ледзь не прапёрлі!..

— Разумею...— уздыхнуў я.

— ...Яшчэ ты туды не падыдзеш з-за свайго росту. Мой гаспадар падбірае ў афіцыянты адно толькі брунетаў ста сямідзесяці пяці і не вышэй ста сямідзесяці сямі сантymетраў. Жонка яго вычытала, што так робіць нейкі модны рэстаран у Парыжы. Яна нас прымусіла і вусы адгадаваць... На лепш газету, тут ёсць аб'явы...

Катэгарычна ўжо адмовіўся Альбінас і ўцякаць у СССР. Наняць правадніка на граніцы мы не мелі за што, а пераходзіць яе на сваю рызыку небжпечна: абодва дапрызыўнікі, такіх судзіў трывал за дэзерцірства.

Альбінас меў рацыю. Але я яго тады не зразумеў і пакрыўдзіўся. Абазваў здраднікам ды вырашыў больш з ім не размаўляць.

Пачаў я дзейнічаць сам.

Навыразаў з газет аб'яў, у якіх патрабаваліся рабочыя, і пайшоў па адресах. Цяпер марышь пра генеральскую дачку не дазваляў гонар.

Але, як на тое, Дануся не выходзіла з галавы.

Паненка нібы прывязала мяне невідочнай вяровачкай. Каб адагнаць ад сябе думкі пра яе, я накіроўваў іх так, каб паненка выглядала ў чорным святле.

Успамінаў, напрыклад, сваю хату — з аброслай мохам страхой, з крапівой пад плотам, з сякеры ў калодцы сярод двара. Маці дажывала свой век, а так і не навучылася ўжываць слова «кіламетр». Калі незнаёмыя пытаўся пра адлегласць да якой-небудзь вёскі, яна адказвала «блізка» ці «далёка» і ў залежнасці ад адлегласці дадавала «зусім», «вельмі». А. калі трэба было сказаць, напрыклад, у якім годзе што-небудзь здарылася, маці гаварыла: «Гэта было за тыдзень перад піліпаўкай, калі паморак свіней выдушыў, а Канцавая Верка выходзіла замуж...»

I, разжаліўшы сябе такім чынам, я ўспамінаў Данусін дом, дзе адной прыслугі было некалькі чалавек.

Эх, каб стала рэвалюцыя, прaperлі б паноў, у генеральскім доме зрабілі б бібліятэку ці аддалі б, напрыклад, беларускаму музею. А то падсялілі б у яго нас з Суткусам... Генеральская сям'я і іхняя дачка загаварылі б са мной інакш!..

Толькі хтосьці ў душы мяне стрымліваў і заўважаў, што рэвалюцыя тут ні пры чым, што мая хата і маці ні пры чым таксама, ні пры чым і Дануся — бацькоў не выбіраюць...

Так мінула некалькі дзён.

3

Як на злосць, я пачаў часта сустракаць Данусю з Браніславам.

Вось і цяпер вяртаўся я з чарговых пошукаў работы і сустрэў гімназістак з князем.

Пасля бойкі ля універсітэта Любецкі, як і належыць шляхетнаму пану, мне не помсціў. Нават не падаваў выгляду, што між намі нешта адбылося.

У Любецкага была падвязана чорнай хусцінкай рука, забінтавана галава і заклеены пластырам твар. З вонкавай скромнасцю, ідучы насустрэч паненкам, ён выстаўляў гэта напаказ. Паненкі абдарылі яго шумлівым захапленнем, нібы героя, які прынамсі вярнуўся з-пад Рацлавіц!

— Выбягаю я на пляцоўку, а іх — сотні! — з захапленнем апавядай ліцэісткам. — Я першага кацапа з левай — раз! Тады правым гакам — накаўт! Пакуль ён падаў, я яму яшчэ — раз! раз! раз! Ускочыў у самую гушчу і — налева! направа!.. Наклаў жа іх я там! Папомніць мяне бальша-вікі-і!..

— О-ей! Пан Браніслаў граміў іх, як Валадыёўскі татар на Украіне!.. — заўважыла Данута, і паненкі рассмяяліся.

Як звычайна, Дануся мяне не зауважала.

«Нябось, не прызнаецца ёй, хто яго так размаляваў!..»

Надта хацелася, каб паненка даведалася, што менавіта я аддубасіў так яе прынца.

«Вось табе твая Данута!.. І калі ўжо станеш самастойным чалавекам, неданосак?! — дакараў я сябе. — Нікчэмная, як і гэты бяздарны франт!.. Затое ж і даў яму, папомніць нашых!»

Але задаволенне ад такіх уцех было невялікае.

Я бачыў, што ўсе старанні забыць Дануту ляцелі да д'ябла. Лаяў сябе, прыдумваў зноў прычыну зайсці да генерала, у думках працягваў размову з Данусяй і маці. Колькі ў маёй галаве з'яўлялася варыянтаў таго, што магло здарыцца, каб я сябе інакш паводзіў тады! Што ж, заўсёды знаходзіў слова, калі ўжо было позна. Зусім відочна — Дануся не хацела са мной знаёміцца не таму, што яна дачка генерала. Не выдуманыя ж выпадкі ў кніжках, калі дочки багатых бацькоў кахалі простых хлопцаў!..

Грызла самалюбства: мною ганьбуць. Вядома! Раней я думаў, што Данусі не было выпадку прыгледзецца да мяне, таму яна не звяртала ўвагі. І вось я пабываў у яе дома, яна не толькі прыгледзелася — гаварыла са мной, а што толку? Успомніў, як прапанаваў ёй пайсці разам у залу Снядэцкіх, і зазлаваў на сябе.

Недарэка!

Прыгадалася дзяцінства. Неяк варона пакрала куранят. Маці пайшла ў лес, убачыла вароніна гняздо на сасне, паклікала нас. З хлопчыкамі пабег і я. Па гладкім, як заводскі комін, камлі я не мог падняцца і на метр, а бедны сірата, вясковы пастух Мішка, зняў паясок, прывязаў яго да босых ног і, як малпа, палез угору. Мяне ўпікнуў дакорлівы позірк маці...

Або цяпер. На вячэрніх курсах кожны хлопец мае сабе дзяўчыну, ходзіць з ёю ў кіно, вучыць урокі, толькі я адзін хаджу ля дзяўчат воўкам...

У майім узросце бацька ўжо цэлую сям'ю карміў, хату пабудаваў, іншыя людзі навуковыя адкрыцці паспелі зрабіць, а я? Сяджу ў бацькоў на шыі!..

Размінуўшыся з Любецкім і кампаніяй, я бяздумна спыніўся ля вітрыны найбольшай у Вільні кнігарні «Гебертнера і Вольфа». Памалу дайшоў да сэнсу слоў, якія красаваліся за вялізной шыбай:

«Увага, грамадзяне! Чытайце амерыканскага Шолахава — Роберта Кентса! Выйшла яго кніжка на польскай мове «Лясныя людзі!»

Але ні гэтая аб'ява, ні ўспамін пра бібліятэку з чаргой за «Ціхім Донам» не ўзрушылі мяне.

Заглянуў яшчэ раз у краязнаўчы музей. Гаспадар музея Луцэвіч якраз праціраў рыцарскія латы і кальчугі машынным маслам.

— Дазволыце памераць! — успомніў я, што ў мяне быў калісьці такі намер.

— Калі ласка!

Я скінуў пінжак, пачаў надзяваць на сябе жалеззе. Што за ліха, не налазіцы!

— Дарма-а! — рассмяяўся Луцэвіч.— Вам ні адзін камплект не падыдзе!

І праўда. Перабраў я з дзесятак панцыраў і кальчуг, а ўсе малыя. Рыцары былі зусім не волаты,

— Яны былі нават меншыя за нашых людзей сярэдняга росту! — паясніў мне чалавек.

Але і гэтая навіна заняла мяне толькі на хвіліну. Выйшаў я на вуліцу, а на душы па-ранейшаму моташна, горад такі невыносны, што я не ведаў, куды дзецца.

4

Толькі я адышоў ад беларускага музея, як мяне аклікнулі:

— Дзень добры, волат!

Я ўздрыгнуў. Перада мной стаяў Яцкевіч — той студэнт, які камандаваў намі ля універсітэта ў час бойкі.

— Ну, як тваё пераноссе?

— Зажыло...— буркнуў я, нездаволены, што перашкодзілі пабыць аднаму са сваімі перажываннямі.

— Э-ге, ужо амаль нічога не пазнаць, «ліхтары» пажаўцелі! І астатнія да вяселля зажыве!

Студэнт размаўляў са мной манерай чалавека, перад якім хоць і добры вясковы хлопец, але вялікая недарэка ў парынні з ім, гарадскім воўкам.

— Што з таго...

— А чым ты нездаволены? — спачувальна спытаў ён. З памятнага вечара ля універсітэта гэты студэнт зрабіўся для мяне аўтары-

тэтам і, бадай, адзіным блізкім чалавекам у Вільні, не лічачы Суткуса. Таму я сабраўся адкрыць яму сваю таямніцу.

— За навуку трэ плаціць, а няма чым. Работы шукаю...

— А як ты жыў дагэтуль?

— От, неяк жыў...

— А цяпер ужо не можаш? То схадзі на Нямецкую вуліцу. Там існуе дабрачыннае таварыства, паможа,— кінуў ён ні то жартам, ні то сур'ёзна.

Студэнт, відаць, хацеў мяне бачыць дужым, здаровым, і я яго расчарараваў.

— Не бядуй, будзе і на нашай вуліцы свята, пабачыш!

— Сам ведаю. Але калі?

Раптам ён ажывіўся:

— А ты, хлопча, хват! Толькі прыкідваешся такой авечкай!

— ...

— Нават рэвальвер маеш! І хто б падумаў, а? Такі сабе ціхі і спакойны, ды з вёскі... Добра. Калі-небудзь спатрэбішся для нас з ім, Прыйдзеш?

— Магу.

— Буду мець на ўвазе. А рэвальвер трymай. Толькі асцерагайся, за яго — пяць гадоў турмы! І не падай духам... Ведаеш, хто сказаў пра рэвальвер? Студэнтка, якая цябе ратавала. Дарэчы, гэта пра яе газеты пісалі, што шлюб у турме брала, чытаў?

— Пра яе?.. Я нават у Лукішках быў!

— Во, бачыш!

— Дык гэта яна-а? — ажывіўся я.

— Салют!

Студэнт знік, а я нейкі час стаяў расчарараваны. Тая самая герайнія? Такая звычайная, з крытымі зубамі нават?!.. Гы!

Хутка, аднак, забыўся і пра яе.

«Расплакаўся як слізняк, знайшоў перад кім!.. І чаго ты перад кожным сябе трymаеш гэтак, бытта ён бог, а ты нішто?»

Я пакрочыў далей больш рашуча.

Успомніў, як гадзіну таму назад прахожы ля Залкіндавага магазіна наступіў мне на нагу і не ён у мяне, а я ў яго папрасіў прабачэння. Захацелася вярнуцца, зпайсці таго чалавека і пасварыцца з ім.

Успомніў слова студэнта пра дабрачыннае таварыства. Сапраўды, чаму б не схадзіць па Нямецкую? Мне абавязаны дапамагчы! Не вяртацца ж цяпер дадому!

У сярэдневяковых мурах — сырых і аблупленых — на вузенькай вулачцы, дзе калісьці злавілі Кастуся Каліноўскага, я знайшоў шыльду з надпісам: «Дабрачыннае таварыства жанчын-каталичак». Адчыніў дзвёры. Нейкая старая спытала, хто я і чаго хачу.

— Дзе-небудзь зарабіць пятнаццаць залатовак у месяц, каб заплаціць за курсы... — напусціўшы па сябе вінаваты выгляд, прызнаўся я.

— А ты католік?

Я сарыентаваўся, што для фанатычнай клікушы пытанне гэтае — прыпцыповае.

— Ну... — ні то адказаў, ні то спытаўся, бо сам быў з праваслаўных.

Я ёй яўна спадабаўся. Каб не расчараўвацца, удакладняць яна не стала.

— Падумаем, дзіцятка, і што-небудзь зробім. — Пані запісала маё прозвішча і запрасіла на абед.

Мы апынуліся ў змрочнай зале з ніzkім скляпеннем. Маленъкія нішы-акенцы былі завешаны марлевымі фіранкамі, пафарбаванымі ў зялёны колер. Ад сырасці на фіранках павыступалі белыя плямы. У зале сядзелі стараватыя мужчыны ў неахайнай вopратцы. На стале стаялі драцяныя кошыкі з хлебам і вялікія белыя пасудзіны. Бедакі трymаліся чынна, з напускной пакорай, і не адводзілі вачэй ад пасудзін, з якіх біў у нос заманлівы пах разваранай фасолі з перцам і лаўровым лістам.

Пані, якая, відаць, была тут за старэйшую, паказала мне месца засталом. Затым загадала ўсім устаць і зацягнула:

— Отчэ наш, іжа ясі на небясі, да свяціца імя тваё, да прыйдзе царства тваё...

Людзі пачалі паўтараць за ёй:

— ...Хлеб наш насушны дай нам днесь...

Гэ, дакладна такая самая малітва і ў праваслаўных! Якой тады халеры яны не паладзяць між сабой?!. Здзіўлены гэтым адкрыццём, я цярпліва стаяў і думаў: «Дай ты толькі работу, а далей будзеш мяне бачыць як сваё вуха!..»

— Калі ласка, дзіцятка, адрес члена таварыства пані Курпёвай,— пасля абеду старая падала паперку.— Ёй патрэбна аднаразовая дапамога. За гэта ў нас плацяць злот...

Я пакіраваўся шукаць Курпёву. Што мне прыйдзеца рабіць? Пілаваць дровы, насіць з рынку бульбу?.. Падумаеш, можам прынесці, карона з галавы но спадзе!..

Але не ўгадаў...

Пані Курповай уздумалася перабірацца на іншую кватэру. Я павінен быў на двухколцы перавезці яе рэчы — вядро пасуды, кардонныя карабкі ды рулон паперы. Паперы я знімаў са сцен — карту Польшчы 1793 года, плакат-рэкламу аб карысці стравы з булёну ў канцэнтраце, адбітак павялічанага чалавечага вуха ў разрэзе і малюнак: святы Ёсіф з каровамі. Усё бруднае, заседжанае мухамі!..

Калі я з агідай ладкаваў рэчы, пані Курпёва трymала на павадку маленькага слязлівага сабачку і часта перабівала мяне недарэчнымі парадамі. Аднак я цярпліва слухаўся. Ліха цябе бяры. Затое праз гадзіну ў мяне будзе залатоўка. Так, іграючы, за пятнаццаць дзён зараблю на вучобу, замест таго каб цэлы месец, высалапіўшы язык, бегаць па Вільні пасыльным. А яшчэ панікаваў! І ёсць жа дзівачкі. Рамізнік за прывоз яе з усім багаццем і сабакам узяў бы толькі шэсцьдзесят грошаў!

Прывязваючы карабкі да двухколкі, я пачуў, як старая хваліцца суседцы:

- Ладны кавалер, не?
- Нішто! — пацвердзіла тая.
- Над ім, пані Васілеўская, нашае таварыства ўзяло шэфства! Ужо некалькі дзён ён не меў кавалка хлеба ў роце! Прыйшоў да нас у становую, то так еў, так еў, што не маглі надзвіцца! Аж чатыры талеркі супу, бедачыска, спаражніў адразу!
- Езус Хрыстус!
- Як бога кохам!
- Колькі разоў я цвярдзіла ўсім пра ваша літасцівае сэрца!
- Запісуйся, пані, у наша таварыства!
- Трэба падумаць.
- Над чым думаць?

Халера, вы нават падлічылі, колькі я з'еў! І недакладна! Чацвёртую мне вельмі хацелася налічыць, але сарамлівасць заела!..

Старыя гулялі ў дабрачыннасць, ім трэба было, каб усе пра гэта ведалі, і ад няма чаго рабіць — гатовы былі падапечным заглянуць у рот.

Дык вось чаму ў вашай становай не было моладзі!.. Не кожны можа патураць здзяцінелым бабам! Цыфу, ну ж і ўліп у гісторыю, што нікому не расказвай. Яцкевіч жартаваў, калі раіў становую!..

Увесь настрой ад заробленай залатоўкі развеяўся. Але цяпер я не страціў надзеі. Нейкі зарад, атрыманы пару дзён таму назад, дадаваў упэўненасці: быць таго не можа, знайду работу!

— Вы маеце крыху часу? — спыніў мяне на вуліцы Луцэвіч з краязнаўчага музея, калі я вяртаўся ад Курпёвой.

— Го, чаго-чаго, а часу хапае, магу ім гандляваць нават. А вам падарую так!

— Патрэбны вы мне. Вяду доследы, але не маю ўжо тое моцы, што вы, малады. Дапамажыце, буду вельмі ўдзячны!

У музеі я быў частым госцем, таму адмаўляцца не выпадала. Зрэшты, часу меў я і праўда шмат, а з Луцэвічам вадзіцца было цікава.

Беларускі краязнаўчы музей у Вільні быў бедны. Ад дзяржавы сродкаў не атрымліваў, існаваў фактывна на ўтриманні гэтага дробнага памешчыка Луцэвіча, які пусціў на музей усю сваго гаспадарку. Хоць сам ён жыў як папала, але яшчэ вёў доследы, і яны забіралі яго аношнія грошы.

У навуковым свеце тады панавала думка, што старажытныя людзі з эпохі каменнага веку прылады вытворчасці рабілі надта марудна. Былі меркаванні, бытта наш продак, напрыклад, сякеру з граніту адшліфоўваў цэлых паўгода, а касцяны нож — некалькі месяцаў. Луцэвіч хацеў давесці свету, што гэта не так. Але сам ён быў ужо стары, і яму патрэбны былі маладыя руکі.

Ідэя захапіла мяне. Я адразу начаў ствараць фантастычныя праекты, як зраблю навуковае адкрыццё і стану славутасцю. Як-ніяк да камня я маю адносіны! Камень да жоран высякалі, бывала, мы з бацькам за паўдня; мала больш часу зойме гэтая работа. З усёй энергіяй узяўся я за справу.

Раніцой паступнага дня мы з Луцэвічам выбралі кавалак граніту і пустую, як трубачку, у сярэдзіне костку. Трубачку гэту я ўзяў паміж далоняў, паставіў адзін канец на камень і стаў вярцець, а Луцэвіч пачаў сыпаць на камень пясок і ліць ваду. Без асаблівага намагання, пакуль ісці на вячэрнія заняткі, навылет прасвідраваў у камені дзірку для чарапка сякеры!

— Ты сабе не ўяўляеш, што натварыў! — паціху, бытта баючыся, каб нас хто не падслушалаў, казаў стары. — Не ўяўляеш, праўда?

— Усяго дзірку ў камені! — адказаў я, шчаслівы, залізываючы на далоні мазалі.

Праз пару дзён каменю з дзіркай я надаў выгляд сякеры — абчасаў бакі. Тады ўзяўся за чарапок. На яго патраціў пару дзён. Чарапок ніяк не хацеў трymацца. Калі махну з усіх сілы, сякера злятала. Як нашыя продкі прымелоўвалі чарапок — таямніца. Дома я шмат пераплёў кошыкаў, і лазовыя дубцы ў маіх руках былі гнуткімі,

як вяровачкі. Але нашыя продкі, відаць, умелі вязаць толькі ім вядомым вузлом.

Стары прынёс ад хірурга бычыныя жылы.

— Спрабуй, Іване, гэтым. Цалкам, мажліва, яны маглі такія жылы вырабляць...

Чаранок я заклініў костачкамі, заліў смалой, прывязаў сухімі жыламі.

— Залатыя ў цябе рукі, сынок! — ледзь не расцалаваў мяне Луцэвіч, параўноўваючы маю сякеру з той, якая ляжала ў экспазіцыі.— Ты і сам не разумееш, што зрабіў!

Сам-то я разумеў. Цяпер у кожным падручніку гісторыі трэба ўдакладняць, што зрабіць каменную прыладзіну — справа не лёгкая, але ўжо не такая і цяжкая, як лічылася дагэтуль.

— Цікава, ніхто з вучоных не здагадаўся праверыць на практыцы такую простую рэч?!.— Стараўся я ўявіць сабе твары людзей, калі яны даведающа пра маё адкрыццё.

— Вялікія адкрыцці заўсёды простиля! — паддаваў мне жару стары, праціраючы сваё старамоднае і вышчарбленое пенснэ.

Яшчэ Луцэвічу я зрабіў касцяны нож. Потым паехалі мы з ім у лес, там я выбраў сасну і пачаў яе сячы самаробным тапаром. Не раю нікому рабіць гэтага. То была дзятлава работа. З мяне выцекла сём патоў, пакуль я зваліў дрэва, а кожнай сваёй клетачкай адчуў, што азначае цывілізацыя.

Вынікі працы нас радавалі. Аднак Луцэвіч не мог надрукаваць артыкул у бліжайшы час, і са сваёй работы мы пакуль што карысці не мелі. Парадокс! Такое глуپства, як развод артысткі Лясоцкай з адвакатам Руцелем надрукавала кожная з трынаццаці віленскіх газет — польскія і беларускія, яўрэйскія і літоўскія, рускія і нямецкія, але ніводная не выказала цікавасці да Луцэвічавай інфармацыі.

Ну і парадкі на свеце гэтым!

Нацешыўшыся навізной факта, праз два тыдні я пакінуў музей і зноў пачаў шукаць работу, а пазіраючы на карабок цементавага будынка за драцянай сеткай, усё нечага чакаў, чакаў і чакаў.

7

Блukaючы так па вуліцах, у сярэдзіне лістапада я ўбачыў аб'яву: «Віленская спартыўная школа запісвае ў сектыі футбола, тэніса, бокса...»

Далей ішоў яшчэ доўгі пералік розных відаў спорту, але мае вочы спыніліся па заманлівым і мужнýм слове «бокс».

А чаму б мне не стаць баксёрам?!

Я напружыў мускулы і адчуў у сабе вялікую сілу. Здаеща, каб развёў руکі і крутануў імі навокал, пражожыя ляцелі б ад мяне, як яблыкі, збітая з галін. Нэдарма Луцэвіч, вітаючыся, загадзя прысядаў і сыкаў, баючыся, што раздущу яму пальцы.

Аб'ява вісела на высокім і глухім плоце з тоўстых дошак. Я азірнуўся, ці няма каго блізка, тады садануў кулаком у сцяну — раз! другі! трэці!.. Дащчаная сцяна захісталася, за ёю трывожна загуль-дыкалі індыкі, а з даху ўспырхнулі галубы.

Сапраўды, як мне не прыходзіла ў галаву: я ж прыроджаны баксёр! Няма нічога больш простага, як прафесія баксёра!

Праз хвіліну я ўжо бачыў сябе героем рынга, якога ведае ўся Вільня. За пару мінут пакладзі праціўніка на брызент — і генерала да чака загаворыць з табой інакш! Усім вядома, як дзяўчата любяць спартсменаў! Толькі такім шляхам можна да яе дабрацца!..

Я і сам не заўважыў, як апышнушы ў спартыўной школе, і ў мяне ўжо мералі аб'ём лёгкіх.

— О Езус коханы, пане Левандоўскі, глядзіце, аж сем літраў! — з непадробленым здзіўленнем закрычала лабарантка да трэнера, паказваючы на шкалу спірометра.— Такога ў нас яшчэ і не было!

Я вінавата аддаў паненцы шланг, праз які дзымуў паветра.

— Нічога сабе!— ледзь стрымліваючы захапленне, прамовіў трэнер. Ён употай і прагна абмацаў вачыма мае ногі, грудзі, руکі і шыю.

— А ты сур'ёзна вырашыў стаць баксёрам?

За абыякавасцю ў голасе трэнера я адчуў ноткі сімпатыі, добразычлівасці і лікавання.

— Сур'ёзна...

— А ведаеш, што бокс — перш за ўсё цяжкая праца на трэніроўках?

— Да яе мне не прывыкаць!

— Гм,—падумаў ён хвіліну.— Веры. Тады прыходзь займацца!

— Калі?

— Сёння вечарам зможаш?

— Змагу!

І ў той самы вечар адбылося маё хрышчэнне. Яго варта апісаць падрабязна.

8

Тапачак і майкі я не меў. Выйсці на рынг давялося ў адных трусах і шкарпэтках.

— Болек, прымі новенькага! — паклікаў трэнер нейкага рыжага дзецюка ў баксёрскай форме.

Той толькі дурнавата ўсміхнуўся.

— Хутчэй, Барташэвіч, надзявай! — падаў мне трэнер пальчаткі. — Пабачым, што ў цябе атрымаецца. Галоўны наш дэвіз — не трусиць!

Я паслухмяна пачаў нацягваць нязграбныя скуранныя гамоліны. Хацеў іх зубамі зашнураваць, але ад того, што на мяне глядзелі, я забыў, што маю рабіць.

— Правільна, навошта завязваць? І так атрымаеш! — крыкнуў нехта.

— Ледзь панясеш! Чаго яны так?

Я разгубіўся да рэшты. Жадаючы дагадзіць публіцы, зноў узяўся зубамі за шнуркі, але зараз жа пакінуў.

Уздоўж канатаў выстраіліся хлопцы, якія чакалі трэніроўкі. Змоўніцкія позіркі, незвычайнія пальчаткі ды выстаўленае напаказ маё голае цела зусім збівалі мяне з панталыку. Чаго яны на мяне глядзяць гэтак? Я ж ім нічога дрэннага не зрабіў!.. Нібы я тут — галоўны герой здзекліва-ганебнай камедыі, якая вось-вось пачнешца.

Усё гэта рассейвала маю ўвагу, і я слаба разгледзеў праціўніка, хоць і бачыў, што менавіта да мяне ідзе рыжая істота: нехлямяжая, з вузкім ілбом і вогненна-жоўтым вожыкам.

— Бокс! — чамусьці крыкнуў трэнер.

Здаецца, я не ступіў яшчэ і кроку, а ў маёй галаве ўжо памутнела, наплылі кругі, сцены і столы захісталіся, а нейкая магутная сіла абрынулася на мяне, і я аламятаўся на брызенце. Моцна балела сківіца. Толькі цяпер дайшло — гэта мне так садануў вузкалобы.

— Дык я яшчэ не... — вырвалася з мяне скарга, калі я, здзіўлены, уставаў з брызенту.

— Го, чулі?

— Ён «яшчэ не»! — перадражнілі навакольныя і зарагаталі.

У затуманенай галаве пачало расці крыўднае ўсведамленне, што я гэтым зубаскалам дастаўляю вялікую радасць. Але чаму? Што я ім дрэннага зрабіў?!

Уражаны сваім адкрыццём, я аж азірнуўся. Сур'ёзны трэнер нібы не бачыў майго позірку, ён бязлітасна закрычаў:

— Ну, чаго пасталі? Пайшлі, бокс!

Вузкалобы вырас перада мной зноў. Я інстынктыўна засланіў кулакамі пабітае месца на твары, механічна прыпадняў локці, і баксёр садануў мне пад грудзі. Ад падзення на гэты раз уратавалі толькі канаты.

Пакуль я, ашаломлены, вісёу на вяроўках, вузкалобы са смакаваннем біў мяне і біў куды адно хацеў.

— Пачакайце! — зноў вырвалася ў мяне ні то просьба, ні то абурэнне.

Навокал зарагаталі яшчэ мацней. Гледачы ўвайшлі ў экстаз:

— Размалюй яго, Рыжы!

— Так яму, во!

— Давай, Рыжы, давай!

— Бокса захацеў? То атрымаеш!

— Няхай не вылазіць другі раз! — ляцелі выкрыкі з усіх бакоў.

На такі цынізм маглі быць здольныя толькі мяшчанская абібокі.

— Ага, папаўся! — цешыліся.

Адно цяпер дайшло, што спектакль падрыхтаваны, а для публікі я — кролік, якога заманілі да льва ў клетку — бессардэчнага, цынічнага і крыважаднага.

За нейкі міг я адчуў усю наіўнасць стаць праз бокс героем. Мне нават зрабілася шкада, што мары не споўняцца і ўсё застанецца паранейшаму і ўжо нічога, нічога не дасць ім здзейсніцца. Але і гэтыя пачуцці вузкалобы зараз жа ва мне згасіў.

— Рыжы, не адпускати кацапа! — кричалі ў зале.

— Трымай яго, не давай уцячы,— даходзіла да мяне нібы праз сон.

Толькі я ўзнімаўся на ногі, зноў гучала каманда — бокс! І я бездапаможным кулём валіўся на брызент, ажно тупа грымел падлога ды выбухаў новы ўзорыў весялосці.

Я аслеп на адно вока. Пацёр яго і ўбачыў на руцэ кроў. Тады зірнуў сабе на грудзі. Яны былі ў чырвоных плямах: вузкалобы разнёс маю кроў па ўсім целе.

Салёны смак яе адчуваўся нават у роце.

«Заб'е!

Апісаліся ж выпадкі ў газетах, калі так, на рынгу, паміралі!»

Я раптам адчуў усю асалоду жыцця. Чакаць дапамогі не было адкуль. І мяне разабрала шалёная распачлівая лютасць загнанага звера, які гатовы на ўсё. Я яшчэ ніколі ў жыцці не быў у такім стане. Ад злосці нават перастаў чуць боль.

Калі баксёр каторы раз кінуў мяне зноў на канаты, я адной нагой упёрся ў жалезнную стойку, адпіхнуў нахабніка і з усіе моцы другой нагой ударыў яго ніжэй жывата.

— Ах! — толькі жахнуліся ў зале, і адразу запанавала мёртвая цішыня.

— М-м-м! — нема застагнаў мой вораг.

Шчасце яго, што на нагах былі адно шарсцяныя шкарпэткі, прысланыя з дому на зіму.

Калі ён хапіўся за пахвіну, я сарваў пальчаткі, адкінуў іх і павясковаму, з усіе сілы, жарнуў кулаком наводмаш у ненавісны рыжы вожык. Аглушаны баксёр павіс на вяроўках — аж скрыпнулі канаты, бытта з сілай хто кінуў на іх мяшок зерня. Тады я адважыў рыжаму аплявуху з левай, а пасля з правай рукі і стаў малаціць куды папала.

— Во табе, маеш! На! Заменак, халерны, на! — чую я ў цішыні свой раз'юшаны голас і дзікую асалоду, што мае руки і ногі месяць цёплае і тугое ненавіснае цела.

— Што гэта робіцца? — дзівіліся аслупянельня юнакі навокал канатаў.

— Барташэвіч, адыдзі! Звар'яцеў? — крыкнуў трэнер ды нырнуў да нас пад вяроўкі.

Раздел шосты

1

У трэнера Левандоўскага быў свой прыём. Зялёнаму навічку ён надзяваў пальчаткі і выпускаў на рымг з баксёрам-першаразраднікам. Той бязлітасна збіваў новенькага. Калі хлопец і ў наступны раз прыходзіў на трэніроўку, Левандоўскі лічыў, што з такім варта займацца, і запісваў у секцыю.

Такую штуку трэнер думаў разыграць і са мной, але я экзамены яму пабунтаваў. Баксёру-граміле давялося адпраўляцца са спартыўнай школы ў машыне з чырвонымі крыжкамі на кузаве ў бальніцу.

Пасля славутага паядынку я надта пакрыгудзіўся і ў спартыўную школу вырашыў не паказвацца. Паненка таго не варта, каб з-за яе цярпець столькі здзеку, а Рыжы мяне запомніцы!.. Яшчэ і закажа іншым!..

Праз пару дзён у хірурга я спаткаў Левандоўскага.

— Барташэвіч, дарагі, што тут робіш? — шчыра, як брату, узрадаваўся трэнер.

Непадроблены тон яго мяне раззброіў, і я забыўся на абразы.

— Палец распух, — паказаў я нагу, абутую ў стары галёш ад прачкіных цёсанак.— Халера, чамусьці доўга не гоіцца!..

— Едзем да нас у школу! Там палечаць цябе бясплатна! Ану, пакажы!.. Фю-у-у, як разнесла!.. А што? Гольмі фалангамі так жарнуць — яны ж для гэтага не сканструяваны прыродай!.. Магло быць горш. Але ж і даў ты рыжаму капралу! Шчасце, што босы, быў бы ты абуты, і яму — капут!.. Давай, давай да нас, адкуль у цябе столькі гордасці? Не з князёў жа!..

Выяўляеца, вузкалобы — вайсковец.

Нядобразычлівасць трэнера да баксёра мяне купіла.
Левандоўскі наняў вазніцу, дапамог мне залезці ў фаэтон, і мы адправіліся.

У спартыўнай школе медсястра наставіла на месца вывіхнуты палец, пацерла нечым, моцна яго забітавала і адпусціла. Праз тыдзень я з'явіўся па першую трэніроўку.

2

Левандоўскага я заўважыў у горадзе даўно. Не раз, сустрэўшы на вуліцы, захапляўся яго фігурай, энергічнай хадой і незалежнымі манерамі.

Яму было пад пяцьдзесят. Але гэты чалавек не ведаў смаку гарэлкі, не нюхаў табакі, хвіліны не правёў без цікавага занятку і выдатна захаваў сваё сэрца, лёгкія і здольнасць цвярозага мыслення. Яго дэвізам заўсёды былі: паветра, вада, добрае харчаванне і дзейнасць. Ён быў увесе напоўнены цікавасцю да жыцця, імкненнем быць карысным людзям.

— Чалавек датуль малады, пакуль сам хоча ім быць! — навучаў ён нас.— Запомніце: маладосць чалавека ў яго руках!.. Не глушы ў сабе бадзёрасці, якая запраграмавана ў тваім арганізме, закладзена ў храмасомах; дапамагай сабе праяўляць свае здольнасці!.. Той не мужчына, хто бацца скразняку. Адчыні, адчыні вокны шырэй!

Левандоўскі быў заўсёды чыста паголены, падцягнуты, жыццярадасны, апранаўся ў светлыя клятчастыя і широкія ў плячах пінжакі, насіў белую шапку. Гэта яго маладзіла, дадавала статнасці.

Прыемна было глядзець на такога чалавека. Ён і сам гэта адчуваў.

Такі ж акуратны трэнер быў і на сваёй рабоце.

Між іншым, польскія спартсмены тады славіліся. Палякі нават паклалі пачатак некаторым сусветнымі відам спорту, напрыклад, стральбе з лука. Польскія баксёры ўступалі толькі амерыканцам і немцам. І ўсё самае лепшае з айчыннага спорту ўвабраў у сябе наш трэнер. У горадзе яго прозвішча ведалі, як ведаюць прозвішча выдатнага ўрача, адваката або інжынера.

Нас у групе налічвалася чалавек дваццаць. У час трэніроўкі Левандоўскі трymаўся такога правіла: хочаш, каб цябе слухалі, многа не гавары і не крычы. Каманду падаваў скрупа, коратка.

— Гетро! — кіне, бывала, толькі адно слова, і мы, як механізмы, пачынаем бегаць.

Практыкаванні стараліся выконваць з усіє сілы, бо ведалі — ніякія фіглі не пройдуць незауважанымі, а тое, да чаго ён нас змушае, нам неабходнае.

— Давай! Давай! — яшчэ падганялі шэптам адзін аднаго.

— Час! — зноў гучыць каманда, і мы ўжо моўчкі пачынаем лезці на шведскую сценку, на канат ці рабіць што іншае згодна з праграмай, якую ведалі назубок.

Баксёрам трэба нарадзіцца, Левандоўскі гэта добра ведаў і першым чынам шукаў «геніяльныя загатоўкі», як ён выражаяўся. Трэніруочы іх, ён выхоўваў у будучых майстроў дысцыпліну, дапамагаў асвоіцца з рынгам — майстроў як бы выцесваў з грунтоўнай асновы. Каб даць нагрузку нашым мускулам, трэнер вывозіў нас за горад. Там прымушаў лазіць па дрэвах, саджаць на плечы таварыша і бегчы з ім па бездарожжы.

— У нас няма месца для тых, у каго думкі ў небе, а ногі — у ложку! — заяўляў сваім: выхаванцам ён на кожным кроку.

І гэта была праўда.

Кулачны спорт, выяўляецца, цяжкі, яго нават нельга парашаць з якім-небудзь іншым, найбольш напружаная трэніроўка — у баксёраў. І мы кожны дзень працавалі як мае быць. Вольных ад заняткаў на курсах у мяне было толькі два вечары, калі не лічыць нядзелі, і таму чатыры разы на тыдзень я прыйходзіў трэніравацца днём.

3

Баксёрства давалася мне нялёгка. Не хапала спрыту гарадскога юнака. У мяне, напрыклад, ніяк не ладзілася са скакалкай. Я доўга не мог навучыцца гэтай звычайнай дзіцячай гульні. Не было і хуткасці рэакцыі, пачуцця дыстанцыі...

Але я браў іншым.

Нярэдка ў гарадскім парку людзі аплодзіруюць і захапляюцца тым, хто aberuch выцісне на манометры дзеўяніста кілаграмаў. Часта аплодысменты дастаюцца «парніковаму» рэкардсмену, які можа паўтарыць фокус толькі тры разы.

Мне даводзілася карчаваць лес, калоць тоўстыя бярвенні на дровы, спускаць на ваду і сплаўляць сосны, цягаць падоўжную пілу, у гэтых выпадках трэба было напінацца куды мацней, чым аматарам у парку, прычым з раніцы да вечара, кожны дзень.

У мяне была закалка, а гэта не тое самае, што ўмесь гладка выпаўніць практыкаванне на турніку ці на брусах. Я быў выносілівы, і гэта цяпер мяне выручала.

На трэніроўцы маё сэрца набірала хутка адпаведны тэмп, і я адчуваў сябе свабодна якраз тады, калі спрытныя гарадскія юнакі ўжо выдыхаліся і выглядалі як мокрыя кураняты.

— Цяжкавата выстаяць на рынгу пятнаццаць раундаў! — скардзіліся такія.— І навошта столькі? На практыцы спатрэбіцца ўсяго — пяць-шэсць!

— Калі выжывеш пятнаццаць, то пяць выстаіш на адной назе! — непахісна вёў сваю тактыку Левандоўскі.

«Ага, ужо вам цяжка! А памятаецце, як з мяне смяяліся і здзекаваліся?..»

Праз два месяцы ў мяне ўжо з'явіліся прыкметы паставы, якой вылучаюцца штангісты, лыжнікі ды бакёры. Тыя самыя людзі, што так цешыліся тады, калі Рыжы мяне лупцаваў, цяпер на трэніроўках глядзелі на мяне з надзеяй, нават са страхам і былі шчаслівыя, калі я з імі загавару.

— Ну і пары ў яго кулаках!— казалі яны з захапленнем, укладаючы ў слова «яго» ўсе свае надзеі. (У 1938 годзе ў Вільні панаваў яшчэ век паравых машын.)

Але, прызнацца, сам я гэты від спорту не любіў. І наогул яшчэ ў вёсцы цярпець не мог боек, скандалаў, а калі бачыў кроў, то мяне прашываў мароз і пранізвала нейкім токам. Маці, бывала, не магла дапрасіцца мяне зарэзаць курыцу.

Я пайшоў у бокс не па прызванню, і захапленне хлопцаў мяне зусім не кранала. А яшчэ я не цярпей людзей, якія ад варожасці і пагарды хутка пераходзяць да любві: яны могуць стаць ранейшымі, няхай ты толькі спатыкніся.

Левандоўскі «выціскаў» з мяне ўсё магчымае ды часта рабіў гэта бязлітасна. Яго мудрагелістыя практыкаванні я выконваў з дзікай упартасцю, абкружаны закаханымі позіркамі.

У палове студзеня я стаў выходзіць на рынг, і часамі маё сэрца замірала пры думцы, што набліжаецца ракавы дзень. Я прыдумваў спосаб, як на матч зацягнуць Данусю. Трэба кінуць генералу ў паштовую скрынку запрашальны білет. Або пакласці яго ў канверт, надпісаць адрес ліцэя, вывесці прозвішча «Янкоўскай Дануце» і паслаць. Так яшчэ лепш: падумае, што запрашэнне прыйшло ад настаўніка фізкультуры з ліцэя, і будзе на спаборніцтве бакёраў ававязкова.

Глыбокай зімой правялі адборачныя сустрэчы, і мяне дапусцілі змагацца за першынство горада.

— А, зямляк! Сэрвус!.. Выгляд у пана нядрэнны. Я ведаю, пан ходзіць у спартыўную школу! — звярнуўся да мяне па-польску Станеўскі ў гарадской бібліятэцы.

Чаго ты такім шцілем загаварыў? Хто цябе прымушае крыўляцца? Я нават азірнуўся — паблізу знаёмых не было.

— А мы таксама займаємся спортом! — пахваліўся ён.

— Та-ак?.. — працягнуў я разгублены, не разумеючы, каго ён мае на ўвазе яшчэ.

— Толькі — шпагамі. Ходзім з князем у клуб карпарантаў «Баторыя»!

— А!..

Сустрэліся мы ў бібліятэцы імя Тамаша Зана. Я зайшоў туды, каб даведацца ў энцыклапедыі, што азначае па-латыні слова «Данута», бо каталіцкія імёны пераважна ўзятыя з антычнай міфалогіі.

— Што пан чытае? — пацікаўся Станеўскі.

— От, глупства!.. — Я паспешліва закрыў кніжку і пачырванеў.

— Што пішуць пану з дому?

— Усё пра тое самае... Гэта памалацілі, гэта яшчэ не, авёс мышы пасеклі...

— О! дакладна так пішуць і мне!..

Які табе, халера, я пан! Чаго ты выпендрываешься, чаму не можам гаварыць па-простаму!

Некалькі хвілін ён намагаўся яшчэ нешта спытацца. Аднак дарэмна. Размовы ў нас не атрымалася. Ужо мы на столькі адышлі адзін ад аднаго, што і натацыі чытаць яму было нязручна.

Любецкі і шпага! — запалі мне словы земляка.

Я адчуў зайдрасць і ўвось насцярожыўся, бытта баяўся, што Браніслаў мяне абгоніць. Захацелася некуды бегчы, нешта папярэдзіць.

А мо Генрых брэша, як не раз брахаў? Тытулы князёў у Польшчы ўжо даўно не ў модзе. Словам «князь» Станеўскі спекулюе, набівае сабе цану, і тут ён хлусіць.

Станеўскі і карпаранты? Яны фанабэрыстыя, гаварыць з ім не надта захочуць!

Памешчыцкая сынкі з-пад Вільні сядзелі ва універсітэце гадоў па дзесяць. У большасці сваёй яны паступалі на факультэт права, дзе паўгода можна было строіць дурня і на вучобу не хадзіць. У канцы семестра неслі прафесару свас «матрыкулы» — заліковыя кніжкі, і ён, не чытаючы прозвішча, ставіў адзнаку, што такі-та студэнт наведваў лекцыі.

«Залатой» моладзі экзаменаў здаваць не хацелася, і іх пераносілі з семестра на семестр. Ім не было куды дзяваць час, і такія студэнты аб'ядноўваліся ў карпарацыі.

Кожная карпарацыя мела свой клуб-шынок. Дні і ночы «залатая» моладзь праводзіла ў бестурботных п'янках і спрэчках — хто мае ў сабе больш блакітнай крыві. Часамі па прыкладу нямецкіх буршаў яны біліся на шпагах.

Ва ўрадавых колах лічылася, што карпаранты — носьбіты нацыянальных традыцый, і ім ствараліся ўсе ўмовы для вяёленькага жыцця. А гэтыя абібокі не ведалі, куды дзяваць татавы і дзяржаўныя грошы, за нацыянальныя звычкі выдавалі самыя горшыя звычкі і манеры колішніх шляхты.

Любецкі належалі да карпарацыі батораўцаў, бо наведваў клуб «Баторыя».

5

Міналі дні, а я не мог забыць слоў Станеўскага. Нейкая сіла цягнула ў шынок карпарантаў. Некалькі дзён я хадзіў каля «Баторыя» і заглядаў у вокны.

Нічога не мог даведацца!

— Альбінас,— нарэшце не вытрымаў я і папрасіў Суткуса.— Дапамажы. Баюся, што мяне аднаго адлупчуюць там... Не пытайся ні пра што — таямніца. Твая справа будзе пастаяць па варце, а спатрэбіцца — выручаць.

— Магу! — адразу згадзіўся дружны літовец.

Вярнуўшыся з курсаў, я павячэраў, паклаў у кішэню наган і пайшоў. У скверы ля «Баторыя» мяне ўжо чакаў сябар.

— Ну, давай работу. Вось мае руکі, вось я сам — і рабі, што хочаш з намі!..

— Ясна. Так і сядзі. Спатрэбішся — буду крычаць! — накіраваўся я ў дзвёры.

Але лёгка сказаць — накіраваўся.

У дзвярах мяне сустрэў барадаты волат з залатымі лампасамі. Ен паглядзеў з такой надменнай важнасцю, што ў мяне ёкнула сэрца. Бытта не сваей рукой я працягнуў старому манету — карпарантаў ён ведаў усіх з твару і мяне ўпускаць не меў права! Але швейцар са спрытам цырковага фокусніка манетку перахапіў і, не збаўляючы важнасці, панёс на вешалку маё паўпальтка. Я пасмялеў і пакрочыў у залу.

У памяшканні стаяў страшэнны гармідар. Паветра так было напоўнена вінай парай, што не прадыхнуць. Карпартанты цягнулі «Gaudemus igitur!». Усе былі незнаёмыя, і я адправіўся далей.

У суседняй зале карпартанты пілі, елі, а іншыя блукалі без мэты і задзіраліся як пеўні.

У адным месцы спойвалі хлапца. Яму падносілі піва. Хлапец перакульваў куфель, ставіў пустую пасудзіну на стол, пstryкаў па ёй, і куфель са звонам ляцеў на падлогу.

- Го-го-го-го! — выбухаў дружны рогат.
- Давай яшчэ!
- Яшчэ нясі! — загадвалі афіцыянту.
- Каму сказана? Нясі, хлоп!..

Ля стала валялася горба бітага шкла.

Дарма я трymаўся ўвесь час бліжэй да дзвярэй і акон.

Некаторыя былі п'яныя да такой ступені, што наўрад ці бачылі кагонебудзь у зале. А для тых, якія яшчэ трымаліся, я быў чалавекам, перад якім можна парысавацца. Ліха яго ведае, чаму ў п'яных такая прага парысавацца?.. Не падаючы і віду, што бачаць чужога, яны спецыяльна павышалі галасы, крыўляліся.

Непрыемна цвярозаму чалавеку глядзець на п'яных. І я паспешліва пачаў шукаць вачыма того, хто мяне цікавіў. Нарэшце знайшоў.

У канцы вялізной залы быў памост. На ім двое студэнтаў са шпагамі рыхтаваліся да бою. Любецкі стаяў са шпагай побач. Я прабраўся бліжэй.

Белая, як у паненкі, рука Браніслава трымала бліскучы дубец, на канцы якога быў надзеты гузік. Каля студэнта дакранаўся металічным прутам да другой шпагі, непрыемна звязала, бытта шпагі былі бляшаныя. Дакладней, гэта было крыху падобна на звязанне кос. Усё тут нагадвала ігру статыстаў у тэатры. Куды ім з выхаленымі рукамі да сапраўднага спорту. Ім патрэбны толькі драпіны на твары, каб потым хваліцца перад паненкамі.

Я выбраўся на вуліцу.

— Ведаеш,— пачаў я хлусіць Суткусу,— таго чалавека, як на злосць, няма. Адно Станеўскага спаткаў...

- О! пропужэ, дзе гэтага хлюста няма!
- І пускаюць жа да сябе такога паны, глядзі?
- Думаеш, за так? Ён там мае цвёрды абавязак: падаваць шпагі панічам і чапляць гузікі на вастрыё, каб сталь не калолася!

У другой палове студзеня пачаліся ўнутрышкольныя сustrэчы баксёраў. Я з такой лёгкасцю перамагаў сваіх праціўнікаў, што яны ў маёй памяці не пакінулі і следу.

І вось надышоў дзень, калі паміж нацягнутых канатаў я павінен быў зноў сустрэцца з вузкалобым — адзіным у Вільні праціўнікам, якога я баяўся.

— Сапраўдная гарыла! — казалі аб ім тыя, хто першы раз баксёра бачыў.

Капрал пры сваім невялікім росце — сто семдзесят чатыры сантymетры — меў шырачэзныя грудзі — аж ста трыццаць у акружнасці! У гэтай скрыні, а не грудной клетцы, памяшчалася сэрца, якое не ведала стомы, а цела і мускулы здаваліся жалезнымі. І калі іншым людзям такіх якасцей трэба было дабівацца трэніроўкай — яму гэта дала прырода. Доўгія рукі вайскоўца білі адноўлькава моцна — і левая, і правая.

Думаецце, выпадкова, што ні адзін вулічны задзіра не стаў чэмпіёнам па боксе? На рынгу чалавек як на далоні. На агароджанай канатамі арэне рысоўка не паможа, бо там няма куды ўвільнуць, няма кім засланіцца. На брызенце вас двое: ты і твой праціўнік, і, для таго каб яго перамагчы, мусіш спадзявацца толькі на сябе. Па тым, як у такую хвіліну баксёр дае сабе рады, як сябе паводзіць, можна беспамылкова вызначыць характар чалавека.

У вайскоўца было штосьці бяздушнае, подлае і, бадай, звярынае. Пры дапамозе замаруджаных кіназдымкаў сучасным вучоным удалося ўстанавіць, што жаба робіць сківіцамі амаль чатыры тысячи жавальных рухаў ні то ў мінуту, ні то ў секунду! Іншыя вучоныя падлічылі сілу жабіных ног. Гэтая, так груба створаная прыродай, істота можа скочыць на адлегласць у дваццаць разоў большую за даўжыню свайго цела! Але якія б лічбы гэтых ні былі вялікія, яны халоднай і барадаўчатай жабе ані крыху не прыбаўляюць інтэлекту і не выклікаюць у нас да яе сімпатыі. Таксама сіла і мускулы капрала не паднімалі ў нашых вачах яго аўтарытэту. Рыжага мы нават не лічылі за чалавека.

Не любіў капрала і трэнер.

— І носіць жа такога зямля на сабе! — бывала, у вочы яму гаварыў Левандоўскі ды ківаў галавой: — Скажы, Болек, няўжо і ў цябе была маці?

Але вочы капрала нічога не выражалі.

Іронія лёсу! Ён, як і я, паходзіў з беларускай вёскі, толькі з глухой, забітай. Трапіў у Вільню, да войска, і тут у яго адкрылі талент

баксёра. Але гэта яму не пайшло на карысць. Рыжы зрабіўся выскачкай, эгаістам і за хвіліну славы не палічыўся б нават з родным братам.

Былі ў яго і слабыя месцы. Некалі на рынгу капрала моцна стукнулі па галаве, і ў ято наступіла зрушэнне мазгоў. Вось чаму ён быў неахайны, тупаваты, заікаўся, ды яшчэ да таго ж — не надта паваротлівы.

Асабістую асалоду для капрала прыносиў здзек з навічкоў. Ён спачатку прыкідваўся няўмекам, гуляў з ахвярай, як кот з мышшу, а потым «выпісваў» узоры на тварах тых, хто трапляў яму на «апрацоўку».

Чамусьці я мала памятаю, пра што гаварыў са мной Рыжы, але ніколі не забуду яго тактыкі, Бывала, гора, калі ты зазываешся, і не дай бог табе спатыкнуцца! У гэты момант ёй абавязкова не праміне ўдарыць цябе кувалдай-рукавіцай (баксёр-цяжкавагавік б'е з сілай пяцьсот кілаграмаў!). А калі суддзя не бачыў, ён прымяняў фокусы і мудрэйшыя. То бытта ненарокам пырне табе пальцам у вока, то падставіць нагу, а схопіцца ўпрытык — націсне рукой на горла, каб заняло дыханне...

Памалу я навучыўся расшыфроўваць намеры Рыжага, прызвычаіўся да яго фокусаў і прымусіў лічыцца з сабой.

— Брава, Барташэвіч! — паціху, каб не чуў капрал, падбадзёрвалі мяне члены секцыі, жадаючы, каб я добра даў ненавіснаму рижаму тыпу.

Я іх разумеў. Кожны чалавек з маёй групы прайшоў праз яго руکі. Але і я не забыўся, як яны пацяшаліся з мяне, а таму і не надта прыслухаўваўся, што яны гавораць.

Відаць, у кожнай вялікай справе патрэбны перш за ўсё сумленнасць і вера, што ўсё будзе па-твойму. Гэта і вызначыла мае паводзіны ў той час.

Мая ўпэўненасць і ўпартасць збівалі праціўніка з панталыку. Адчуваючы, што яго песня спета, вузкалобы знарок пазбягаў сустрэчы. Распускаў пра мяне плёткі, абзываў яўрэйскім парабкам — ліобімай мянушкай шавіністаў. Гэтым ён хацеў дыскрэдытаваць мяне і дабіцца, каб я не выйшаў у фінал. Але Левандоўскі не паддаваўся на правакацыі, і ад сустрэчы са мной капрал не мог ухіліцца — круці не круці!

У агромністую залу спартыўнай школы сышлася процьма народу. Памятаю чорную бездань залы, цікаўныя позіркі, накіра-

ваныя на мяне знізу, асляпляльнае свято юпішераў — нас здымалі для кінахронікі.

Пакуль мы на рынгу віталіся, адказвалі на пытанні і рыхтаваліся да сустрэчы, я паспей некалькі разоў зірнуць у залу, туды, дзе сядзела найболыш паненак. Здалося, што я пазнаў пару расшыраных ад жахлівага чакання вачэй, яны мяне як бы акрылі, і я ўпэўнена ступіў насустрach гарыле.

Капрал набліжаўся асцярожна і ўвось сабраны, нібы хацеў учапіцца мне ў горла зубамі. Золатам пераліваўся ў электрычным свяtle вожык вайскоўца, а яго рыжает цела блішчала, бытта абсыпалае жоўтым нафталінам. Я чакаў вузкалобага з ціхай радасцю.

«Бліжэй, бліжэй, дубіна, зараз ты ў мяне атрымаеш!..» Калі не лічыцца нездаровыя дрыготкі і лёгкае галавакружэнне, я быў у добрай форме.

— О, гэта дык гэта!

— Ну і калосы два!

— Такі як упадзе, памост праваліцца! — несліся выкрыкі з задніх радоў: нашае спаборніцтва для іх усяго цікавае відовішча.

Эх, людзі, шкада, што вы бачыце баксёраў толькі звонку.

— Дзэн-н! — рэзка прагучала медзь гонга, і мы адразу перайшли ў атаку.

Ад секундантаў я адмовіўся: у бai ў мяне былі свае меркаванні, свая мэта, і я сам буду перамагаць. Няпрошаным памочнікам вызываўся быць Левандоўскі.

— Асцярожна! — кінуў ён знізу.

Я адмахнуўся локцем.

— К-кам-муніст прак-кляты! — пракрычаў ля майго вуха капрал, калі мы счапіліся ўпрытык.— Я ц-цябе стаў-ку на г-горкі яблык, можаш быць п-пэўны!

Рыжы хацеў перацягнуць на свой бок публіку, не ўсё роўна, як да баксёра адносяцца ў зале. Але на задніх радах людзі яшчэ толькі ўсаджваліся, і капрала мала хто чую.

— Паспрабуй, заіка! — прыняў я выклік, набіраючыся злосці.

І з лёгкасцю адбіў першую атаку, са здавальненнем адчуваючы, які я ўвесь спрытны і сабраны.

— Давай, давай! — нецярпліва гулі людзі.

— Бартэк! — крычалі мае балельшчыкі цывільныя.— Толькі адважны будзь, і ты пераможаш!

— Адразу з левай кацапа! — раўлі нядобразычліўцы-салдаты і капралы, ускакваючы з месц.

— У пашчэнку яго!

— Гукам! Гукам!..

У зале людзі раздзяліся на два лагеры. Маіх балельшчыкаў-цывільных было больш.

Для гледача раунд праходзіць надзвычай хутка. Але ж — ой як доўга цягнуцца гэтыя тры мінuty для баксёра ў цеснай клетцы рынга! Колькі ён, небарака, перажывае за сто восемдзесят секунд, якім, здаецца, ніколі і канца не будзе!

А колькі за гэты час прамільгне ў яго перад вачыма вобразаў, успамінаў.

Мой праціунік зноў наблізіўся ўпрытык. Карыстаючыся тым, што суддзі супакойвалі балельшчыкаў, ён цыркнуў мне слінай у вочы. Вузкалобы хацеў мяне асляпіць ці вывесці з раўнавагі, але я не аслеп і на зачэпку не паддаўся.

— Ужо ваду пускаеш! — пакін'е я толькі.

Тады ён прымяніў трук неспадзяваны. Калі мы сышліся трэці раз, Рыжы замахнуўся правым сярпом, знарок абмінуў цэль, а потым, нібы адводзячы назад руку, трэнснуў мяне локцем у пераносіцу. Ну, з мяне было дастаткова!

Ва мне абудзілася страшэнная злосць. І я з усяе моцы ўдарыў вайскоўца ў дыяфрагму.

— Ух! — выдыхнуў ён і адступіў, выставіўшы доўгія ручышчы, як упоры, каб трymаць мяне на дыстанцыі. Але я быў дужэйшы і цяпер умеў карыстацца сваёй сілай.

— Гу-у-у! — зараўла аўдыторыя, калі Рыжы першы раз апынуўся на брызенце ў накдаўне.

— У куток! — пагнаў мяне суддзя, бачачы, што я ўжо раз'юшыўся.

Суддзя стаў адлічваць секунды, а я толькі стаяў і не верыў сваім вачам: няўжо гэта ў мяне пад нагамі валецца ненавісны Рыжы?

Валяўся ён!

— Не падабаюцца мне твае фіялетавыя плямы,— кінуў знізу Левандоўскі.— Нібы ў саракагадовай бабы на вятру!..

— Глупства! — адмахнуўся я рукавіцай.

— Толькі спакойпа! Толькі, прашу цябе, не пары гарачкі, не зазнавайся! — маліў трэнер.

— Ладна, як яно ўжо бу-удзе!..

— Сем, восем... Но, пайшоў, бокс! — загадаў суддзя капралу, калі той быў ужо на нагах.

Але тут прагучаў гонг, і мы пайшлі адпачываць. Аб'явілі пачатак другога раунда, і ў зале закрычалі:

— Куды Рыжы ідзе, глядзіце!

— Гарыла, пашлі каго прынесці падушкі, каб мякчэй было падаць табе!

— Волат, не шкадуй яго, бэнцні ў сківіцу яшчэ раз! Толькі адзіны раз!

— Болек, пся крэў, дзе твая форма?! — патрабавальна раўлі вайскоўцы.

— Морду набіць табе мала!..

Рыжы раззлаваўся, перастаў валодаць сабой і бяздумна палез на мяне, абдаючы хваляй церпкага поту. Ага, гатоў, галубок!..

Да канца другога раунда я адводзіў сваю душу. За кароткі час капрал падаў некалькі разоў. То на пяцёры паднімаўся, то на тройцы, то на двойцы, то стаяў нават на каленях — я гульню гэтую знарок цягнуў, каб нацешыцца.

— Дзэн-н! — нечакана прагу чаў гонг.

Ладна, у трэцім раундзе цябе даканаю.

— Во, глядзі сюды! — сказаў я Рыжаму і ткнуў нагой у месца, дзе калісьці я першы раз упаў на брызент.— Ляжаш тут зараз як міленькі!

Але са мной пачало адбывацца нешта нядобрае.

Неспадзявана зaimglilіся вочы. Спачатку я падумаў, што гэта ад поту, і падаўся ў куток на адпачынак. Ды раптам мяне апанавала дзіўная млявасць, зала з людзьмі загойдалася. На хвіліну здалося, што я лячу ў паветры і мне надзвычай хораша, а нешта салодкае ды цёплае разліваецца па жылах. Потым стала ціха, і я ўжо не чую, як грымнуўся на памост.

8

Апрытомнеў я ў гардэробе. Нада мной схіліся людзі.

— Гэта ў яго ад голаду. Аслаб. Нічога страшнага, зараз пройдзе, малады, здаровы! — па-мужчынску скупа гаварыў Левандоўскому ўрач у белым халаце, тримаючы мяне за пульс.

— Але ж дзіўна! Ён так выдатна правёў два раунды!

— На нервах,— нездаволена буркнуў доктар.— На вайніе людзі ў стане нервовага ўзбуджэння без ног нават ходзяць. Нічога тут няма дзіўнага — сіла эмоцый!

— Янэк, ну як! — убачыўшы, што я расплюшчыў вочы, з дакорлівым спачуваннем спытаўся трэнер.

Я вінавата нешта прамычаў ды паспрабаваў узніцца з канапы — але дзе там! Цела было нібы чужое, у галаве памутнела зноў.

— Ляжаць! — сурова загадаў урач, скапіў мяне за плечы ды прыціснуў да канапы.

— Хіба ж у цябе не было чаго есці? — шчыра дзівіўся трэнер.— Твае ж бацькі — гаспадары, маюць зямлю!.. Чаму ты мне не гаварыў ніколі, што галадаеш? Знайшлі б спосаб, каб не галадаў!

Я толькі пакруціў галавой.

— Ну, хопіць ляжаць. Уставай і скончы сустрэчу з капралам!

— Пра гэта не можа быць і гаворкі! — катэгарычна заяўіў доктар і напаў на трэнера:— Вы сваіх спартсменаў хоць бы кармілі перад выступленнямі, інакш пазаганяце ў сухоты. Гэта ўжо не першы выпадак!

— Божа свенты, такую сустрэчу змарнаваць і аддаць пяршынства гэтай смярдзючай гарыле! — не ўнімаўся Левандоўскі, у адчай хапаючыся за галаву.— Пане Ліпец, можа, дасце ўкол, каб ён вытрымаў яшчэ адзін раунд? Адно адзін! На Захадзе допінгі — звычайная рэч!

— Як урач зрабіць гэтага не магу! — катэгарычна адказаў доктар, шукаючы ў мяне пульс.

— То што ж будзе? — спытаўся я ў трэнера шэптам.

— Нічога. Усё пратала. Да наступнага года, мой дарагі, разумееш?

Давялося зразумець.

За сцяной увесь час стаяў страшэнны свіст і грукат. Прыбег пажарнік і закрычаў:

— Пане трэнер, пане доктар, ідзіце хутчэй!

— Што там яшчэ?

— Цывільныя счапіліся з вайсковымі, Рынг разламваюць!

Суддзяў б'юць! Ратуйце іх!

— У чым справа?

— Аб'явілі капрала пераможцам, вось яны ўсе і рынуліся на памост! Вяроўкі паразрывалі, прэнты выкручваюць! Капрала прыцінулі ў праходзе, здзэрлі майку і піўной бутэлькай галаву расквасілі!

Доктар схапіўся ды паляцеў у заду.

— Нічога,— вяла праказаў Левандоўскі.— Паліцыя сама навядзе парадак, там жа ёсьць іх група... Янек, ты плачаш?

— Не...

Я адварнуўся тварам да сцяны, а ў самога перад вачыма — вузкалобы, якому суддзя на рингу паднімае руку ў знак перамогі.

Усе спадзяваліся, што пасля спаборніцтва ваявода прыме ў сябе пераможца. Мая фантазія ўжо малявала, што я, нібы той беларускі паэт мінулай восенню, сустракаюся ў ваяводы з Янкоўскім. А цяпер... На табе!

Хоць і няёмка прызначацца ў такіх рэчах, але, як кажуць, з песні слоў не выкінеш. Пасля кожнай трэніроўкі ў мяне абуджаўся такі апетыт, што я адчуваў страшэнныя пакуты.

Грошы, якія прысылалі бацькі, цяпер ішлі на плату за курсы. Харчаваўся я тым, што прыходзіла ў пасылках з дому спачатку раз на тыдзень, а цяпер адзін раз у два тыдні. Я акуратна дзяліў усю ежу на чатырнаццаць частак, але ніколі не вытрымліваў. І съты быў адно першы тыдзень.

Часам на трэніроўцы, бачачы, як тыя, у каго шаўковыя майкі, трусы з кішэньчыкамі, модныя тапачкі, хрумстаюць з апетытам шакалад ці халву, я адчуваў, як у мяне сцягвала сківіцы, па целе прабягалі дрыготкі, а скура рабілася вялай. Але я не паддаваўся і цешыў сябе — даб'юся свайго, ад'емся.

Пасля апошняга матча з капралам плёўся я па вуліцы Міцкевіча і ў кожнай паненцы ў гімназісцкім паліто з футравым каўняром бачыў генералаву дачку. Як на злосць, паненак такіх спатыкаў многа: была нядзеля. І зноў мае мары аб Дануце здаліся мне наіўнымі і беспадстаўнымі. Стала сорамна за фатаграфію ў кішэні. Я выняў яе з вокладачак, а цэлафан з бліскучай рамкай схаваў у кішэню назад.

«Вось і ўсё!» — сказаў пры гэтым, стараючыся ўздыхнуць з палёгкай.

«Ой, штосьці не верыщца. Каторы раз ты ўжо заракаешся!» — горка ўпікнуў мяне ўнутраны голас.

«Не-е, гэты раз — апошні!» — запэўніў я сваё сумленне.

Фатаграфію парваў на дробныя кавалачкі, і зімовы вецер пагнаў папяровую сечку па снезе.

ЧАСТКА ДРУГАЯ

Раздзел першы

Цэлую зіму з маёй галавы не выходзіла Дануся, і я не меў спакою з-за яе ні дня, ні гадзіны, ні мінuty. А потым усё перамянілася, як бывае толькі ў казках або ў сне. Цяпер і самому не верыщца, што магло ўсё так проста вырашыцца.

У майм жыцці атрымлівалася гэтак не адзін раз. Бывала, хачу чаго-небудзь дабіцца, складу план, пачну дзейнічаць, але ці таму, што гарачуся, ці план мой занадта утапічны, усё, мною створанае, паўстае супроць мяне, а вынік адзін — я аскандалюся. Потым тое, дзеяль чаго

лез на ражон, прыходзіла нечакана лёгка, само сабой, калі яго я ўжо і не чакаў.

Так здарылася і цяпер.

Але не буду забягаць наперад, расскажу ўсё па парадку.

2

Надышла вжна — ранняя, цёплая, з навальніцамі, нібы ведала, што апошні раз перад вайной цешыць людзей. Ужо ў сакавіку зазелянелі травы, у красавіку дрэвы пусцілі лісце, і генеральскі панадворак нагадваў пышны кветнік буйной і сакавітай зеляніны. Я не спускаў з яго вачэй.

У гэты дзень, нічога не падазраючы, сабраўся я ісці ў краму. Працу знайшоў яшчэ тры месяцы таму назад.

У тыя часы сельскагаспадарчыя прадукты збыту не мелі. Каб прадаць кілаграм масла або літр малака, чаго толькі людзі не прыдумвалі! І вось адзін афіцэр запасу, нехта пан Матыка, сябар Левандоўскага,— ён ля горада меў маёнтак,— ухітрыўся вырабляць малако з павышанай да дзесяці працэнтаў тлуштасцю. Каштавала такое малако дорага, але на яго пакупнікоў хапала.

Адразу пасля няўдалага матча трэнер падказаў мне, што пану Матыку патрэбны разносчыкі, і даў мне яго адрас.

Я наняўся на работу. І цяпер кожную раніцу разносіў па багатых кварталах сотню поўных бутэлек, якія фурман пана Матыкі прывозіў з вёскі яшчэ да світання. За гэта я атрымліваў дваццаць злотых у месяц і кожны дзень бутэльку выдатнага малака. Цяпер я быў не галодны і багаты...

Такім чынам, я накіраваўся ў краму. Там купіў хлеба, бульбы, цукру і, прыціскаючы ўсё да грудзей, падаўся дадому. Каб не разарвалася папера і не высыпалася бульба, вымушаны быў крочыць памалу, асцярожна. Вузкая дарога між высокіх платоў ішла на гару. Мяне часта апярэджвалі людзі. Я заняў тратуар у адну плітку. І каб абагнаць мяне, людзі скакалі праз вадасцёкавы равок на брук, нездаволена бурчалі, а я вінавата маўчаў.

У адным месцы першакласніцы напісалі крэйдай на тратуары задачу і спрачаліся. Толькі я асцярожна абмінуў дзяўчыннак, як раптам пачуў:

— Прабачце!

— Калі ласка! — адказаў я механічна, павярнуў галаву і сумеўся.

Побач — прыцінутая мною да плota — Дануся!

Я адступіў, як мог, убок.

— Дзякую! — кінула паненка і ўзняла вочы.

Не, гэтага моманту апісаць нельга, яго трэба бачыць.

Яна паглядзела на мяне так, як можа глянуць дзяўчына толькі адзін раз і ў пэўную пару. Я адчуў у паненцы маладую і здаровую кабету. У яе позірку было штосьці жаноча-прыхільшчае, блізкае, заманліва-роднае і гуллівае. Адначасова ў глыбіні вачэй я заўважыў трывожны неспакой і выклік.

Ля брамкі Дануся паправіла ззаду борэт, абцягнула форменны фартушок і азірнулася яшчэ раз. Цяпер яна праста какетліва і крыху па-дзіцячы ўсміхнулася.

— Пхі! — чагос্যці яшчэ пырснула нават і паляцела.

— Ты паглядзі!.. — вырвалася ў мяне здзіўленне. Пастаяўшы крыху, я падаўся дадому, адчуваючы, як у мяне вырастаюць крылы, як маю істоту залівае нейкая шчаслівая радасць і ўпэўненасць, а грудзям робіцца прастарней дыхаць.

Вось цяпер, у гэтую хвіліну, штосьці адбылося. Што — я яшчэ не ведаў і сам, толькі разумеў: адбылося напэўна і — надта важнае!

3

Нядайна ў маёй гаспадыні курыца вывела ў кошыку кураняты. Калі я з пакункамі вярнуўся з крамы і зайшоў на кухню, там стаяў неверагодны піск.

— Глядзі, глядзі! — пазваў сястру маленькі хлопчык, унук прачкі. — Глядзі, дзядзя Ваня!

Я зірнуў туды, куды паказваў малы. Адно кураня ўпартала дзяўблу на падлозе сонечны зайчык, які падаў ад шыбы.

— Во! — прамянеў хлопчык, шчаслівы ад свайго адкрыцця.

Першы раз за восем месяцаў мы з хлопчыкам зразумелі адзін другога і рассмяяліся.

«Яны добрыя дзеці! Завошта я іх так не любіў і праганяў ад сябе?!»

— Пане Барташэвіч, стаўце абед, я пакінула вам месца на пліце, — сказала прачка.

— Потым навару, калі наварыце сабе вы!

— Занадта раскошна будзе! А дровы, думаецце, мне дарма хто выдае?!

Аднак мне было не да ежы.

«Ідзі ты, жмінда, да д'ябла!» — кінуў я на стол пакупкі і пайшоў на двор.

Яшчэ некалькі хвілін таму назад я быў вялыш і абыякавы, галаву меў цяжкую — хацелася спаць. Цяпер усё гэта бытта рукой зняло. Я па-сапраўднаму адчуў вясну з усімі яе пахамі, птушыным шчабятан-

нем. У вушах па-вясеннему звінелі кураняты. Яны нагадалі мне вёску, сіняватую рунь яравых, а за агародамі — луг, пакрыты ўжо лотацю такай далікатнай жаўцізны, што дзіва брала, як гэткая прыгажосць можа ўжывацца з бруднай цінай.

Колькі часу я тады вартаваў на сваім панадворку, не адводзіў ад суседзяў вачэй, не памятаю.

Нарэшце за сеткай з'явіўся генерал. Ён цяпер быў у піжаме. Чорныя, пад Пілсудскага, маржовыя вусы яго грозна апускаліся ўніз. Гектар ляніва цёрся аб генералавы ногі. Данусін бацька, не спяшаючыся, абышоў клумбу, падняў грудку зямлі і адкінуў убок. Тады пад кранам спаласнуў руکі. Грудка магла сабе ляжаць, дзе ляжала, аднак генерал адкінуў яе, бо прыемна было яму адчуваць пахучую зямлю, халаднаватую ваду — іграць ролю гаспадара, наводзіць парадкі. Ён ствараў уражанне чалавека стомленага, занятага клопатамі, якому, дзякаваць богу, выпала вось хвілінка перадыхнуць. И генералам жывеца нялёгка?!

— Кубусь! — пазваў ён як чалавек, які прызывычаўся, што кожнае яго слова пачуюць тыя, да каго звяртаецца.

— Естэм, пане генерале,— з'явіўся на парозе прыгажун ад'ютант.

— Пошту прынясі!

— Слухам, пане генерале!

Ад'ютант вынес крэсла-раскладушку і рознага фармату канверты. Генерал пакасіўся на галчыны гнёзды, выбраў месца далей ад іх ды сеў на раскладушку. Тады ён разарваў вялізны канверт, разгарнуў, як прасціну, газету і замёр. Ля ног гаспадара прымасціўся Гектар. Па загалоўку я ўбачыў, што газета замежная. Генерал глядзеў у яе заклапочана, насцярожана, трывожна хмурыўся, як хмурыліся тады, гледзячы ў газеты, мой бацька і ўсе старэйшыя людзі.

Я доўга назіраў, а генерал усё чытаў. Дзіва. Я праглытваў ста-ронкі газет з бесклапотнай асалодай, а для генерала чытанне іх — складаны рэбус, цяжкая работа. Часамі ён нешта крэсліў алоўкам на паперы, неспакойна варушыўся, соп, бурчаў, ківаў галавой і час ад часу лаяўся ўслых:

— Ах, пся крэў, хо-ле-ера я-асна!.. То неможлівэ!..

— До пе-ру-уна!..

— А-яй-яй, но, про-ошэ!..

Нарэшце Гектару надакучыла з гаспадаром. Сабака ўстаў і пайшоў за дом. Мне здалося, што там ёсць абавязкова нешта цікавае і для мяне. Я асцярожна пачаў прабірацца ў канец драцяной сеткі.

За ўвітай дзікім вінаградам агароджай пачуліся дзявочыя галасы. Я стаў на пянёк і зазірнуў цераз вінаград. Там загаралі Дануся з Бэтай.

Яшчэ ў спартыўной школе я доўга не мог прызывычаіцца да хлопцаў у майках і трусах. У нас на вёсцы паказаць голае цела можна было адно ля ракі. Нават стары дзед, косячы на балоце, накідаў на сябе зашпіленую на ўсе гузікі кашулю і белыя порткі. А тут у цэнтры горада ў адных купальных касцюмах бессаромна валяліся жыватамі ўніз паненкі, надзеўшы на голавы папяровыя каўпакі і наклеіўшы на насы лісты бэзу. Дануся нешта ўголас чытала, а Бэта слухала. Яшчэ яны бестурботна памахвалі ў паветры ружовымі пяткамі. На мяне гыркнуў Гектар, і я ўцёк.

- Ідзіце, я вам нагатавала супу! — паклікала гаспадыня.
- Дзякую...
- Унь, я наліла ўжо.
- Ладна. Мне не хочацца яшчэ есці!..
- Ой, што з вамі, Янку, вы не захварэлі часам? Штосьці вы з раніцы сам не свой!..

Але я кабету не надта слухаў. Мне не верылася, што сёння сустракаўся перад брамкай з Данусяй. Але ж гэта быў не міраж!.. Падрабязнасці сустрэчы так і стаялі перада мной. Толькі не прападаць жа страве, і жанчына прывязалася як смала!.. Вельмі неахвотна я накіраваўся дадому.

4

Назаўтра вярнуўся я з работы а дзвеятай гадзіне раніцы і пайшоў па ваду. Яе бралі ў глыбокім яры. Там, дзе была студня, горы ўтваралі маляўнічую цясніну, панавалі цішыня і спакой, бытта цясніна была ў глухім полі.

Яшчэ здалёк я ўбачыў, што побач з цементавым кругам стаіць новенькая эмаліраваная пасудзіна з ручкай: высокая, унізе шырэйшая, а ўверсе вузенькая, з раструбам. Але я не звярнуў на яе ўвагі. Мала хто мог паставіць. Горад. Навокал тысячи людзей. Паставіў і возьме, калі будзе трэба.

Нічога не падазраючы, падышоў я да студні і пачаў прывязваць да вядра вяроўку.

— Дзень добры! — раптам пачуўся крыху як бы знаёмы голас.

Я аж уздрыгнуў ад нечаканасці. На адхоне стаяла Дануся і трymалася за ствол клёна.

Я марыў сустрэцца з ёю ў фае тэатра, у краме, на параходзе, нават на самалёце, калі зраблюся славутасцю. Марыў спаткаць яе ў

доме ваяводы пасля таго, як перамагу рыжага капрала. Падрыхтаваў нават слова, з якімі звярнуся да яе. Але спаткаца гэтак?..

— Гэта вы-ы? — вырвалася ў мяне.— Сэрвус...

Я разгубіўся да рэшты, не ведаў, што рабіць і што гаварыць, падрыхтаваныя слова ніяк не падыходзілі. Мяне апанаваў нейкі жах. Хацелася даць драла, але ногі бытта анямелі, нібы прыраслі да зямлі.

— Пан дазволіць сваёй вяроўкі, калі дастане сабе вады? — папрасіла яна і пажалілася:— Я не ўзяла!

— Вазьміце...

— Думала, хто-небудзь будзе тут абавязкова... Прыйшла, чакаю, чакаю, і ніхто, як па злосць, не з'яўляецца. Таму, мусіць, што нядзеля. Першым прыйшоў пан...

— Бярыще...— паўтарыў я няўпэўнена, стрымліваючы ў сабе радасць, што Дануся звяртаецца да мяне за дапамогай.— Вы носіце адгэтуль ваду таксама? У вас жа свой водаправод! — ускрыкнуў я з папрокам і адразу ж спалохаўся.

— Мы бяром тут ваду для таты.

— Доктар прыпісаў яму піць яе, тут солей багата...

— А-а...

Дануся, падтрымліваючы рукамі падол просценъкай сукенкі, зляцела да мяне з гары.

Белую кашулю раніцой я вымыў і развесіў на плоце сохнучь, а апрануў вышываную — з-за ідыёта-«прафесара» толькі і заставалася насіць у ёй ваду.

— Гы!..— паненка нібы спатыкнулася, убачыўшы зблізку маю вышыўку.— О-ей, якая прыгажо-осць, як цудо-оўна!..

Я разгубіўся, і яна адвяла вочы. З цікавасцю заглянула ў студню, закрычала:

— Глядзіце, яшчэ лёд!

— Бо паміж гор. У гэтую цясніну сонца мала заглядае,— пачувальна растлумачыў я.

— Та-ак?

Я ўжо спахапіўся. Калі надарылася магчымасць спаткаца са сваёй багініяй, то трэба гаварыць інакш. Але пра што?

Мы крыху памаўчалі. Можа, я сплю?..

Я ўважліва паглядзеў. Дануся стаяла бокам. Яе маленькае вуха і шаўковістыя валасы, асветленыя сонцам, былі блізка ад маіх вачэй. Над верхнім губой у паненкі залаціўся ледзь прыкметны пушок. Твар яе быў крыху смуглы ад лёгкага загару...

Не, я не сніў і ўсё адбывалася наяве.

Недалёка ляжаў ляшчынавы кій. Паненка яго падняла і нязграбна пасунула ў студню:

— Моцна ён яшчэ трymaeцца?..

З глудзу з'ехала? Гэтага яшчэ не хапала!..

— Насыплецца ў ваду! — перахапіў я кій.

— О-ей, прабачце! — вінавата праказала яна, назіраючы з пашанай, як я вымаю з кішэні газету, абціраю ляшчыну.— Дакладна зрабіў бы так мой тата...

— Цяпер можна,— аддаў я кій.

— Дзякуй...

Дануся пачала адколваць край ледзянога шэрага ды залізанага вадой, наздраватага абруча, што нейкім цудам трymаўся па абымшэльых цэментаўых сценах калодзежа.

— О-ей, нібы з жалеза! Як камень!

— Так нічога не будзе!— адабраў я ляшчыну зноў, засадзіў яе паміж зялёнай сценкай калодзежа і лёдам ды лёгка абрушыў яго ў ваду.

— Ух-х! — ускрыкнула яна, калі ў калодзежы плюхнула. Яе вочы заблішчалі шчырым захапленнем.

Зблізу паненка была прыгажэйшай, чым я сабе ўяўляў. Яе твар нібы прамянеў нейкім сзялом, ад чаго я не мог на яе доўга ўзірацца. Гэта мяне падта бянтэжыла. Скоўвала ўсведамленне, што перада мною — чалавек з іншага свету.

Дануся, мабыць, адчувала, што робіцца ў маёй душы, і. Гаварыла як з роўным, не заўважаючы маёй збянтэжанасці і памылак у польскай мове.

— Ну, даставайце! — заахвоціла паненка, бытта я меўся рабіць нешта незвычайнае.

Я закінуў на гару кій, прывязаў вяроўку да свайго вядра, выцягнуў адно, потым другое. Дагуся ўсё глядзела. Ліха на яго, такое глупства можа выклікаць у чалавека шчырую цікавасць?!

Я адвязаў вяроўку. Падаючы яе, запрапанаваў:

— Ну!

Дануся разгубілася і не магла даць рады вяроўцы.

— Зарат! Я хутка!..— цвярдзіла яна.

Тонкія і жывыя пальцы паненкі доўгі час бездапаможна перабіралі тоўстую вяроўку, канец якой намок і стаў тугі ды непадатлівы, нібы карабельны канат. А калі нарэшце яна зрабіла нязграбны вузел, эмаліраваная пасудзіна не хацела ў студні тануць.

Толькі цяпер я падумаў, што трэба дапамагчы, і запрапанаваў:

— Ану, я!

- Сама ўмею!
- Так я і паверу!
- Але ж — даставала!..
- Э-э!..
- Праўда, праўда! — ледзь не плакала яна з крыўды.— Як бога кохам, даставала!

— Ла-адна, паве-ерым! — кінуў я паблажліва, бесцыхонна адабраў канец вяроўкі і перадражніў яшчэ нават:— «Уме-ею», «Сама-а», «Як бога ко-охам!..»

Выцягнуў пасудзіну, выкінуў з яе трэсачку, наліў вады са свайго вядра.

— Дзякую пану! — сказала Дануся, чакаючы, пакуль я даставаў сабе ваду, і пачала апраўдвацца:— Кожны раз сюды ходзіць наша цётка Антося, але ўчора мамуся пусціла яе дадому!

- На вёску? — удакладніў я, бытта мне важна было гэта ведаць.
- Не-е! Цётка Антося на акраіне мае сваю хатку!
- А-а...— не знайшоўся я што сказаць.
- Пойдзем! — запрапанавала яна зусім проста.

І мы пайшлі.

5

Мяне апапаваў страх: калі на працягу бліжэйшай хвіліны не здарыцца што-небудзь незвычайнае, калі чаго-небудзь не прыдумаю, Данута так і пойдзе дадому. Тады ўсё прапала! Наўрад ці здарыцца яшчэ такая сітуацыя. Як на тое ліха, думкі бытта хто выключыў: я нічога не мог скеміць, хоць ты трэсні! Я толькі глядзеў.

А яна ішла наперадзе, несла пасудзінку і часта мяняла руکі. Кінуліся ў вочы мяккія абрысы яе падбародка, кранутая загарам шыя...

Трэба гаварыць, але пра што? Ліха па цябе, як парушыць маўчанне?..

Дануся, відаць, перажывала тое самае. Як бы з гатоўнасцю яна часта паварочвала да мяне галаву, і я бачыў насцярожана вінаватыя вочы дзяўчыны, якая хоча зрабіць нешта добрае, але таксама не ведае як.

Так мы і рухаліся.

У цясніне панавала застылая цішыня, і выразна чуліся нашыя крокі; стукалі льдзінкі аб сценкі вёдзэр, ды плюхала вада, выплесківаючыся на жвір. Час з кожным крокам убываў, а я ўсё дарэмна намагаўся нешта прыдумаць. Знячэўку выліць вядро вады пад ногі, ці што? Гэта было б ашуканствам, а я не мог абыходзіцца з паненкай несумленна — у яе было столькі добразычлівасці...

— Уф-ф! — выдыхнула яна, паставіла пасудзінку і памахала рукамі, бытта яны замерзлі.

— Цяжка?

— Цяжка! — пажалілася яна.

— Што вы! — шчыра здзівіўся я, ставячы і свае вёдры.— У гэтай банцы літры чатыры, не болей!

— Ну, вядома, для вас — такога Галіафа — гэта нішто! — прытворна пакрыўдзілася яна, азіраючы маю постаць з галавы да ног.

Мне гэта вельмі палесціла. Я бытта паспрабаваў адарваць пасудзінку ад зямлі.

— У-ух, чорт, не зрушыць нават!.. А хочаце?.. Мне зусім нічога не значыць вас з цэлай гэтай банкай...

І я той самай рукой, што трymаў за вушка пасудзінку, дзёрзка абхапіў дзяўчыну ніжэй пояса ды, адчуваючы пасільны жывы цяжар, паненку крутануў пару разоў у паветры і зноў паставіў на зямлю.

— Во!

— О-ей, як было цудоўна! — ані крыхі не пакрыўдзілася яна, ловячы раўнавагу.— Як жудасна! Як галава закружылася! Го, нават вада не распляскалася!..

На чорным саціне ў мяне былі вышытыя макі — свежымі ніткамі, чыста, з густам. Нібы здаровае дзіця, што прачнецца і адразу гатова чаму-небудзь дзівіцца, так і Дануся ўжо не адводзіла вачэй ад кветак.

— Такую прыгажосць у вас і зараз на вёсцы робяць? — пацікавілася.

— Кожная цётка! А гэта — мама вышыла...

— Прыгожа!

Яе ўвага мяне расчуліла і абудзіла крыўду, якую я насіў вось ужо паўгода.

— «У Афрыцы ёсьць народы, якія прападаюць за каляровымі шкельцамі, ніткамі...— праказаў я з горыччу.— У нас па «крэсах усходніх» гэтае дзікунства захавалася ў тым, што мясцовыя сяляне расшываюць сваю вопратку. Глядзіце, перад вамі прыклад!..»

Дануся жахнулася:

— Хто такое глупства пасмеў сказаць?

Я назваў.

— Наш полёні-іста пан Залескі?— працягнула яна з абурэннем.

— На курсы больш яе не надзяваю.

На паненчынім твары я прачытаў, выразна ўбачыў, што яна сябе лічыць вінаватай за дурную выхадку прафесара, але не ведае, як выказаць спачуванне, і аж чырванее ад бяссілля. Раптам мне

зрабілася лёгка-лёгка на душы, як бывала толькі ў дзяцінстве, калі выкладзеш сваю крыўду маці.

— Ат, ліха яго бяры, перажывём! — ужо весела і легкадумна прамовіў я, падняў адшліфаваны каменьчык і запусціў яго высока ўверх.

Паненка з трывожным захапленнем сачыла за яго траекторыяй, пакуль камень не плохнуў у кусты.

Мы пастаялі, паперажывалі кожны сваё, паазіраліся.

— Глядзіце, кветкі! — раптам узрадавалася Данута і палезла на гару, усмешкай заахвочваючы мяне.

На адхоне расла чаромха. Я з прыемнасцю начаў ламаць галінкі з белым квеццем.

Збіраючы букеты, мы паднімаліся вышэй і вышэй. Дануся паабдзіралася аб кусты, але нічога не заўважала.

Нарэшце яна ўзбрала на самую гару.

— Я кожны раз дзіўлюся, якая маляўнічая адгэтуль Вілія! — проказала яна і адразу змоўкла, зачарараваная.

Валасы яе былі ўсе абсыпаны белымі пялёсткамі. Ад напружанай хадзьбы дыханые паступова рабілася роўным. Мне месца было добра знаёмае.

— Ну,— згадзіўся я.

— Нечым напамінае Алты...

— Гэта яшчэ нічога. Во, я ведаю гару! З яе горад — як на далоні! Можна палічыць усе цэрквы і касцёлы. Нават Замкавая гара і Тры Крыжы адтуль відаць...

— Давайце сходзім! — не задумваючыся запрапанавала яна.

— Можна...

Але ісці ў гэтую хвіліну мне ніяк не выпадала. Па-першае, дома чакалі вады. Па-другое, пада мной гарэла зямля, я баяўся за вёдры: пакінулі ж мы іх на дарозе; ёй, генеральскай дачцэ, вядро — глупства, а мне?.. Да ўсяго, мой ідэал пачаў блікнуць. У той час, калі сталы чалавек шукае прадмет свайго абажання, каб зліцца з ім, юнаку патрэбен сам працэс скрытнага і маўклівага абажання. Уся прыгажосць для яго тоіцца ў безнадзеінасці яго кахрання. Надзвычай лёгкае збліжэнне мяне раптам расхаладзіла. Адначасова гэтая шчуплая, з тонкім профілем паненачка ў просценъкай сукеначцы ў сінюю клетачку выклікала ў мяне пашану і прыцягвала ўжо неяк пановаму. Я ўжо і не ведаў, што гаварыць.

— Не-е, не цяпер. Калі іншым разам! — супакоіла яна, убачыўшы на майм твары неращучасць.

Дануся нешта перажывала, а я выбіраў яшчэ лепшае месца недалёка ад таго, дзе мы былі.

— Прабачце, калі пан Залескі вам гэтак сказаў,— раптам прамовіла яна.

Дзіва — думае ўсё пра тое?

— То было восенню... Ну яго да д'ябла з Залескім — шавініст тупы!.. Вам кусты перашкаджаюць, хадзіце сюды, во!

— О-ей, колькі вежаў! Адна, дзве, тры, чатыры...— лічыла Дануся, паказваючы пальцам удаль.— Аж трыццаць два касцёлы і цэрквы ў пашай Вільні. Божа!

— Я налічыў сорак. Адсюль усіх не відаць, бо гэтая гара занізкая. Во, з той!..

Але паненка болей не цікавілася маёй гарой.

Я пашкадаваў ужо, што адразу не злавіў Данусю на слове і не прапанаваў, напрыклад, сёння яшчэ схадзіць на гару. Чорт іх бяры з вёдрамі, калі і прапалі б! І з прачкай бы нічога не страслося б без вады...

Але прыдатны момант вярнуць было ўжо немагчыма.

— Трэба ісці, дома будуць хвалявацца! — спаважнела Дануся.— Надта доўга затрымалася. Хадзем!

Лёгка і адважна збегла яна з гары, зняла тапачкі і дакладна так, як робяць дзяўчата ў нашай вёсцы, стукнула адна аб адну, зноў надзела і падалася да вёдзера.

Нездаволены сабой, следам павалокся і я.

На вуліцы акуратна на палаўні раздзялілі мы чаромху, ветліва кіўнулі на развітанне галовамі і разышліся.

6

Вярнуўся я з пустымі вёдрамі ў яр і задумаўся пад студніем. Гэтае месца стала для мяне цяпер незвычайнім. Як добра, што няма калаўрота, як на вёсцы, бо тады вісё ўбы тут ланцуг і я з Данусяй не сустрэўся б.

Палез на гару, знайшоў ляшчыну. Гэта быў не проста кій. Яго карычневая кара з ружовенъкімі вочкамі пабыла таямнічую значнасць. Вось за гэтае месца Дануся трymалася, калі я ўзяў ад яе кій, ён яшчэ быў цёплы.

Я нават пагладзіў ляшчыну і чамусьці захаваў яе ў кусты.

Нанасіўшы вады, пайшоў на вуліцу.

Усё пачалося вось адсюль. Каб тратуар быў крыху шырэйшы, а вадасцёкавы равок не такі глыбокі, яна магла б мяне і не зауважыць, гэтак не паглядзець,— проста абышла б брукам. Зрабілася страшна, што ўсё адбылося дзякуючы звычайнай выпадковасці, якой магло і не

быць. Магчыма, Данусю да студні прыцягнула падсвядомае пачуццё, абуджанае нашым спатканнем на тратуары?

Я ад прыроды такі: калі мяне нешта ўсхвалюе, збираюся і куды-небудзь іду.

У гэтую нядзелю я хадзіў па Вільні больш за ўсе дні. Хадзіў як бы падросшы, цяжэйшы, дужэйшы, разумнейшы ад того, што нёс у сабе новыя ўяўленні, пачуцці і радасць. Дзе там хадзіў! Узрушены ўвагай Данусі, я насіўся па горадзе як на крылах, а ва мне ўсё калабродзіла. Адначасна было так прыемна, бытта Дануся ішла побач. Усюды бачыў яе прысутнасць.

Вось — кіёск. Па дарозе ў ліцэй яна кожны дзень глядзіць на яго. Быць таго не можа, каб чалавек не пакідаў на прадмеце штосьці ад свайго позірку. На сініх фанерных сценках абавязкова ёсьць сляды і Данусіных вачэй. Вось і я гляджу на кіёск...

Цікава, калі глядзець на яго Данусінымі вачымі, ён дакладна такі сіні, якім здаецца мне? Магчыма, у яе ўяўленні сіні колер выглядае зусім інакшым?..

Мне, нібы пасля першай вясенняй навальніцы, зрабілася лягчэй дыхаць, весялей жыць. Я прамянеў здароўем і шчасцем, з пачуццём перавагі сustrакаў залётныя позіркі дзяўчат. Каб яны, бедныя, ведалі, якімі вартымі жалю, смешнымі і наўнымі мне здаваліся!..

Я быў упэўнены, што абавязкова зноў сустрэнуся з Данусяй. Яна ж такая простая, зусім не падобная на фанабэрлівых паненак віленской знаці, якія не лічаць цябе нават за чалавека.

Ад радасці, што ўсё наперадзе, захацелася бегчы дахаты, легчы на ложак і праспаць увесь гэты час, абы толькі не пакутаваць ад чакання. Эх, каб які чараўнік зрабіў мяне на гэтыя дні нячулай скалой, як бывае ў казках!..

Позна ноччу, вяртаючыся дадому, я стаіўся каля генеральскай брамкі і зноў пачаў вартаваць.

Выйшлі дзве дамы, спыніліся на тратуары. Адна з іх была генеральша. Яна, мусіць, праводзіла сяброўку.

Дамы некалькі хвілін меркавалі, ці трапна апрануліся. Дзіўна. Пра гэта яны гаварылі сур'ёзна, нібы ў тым, якое адзета паліто, увесь сэнс чалавечага жыцця на зямлі.

— Пані Вацлава,— спыталася незнаймая,— колькі зарабляе цяпер ваш муж?

Геяральша нешта прабумболіла.

— І пані не мае даўгоў?

— Не.

— О Езус Коханы! Мой муж атрымлівае ў два разы больш, і я вечна ў даўгах!

— Эканомлю, ласкава пані, і трymаю добрых служанак.

Толькі цяпер я здагадаўся, што незнаёмая — жонка ваяводы, пані Бацянская.

— О, та-ак, добрая служанка — вялікае шчасце ў доме! — з перакананнем пацвердзіла яна, цяжка ўздыхаючы.— Але адкуль такіх узяць у наш час? Каралі і служанкі цяпер не ў модзе, кажа мой муж. Ваша Антося заўсёды дома, калі б я да пані ні зайшла! А сёння, напрыклад, я сваіх служанак адпусціла з вечара да раніцы. І хоць ведала, што яны правалочацца з салдатамі, але падумала: няхай сабе выйдуць на волю...

— Таму я і трymаю адну старую, другую ідыётку і нікуды кроку лішняга ступіць не дазваляю,— дзялілася вопытам генеральша.— Нявольнікі няўдзячныя. Няўдзячныя нават за волю!

— Праўда, праўда, ласкава пані! — жыва падхапіла яе Бацянская.— Гэта і мой муж кажа! А яшчэ гаворыць, што праз некаторы час іх абавязкова трэба мяняць, бо надта хутка псуюцца. Ды я такая добрая — анёлам мне б толькі быць! Адгэтуль і грошай заўсёды не маю, даводзіцца пазычаць у вас...

Генеральша яе супакоіла:

— Не трэба сябе так касціць, дарагая пані, вы тут ні пры чым! Варшаўскія вяльможы выязджаюць на нас!.. Пан Бэк, Славой-Складкоўскі за кошт дзяржавы трymаюць слуг, па тры лімузіны!.. Маюць вілы ў Закапанэ, яшчэ будуюць сабе і ў Жэневе, а ты заедзеш у Цурых і тулішся ў пансіянаце, бы жабрачка!..

Генеральша кранула ў Бацянскай набалелы мазоль.

— Ой, пані Вацлава! — з жарам загаварыла яна.— Іхня жанкі якіх толькі падарункаў не прывозяць з загранічных камандзіровак!.. Бэк узяў сваю кікімару ў Берлін, і Рыбентроп саболевае футра ёй падараў!.. Мой гаворыць: «За што мы кроў пралівалі ў легіёнах?! А хто такі Славой? Такая самая выскачка!»

— Бо жывуць ля залатога карыта,— растлумачыла генеральша.

— Пахапалі сабе смачнейшыя кавалкі, а нашых мужыкоў, сапраўдных герояў «Цуду над Віслай», у глушыню спіхнулі слухаць злавеснае карканне гэтых варон!.. Здаецца, з торбай пайшла б па свеце, ды ніхто не заўважыць!..

— Глушыня-а, пані Вацлава, страшэнная! Нікуды не вылезеш — пясок, камарыльня, хваробы, а з-за дзікунскага дыялекту ні з кім не абмяняешся на вёсцы і словам!.. Ужо лепш чалавек знаходзіўся б у якой-небудзь Афрыцы!.. Мой гаворыць, калі выдзяляць там Польшчы

калонії, напросіща ў прэзідэнта губернатарам у Мадагаскар!.. Хопіць з-за камуністаў псаваць тут нервы! У Афрыцы брыльянтаў, кажуць, многа ў пясках!.. І дзеці прагнуць так экзотыкі!.. Сланы... Пальмы... Свежыя фрукты... Негры...

Ваяводзіха ўспомніла і ажывілася яшчэ больш:

— На Капры адзін амерыканец запрасіў нас у госці, і яны нам прыслугоўвалі! Такія паслухмянья!.. Пачуеш ад іх толькі і ўсяго: «Так, мадам!», «Так, монсэр!» Дарагая пані, а што за цудоўная гармонія!.. Сіняе-сіняе неба, голубое мора, белая віла, чорныя слугі і гувернанткі!.. І я, пані, скажу, іхняе цела зусім не пэцкаеца, я добра прыгледзе-лася!.. Іхняя чарната нейкая ўнутраная, нават на белым каўнерыку не пакідае следу!.. Калі ім павязаць яшчэ аранжавыя фартушкі—цуд шэдэўральны!.. Негры зусім мала ядуць, не тое што мае русінкі — адной бульбы ім не напасешся: як сядуць усе троє, як навернуць!.. Ад таго ім потым і да салдат хочацца!..

Генеральша яе мала слухала, у яе быў свой клопат:

— «Сабаліную накідку!..» Праўду пані гаворыць!.. А хто такі Бэк? Усяго палкоўнік кавалеры! Так мой жа генерал!.. Не-е, шаноўная пані Бацянская, я адгэтуль нікуды не паеду. Я сваё права ведаю, ад варшаўскіх магнатаў выдзяру, што нам належыць, хоць і будзе ўсё гэта мне каштаваць новых маршчын!

Нячутна пад'ехаў магутны кадзілак з адкрытым верхам, спыніўся. З яго вылез ад'ютант і, прытрымліваючы дзверцы, узяў пад казырок:

— Машына падана!

— Дзякую, Куба! — кіунула генеральна.

Дамы накіраваліся да лімузіна. Было чуваць, як генеральша абураеца:

— Цяпер тут ціха. Днём на нашай вуліцы столькі мужыцкіх фурманак, што не праехаць!.. І чаму гэтыя мужыкі не працуяць, а толькі раз'язджаюць па гарадах, што ў іх за справы ў Вільні могуць быць?

— Я пагавару з мужам, пані Вацлава, каб ён забараніў ездзіць фурманкамі па вашай вуліцы. Павесіць знак!.. Пані Вацлаве на маршчыны няма чаго скардзіцца. Пані гэтак молада выглядае! А ўсё таму, мабыць, што масажыстку прыміае. А я кожны раз яе ад сябе адсылаю — не хапае часу з ёю вазіцца. Муж злуе, што дарма плацім шалённыя грошы...

Дамы развіталіся. Машына з Бацянскай паехала сабе, а генеральша вярнулася дадому. На верандзе адразу напала на служанку:

— Эрмітэй, ты ў мяне сцягнула халат з карункамі?

Пачу́ся голас маладой дзеўкі:

— Агы!.. Бо вы яго выкінулі...

— «Агы!..» — з нянявісцю перадражніла яе генеральша.— Бачыш ты, ужо запіхнула сабе ў торбу?!. Пяць злотых штрафу вылічу з палучкі!

З хітраватай наіўнасцю служанка праказала:

— Пані Вацлава, а я ўжо казала, што мяне ў дзярэуні звалі Просія!.. І яшчэ Фруза!.. А то — Эмі... Эмры... Я і не вымаўлю так!..

— Пакінь цябе, зладзейку, без нагляду на хвіліну!.. Марш да працы!

«Міраеды!» — з жахам падумаў я пра яе і Бацянскую.

Сцэнка мне яшчэ раз напомніла, з кім я звязываюся. Прыйшоўши на кватэру, я ніяк не мог заснуць. Мусіў устаць, запаліць свято. Пачаў прыводзіць да парадку абцёпканыя нагавіцы.

Заняты справай, каторы раз пытаўся ў сябе, ці правільна раблю? Паддаўся на вудачку якойсьці паненачцы з варожага лагера! Але штосьці ўжо грунтоўна перамянілася ў маіх поглядах. Я адкрыта глядзеў у твар таму, хто сарамаціў. Ну і што? Яна ж не вінавата, што нарадзілася дачкой польскага генерала! Я мог бы з такім жа поспехам нарадзіцца сынам султана Саудаўскай Аравіі!..

Дануся не генеральша і не жонка ваяводы. Ці мала было выпадкаў у грамадзянскую вайну, калі адзін брат у белых, а другі — у чырвоных? Дачка — камуніст-камісарка, а бацька — палкоўнік у Дзянікіна?! Урэшце, Данута мне падабаецца — і годзе.

Як яна абурылася на Залескага!.. І цяпер недзе перажывае за мяне!.. У генеральскай, буржуйскай кватэры ляжыць, мабыць, варочаецца ў ложку і перажывае!..

Стала адразу лягчэй.

Цяпер я клаўся спаць і думаў, што заўтра мяне зноў чакае нешта прыемнае. А ў наступны дзень яшчэ не прачнуўся, як успомніў — учора ў маім жыцці здарылася нешта надзвычай важнае. Я ўсхапіўся з ложка з цікавасцю да ўсяго свету, бадзёры і свежы.

7

Прайшоў цэлы тыдзень, але так нічога і не здарылася.

Настала зноў нядзеля. Як і ў мінулы раз, я пайшоў да студні, прасядзеў там з дзесяці гадзін раніцы да палудня, а Данута па ваду так і не прыйшла. Настрой у мяне адразу сапсаваўся.

Генеральскі панадворак быў пусты, я пайшоў у горад. Надвор'е стаяла выдатнае: у небе — ні хмурынкі, моцна пякло сонца, пахла нагрэтымі мурамі. Паветра было сухое, крыху насычанае аzonам ад

быстрай рэчачкі Віленкі, таму дыхалася лёгка, і мяне настроіла на бадзёры лад зноў.

Выбіраючы пустыя вуліцы, дайшоў я да квартала з казармамі. Там стаялі прывязаныя кавалерыйскія коні і тапталі свежыя ды тутгія яблыкі залацістага калу, якія пахлі моцна, як спірт. Мяне, сялянскага сына, так і пацягнула да коней. Я падышоў, ляпнуў крайняга па лапатцы, конь адразу стаў на дыбы, ажно зазвякалі на ім жалязякі. От бы на такім пранесціся па полі! Агонь!

З брамы выйшаў элегантны афіцэр і стаў нацягваць скураныя пальтачки.

— Ну, Фацэт, паедзем? — спытаўся ён, і той самы конь радасна пачаў грэбці капытам, паціху ржаць.

— Ах ты, мой хлопчыку, засумаваў так! — паспачуваў гаспадар і пагладзіў Фацета па храпе.

Я з зайдрасцю паўзіраўся, як афіцэр адвязаў повад і скакун паслухмяна пайшоў за ім, змейкай выгінаючы тонкую шыю. Вайсковец, бадзяга, лёгка, іграючы, ускочыў у сядло, пагнаў рысю, але ў каня моцна заквактала солязёнка, і коннік перавёў яго на спакойную хаду.

Я падаўся далей.

У вокнах шэрай і доўгай будыніны сядзелі з люстэркамі ў руках салдаты і пускалі сонечныя зайчыкі ў вочы паненкам, якія праходзілі міма; тыя жмурыліся, пішчалі, аднак адыходзіць не спяшаліся.

— Пане капрал, закурыць дасі? — шматзначна і залётна пыталіся падазронна нафарбаваныя жанчыны ў вайсковых, якія выйшли з адпускнымі білетамі і тоўпіліся ля варот.

— Можам даць!

— Яшчэ як!.. — гагочучы, адказвалі салдаты з ліха насунутымі набакір пілоткамі.

Я павярнуў назад.

А вось і лазня літоўской арганізацыі, яе паказаў мне Суткус. Цяпер я яе часта наведваў. Праз усю даўжыню агромністага памяшкання — трубы, з іх льецца гарачая вада. Заходзь адразу хоць тысячу чалавек і бясплатна сабе мыйся — рана, у абед, вечарам... «Літоўцы народ арганізаваны, дружны, клапоцяцца адзін аб другім, не тое што мы!» — з зайдрасцю падумалася мне.

Разважаючы гэтак, я непрыкметна апыпуўся ля дома, з чыйго панадворка сёння выносіў малако.

Раніцай, калі я заносіў на кухню пустыя бутэлькі, прыйшла мыцца дачка пана Матыкі і, сонная яшчэ, ледзь не налезла на мяне. Прыгледзелася, спалохана ўскрыкнула і пабегла назад, абдаючы мяне

цяплом пасцелі і паказваючы з-пад стракатага халаціка белыя ногі. Я аж пачырванеў. З-за дзвярэй паненка з какецтвам і цікаўнасцю азірнулася, бліснушы зубкамі, і захінула халат.

Ля дома памешчыка я ўсё гэта ўспомніў з выразнай дакладнасцю. Зрабілася невыносна сорамна — хоць лезь пад зямлю!

Я зноў павярнуў да Вілі.

8

Па тратуары набярэжнай цяклі патокі людзей.

Раптам мяне насцярожыў нечы позірк і развеяў вобраз дачкі Матыкі. Я ўважліва прыгледзеўся ды падумаў, што вось гэтую смуглую і чарнавокую студэнтку ўжо недзе спатыкаў. Напэўна спатыкаў. Толькі дзе?

Я не адводзіў ад яе вачэй, і студэнтка пасмялела, накіравалася да мяне.

— Дзень добры! — узрадавалася яна.— Нарэшце праз паўгода я вас спаткала!

— Дзень добры...

— Няўжо забылі? — з дакорам і расчараўаннем паківала яна галавой.

— Памята-аю...— схлусіў я, жмурачы вочы ад бліскучага казырка студэнткі.

— Давайце пазнаёмімся. Тады не было часу. Вольга,— надала яна руку і сарамліва ўсміхнулася.

Толькі цяпер я пазнаў, хто гэта.

Ля універсітэта мінулай весенню яна памагла мне апрытомнечы і прыхавала наган, калі ён выпаў з кішэні. Успомніў я дзяўчыну па адной прыкмеце. Кідаўся ў вочы яе крывы пярэдні зуб. Таму, усміхаючыся, Вольга старалася не надта адкрываць рот, але я бессаромна ў яго заглядаў — мае вочы цягнула туды як магнітам.

— Ну, як жывяще? — пацікавілася яна, чырванеючы.

— От, сяк-так жыву...

Міжвольна я заўважыў трэшчынку на казырку, зацыраваны каўнерык кофты, якая ўжо добра такі выцвіла, старэнкія аблезлыя туфлі. Параўнаў з вопраткай Данусі — лёгкай, свежай, з тонкім араматам...

Калі сустрэнуцца два чалавекі, дастаткова аднаму пра нешта спытацца і адразу завяжацца гутарка. Але я да размовы ў кампаніі, ды яшчэ з дзяўчатамі, быў няздатны.

— Вы не прысутнічалі на канцэрце ў нас, калі спяваў Забэйда Суміцкі? Не? Шкада!.. Я была ўпэўнена, што будзеце, і ўсюды вас шукала!..

Мы хвіліну памаўчалі.

— А на мітынгу антыфашистаў? — успомніла студэнтка.— Таксама — не?.. Хутка ў нас адбудзеца сход беларусаў і ўкраінцаў, прыйдзеце?

Я ўсё цярпліва адказваў «ага», «не», «не ведаю», хоць і адчуваў да студэнткі ўдзячнасць за тое, што яна для мяне зрабіла, але думаў толькі, як адчапіцца.

Дзяўчына ўсё не адыходзіла.

— Я была тады і ў спартыўнай школе, калі вы сустракаліся з вайсковым па рынгу.

— Былі-і?!

— Вам пяршынства спрабавала адваяваць з іншымі, але дзе там!..

— Даўно то было...

— І на вуліцы вас часта бачыла. Вы прыкметны. Аднойчы сустрэла ў гарадскім парку. Ліў дождж — халодны, пранізлівы, а вы нічога не прыкмячалі і памалу пахаджвалі, думалі аб сваім. На вашым твары было такое багатое выражэнне, што стала шкада вас непакоіць, таму не павіталася...

— Дарма.

— Потым сустракала вас на Замкавай зімой,— спавядалася яна нібы з папрокам, бытта чакала ўзнагароды.— Вы былі з непакрытай галавой. Здаецца, вы прахадзілі ўсю зіму так...

— Ага...

Кепка, якую збіў паручнік шабляй, засталася на вуліцы, а другой я не купіў — не толькі таму, што грошай шкадаваў. У Вільні нават у вялікія маразы хлопцы фарсілі з непакрытымі галовамі, фарсіў і я. Але навошта ёй пра гэта ведаць?..

І тут я раптам успомніў, як восенню хваляваўся ў натоўпе моладзі на Лукішках, пакуль у турме ішоў шлюб.

— Праўда, што гэта вы тады вянчаліся ў турме?

— А-а, вы пра тое!..—пасмутнела дзяўчына і ўздыхнула:— На жаль, я тады зрабіла глупства.

— Глупства?..

— Не было чалавека, які б мяне тады схапіў за руку, адзёрнуў.

— Але ж чаму?— распальваўся я ад цікавасці.

— Складаная справа...— уздыхнула яна зноў.— Давайце сыдзем з тратуара пад ліпу, расскажу...

Я падаўся за студэнткай.

— З жаніхом да гэтага я нават добра і не бачылася,— пачала апавяддаць яна на новым месцы.— От, перастукваліся ў турме праз сцены марзянкай, рабілі адзін другому знакі праз акно, калі каго з нас выводзілі на шпацыр. Мяне выпусцілі з Лукішак раней, і мы пачалі перапісвацца. Мне здалося, што я закахалася. Першы раз, горача, назаўсёды! Ён мне пісаў доўгія лісты, яшчэ даўжэйшыя пісала я. Дамовіліся мы пажаніцца. З фотакарэспандэнтамі і сведкамі ўвайшла я ў камеру і першы раз пацінула яму руку. Капелан нас павянчаў. Усе выйшлі, далі нам дзве гадзіны пабыць разам. Селі мы на лаву, узяліся за руکі. Сорамна. Наглядчык адварнуўся, і муж мяне ўпершыню пацалаваў. Стала надта непрыемна. Я збаялася, каб ён не пацалаваў мяне другі раз, выняла з сумачкі шакаладку, піхаю яму ў рукі, але ён шакаладку адклаў ды пацалаваў усё ж такі зноў. І тут я зразумела, што яго не кахаю... Вось так! — уздыхнула яна і паглядзела, якое ўражанне зрабіла на мяне.

— А-яй-яй!— не ўтримаўся я і паківаў галавой.— Ну і... А цяпер?

— Нашу рэгулярна ў Лукішкі перадачу, пішу акуратна ў турму пісьмы, падпісваю іх: «Твая Вольга!..», лічуся законнай жонкай, а яго не кахаю...

Гісторыя!

Я не ведаў, што гаварыць, як суцешыць дзяўчыну, адно спачувальна пазіраў і пераступаў з нагі на нагу. Гэтак мы стаялі даволі доўга. Нарэшце студэнтка ўздыхнула і стала пацяшаць ні то мяне, ні то сябе:

— Не дзівіцца! Мне сказаў наш віленскі пісьменнік: ёсць праўда жыцця і — праўда мараў, лозунга. У мяне праўда мараў і лозунга, якому мы ўсе служым, сутыкнулася з праўдай жыцця і атрымалася вялікая драма!

— Гм!.. — нічога не зразумеў я з яе філасофіі.

Пакуль мы так гаварылі, да прыстані падышоў парадок. З яго хлынула па бераг моладзь. Мы апынуліся сярод юнакоў і паненак. І тут я ўбачыў Данусю.

Яна была ў белай тэнісцы, якая прыгожа адцяняла смуглую, загарэлае цела. Побач ішоў Браніслаў і нёс кніжкі, тэнісныя ракеткі, партфель. У абаіх былі цёмныя акуляры, якія тады толькі ўваходзілі ў моду.

Убачыўшы яе з Браніславам, я ў момант забыўся пра тое, што расказала студэнтка, занепакоіўся і адразу ўпаў духам. Калі Дануся наблізілася, я адварнуў галаву.

— Добры дзень! — пачуўся яе голас.

Студэнтка здзіўлена зірнула на мяне, потым на Данусю, Браніслава.

Пакуль я што-небудзь скеміў, Дануся нас абмінула. Я пачаў ужо сумнявацца: сказала яна «дзень добры» мне ці каму іншаму. Мужыцкая асцярожнасць не дазваляла паверыць. І тут я заўважыў, як Вольга перамянілася. Яна змерала нядобрымі вачыма генеральскую дачку, а тая таксама азірнулася і гэтак жа агледзела студэнтку.

Цяпер сумненняў, з кім Дануся віталася, не было.

— Што ж, бывайце, калі так!.. — холадна кінула Вольга.

Тое, што адбылося, яшчэ не паспела як належыць дайсі да маёй свядомасці. Разгублены да рэшты, я нічога не адказаў, хоць і ўлавіў у словах дзяўчыны папрок. Пра Вольгу адразу забыўся, увага была занята другім.

Тады ля студні мы з Данусяй, бытта баючыся дакрануцца, не падалі адно аднаму рукі і не называлі сваіх прозвішчаў. Я не зрабіў гэтага нершы, бо такая галантнасць была не ў маёй натуры, але Дануся?.. Потым я баяўся нават успамінаць, каб не расчараўвацца, калі гэта была простая выпадковасць.

Цяпер жа, пасля таго, што адбылося ля ракі, я ўжо смела ўспомніў той выпадак і паверыў у сваю зорку.

9

Многа яшчэ прахадзіў я па горадзе, спадзеючыся спаткацца з Данусяй. Хадзіў заўсёды адзін, каб зручней было загаварыць. Зачапіць яе цяпер было, здаецца, лёгка: Я ж маю права, як з кожным знаёмым, вітацца з ёю.

Цэлыя гадзіны прастойваў я ў яры над калодзежам. Не мог сабе дараваць, што яна мяне бачыла са студэнткай.

«Вось табе за тое, што такая булдавешка! Так табе і трэба!» — губляючы веру, што калі-небудзь зноў выпадзе такая сустрэча, дакараў я сябе.

Але вёдры стараўся трymаць лёгка, на выпадак, калі б Дануся сачыла за мной з кустоў.

— Пане Янку, насячыце мне, калі ласка, дроў! — папрасіла прачка.

— Магу! — абрадаваўся я: нашы дровы былі добра відочны з генералавых акон.

«На якую халеру ты ўзяў сабе тады частку той чаромхі? Ведаеш жа, што паненкі даражаць кветкамі! Не мог аддаць ёй усе?

Пашкадаваў такога дабра? Усё роўна гаспадыня потым выкінула на сметнік, бо ёй галава ад паходу баліць!»

— Дзядзя Ваня! — перрабіў мяне сын прачкі,— А чаму гэты дроў такі зілё-оны?

— Гэта мох на палене, дурань!

— А што такое мох?

— Ну, заладзіў свае пытанні! Ведаю, ім канца не будзе!..

Прысутнасць «памагатара» перашкаджала выкананню майго плану. Я зазлаваў і папёр беднае дзіця:

— Кідай дровы, панашу сам! Марш дадому!

«І навошта было гаварыць тады, што яе пасудзінка лёгкая? Паненкі ж любяць, каб іх падхвальвалі, яны — нібы дзецы!..»

Я браў палена і, як цыркач, падкінуўшы яго, спрытна лавіў за другі канец — на выпадак, калі б Дануся сачыла за мной праз адное з акон.

Раздзел другі

1

Усе мае пакуты хутка скончыліся. Нечакана мне дапамог наш швейцар, пан Войцех.

Аднойчы пад канец заняткаў я пранік у ліцэй і стаіўся ў калідоры. Больш паспешліва, чым звычайна, снавалі выкладчыкі, таропка прабягалі з класа ў клас ліцэісткі. Усе яны бытта і праўда былі заняты, а на самой справе прагаладаліся і паспяшалі дадому.

Мой план быў просты: Дануся будзе ісці, мы павітаемся, пачнём гутарыць, і я запрапаную схадзіць на гару. Так ёй аб гэтым і скажу — проста і без абінякаў. Ба мне ўжо настолькі паспела рашэнне, што яшчэ ўчора ніякай сілай я сябе не прымусіў бы гэта зрабіць, а цяпер мне здалося зусім простым і звычайнýм. Толькі выбраў нязручны момант, трэба было ісці вартаваць яе на вуліцу.

Калі я ўжо выходзіў, мяне перапыніў пан Войцех:

— Янэк, ты што тут робіш?

— Проста сабе зайшоў...

— Ага, ішоў, ішоў і зайдтоў! Проста!..

— Ну...

— Кунцэвіч вызываў чагосьці...

— Зноў маніш!

— Праўда, праўда, Кунцэвіч...

— А чаму мне ў вочы не глядзіш?

— Я вас, ухажораў, усіх па вачах пазнаю!.. Ладна. Хадзі са мной!— адзваніўшы на ўрок, пазваў мяне стары ўніз да дзяжурнага стала.

Я ведаў, чым магла скончыцца для швейцара мая прысутнасць у ліцэі, таму адчуў да старога ўдзячнасць.

— Ну, кажы як на споведзі перад ксяндзом, каторая табе тут папала ў вока! Прызнавайся! — ні то жартам, ні то сур'ёзна спытаўся ён, заглядваючы мне ў вочы.

Ад хітрых, дабрадушных вачэй старога я паступова пачаў размякаць, але маўчай.

— Чаго раскіс? Паглядзі на сябе ў люстэрка! Ты ж увесь скрыўлены, як серада на пятніцу, як пабітая баба! Яшчэ і не спіш недзе, уздыхаеш, а з-за чаго? Каб потым, калі даб'ешся, сказаць сабе: «Ну і дурань жа быў!»

— Не даб'юся...— выдаў я сябе, і штосьці мяне сціснула за горла.

— Не сумнявайся! — суцешыў стары як малога.— Я дапамагу!

— Вы?

— Го, колькі вашага брата па свеце, каму памог!..

У калідоры з'явіўся настаўнік, і стары змоўк. Калі пагроза мінавала, ён загадаў:

— Пішы запіску, перадам!

— Запіску?

— Пішы, пішы! Няма чаго з імі асабліва цырымоніцца, будзь мужчынам!

— Запіску, гы?!

— А што, непісменны?.. Глядзі, колькі мне іх перадаваць! — дзядзька адкрыў шуфляду і паказаў з дзесятак заклееных канвертаў без марак.

Я тады ўспомніў, як яшчэ мінулай восенню каля Войцеха заўсёды круціліся старэйшыя вучні ўсіх амаль віленскіх гімназіяў, а ліцэісткі часта да яго падбягалі і таямніча шапталі:

— Для мяне нічога няма?..

— Пане Войцех, ніхто мяне не пытаўся?..

І да чаго ж проста гэтую праблему вырашыць праз запіску!..

Закаханымі вачыма паглядзеў ужо я на шчупленыкі тварык старога, які, каб дадаць сабе важнасці, фарбаваў вусы. Але і фарбаванне яго не ратавала. Вусы былі рэдкія, тапырыліся, адно смяшылі. На акне ляжаў яго старэнкі каплялюш. Шаўковая падкладка ў ім была такая зашмальцаваная, што нагадвала патэфонную пласцінку, пакладзеную на дно капелюша.

— На табе аловак, паперу! — загадаў швейцар.

— Што вы! — спалохаўся я, уяўляючы сабе, як я зараз дзенебудзь закрыюся і з якой прыемнасцю і трапятаннем душы буду выконваць яго прапанову.— Пісаць пайду дадому!

— Валай!

Праз гадзіну я даручыў яму канверт. Прачытаўшы на ім прозвішча, пан Войцех перапалохаўся:

— Генералавай дачцэ?.. Э-гэ, як ты высока, братка, меціш!

— Бо і сам не з ніzkіх! — асцярожным жартам прыкрыў я трывогу: возьме дзядзька ці пабаіцца?

— Ты ж з-за яе, здаецца, прошлай восенню пагарэў, мала табе аднаго скандалу?

Я ўсё таптаўся.

— Што ж, трэба выручаць свайго брата, сам да дзевак быў яры...— Стары адной рукой задуменна чухаў пад пахай, а другой — хаваў маё пісьмо ў шуфляду.

2

Ішоў я да студні, а пара біла ў нос з-пад пінжака. Не было часу сушыць верхнюю кашулю, давялося апрануць мокрую.

Ля студні нікога не было. Я схаваўся за дрэва, пачаў вартаваць. Праходзілі хвіліны, а на сцежцы ніхто не з'яўляўся.

«Няўжо стары не перадаў?» — толькі паслеў я падумаць і ўбачыў Данусю.

Яна была ў лёгкім плашчы і ў шапачцы. Напускная вясёлая абыякавасць не маглі схаваць скаванасці і страху на яе твары. Мне трэба было выходзіць, ды ногі бытта прыраслі да зямлі ад няўпэўненасці.

Дануся тым часам мінула студню і завярнула назад. Усё выглядала так, бытта яна тут не па маёй запісцы. От, ішла сабе дарогай, ды раптам успомніла, што нешта важнае забылася дома.

«Пойдзе, трэба хутчэй затрымаць, больш хавацца нельга! І чаго мне баяцца? Па запісцы прыйшла, не святая!..»

Калі я вылез з кустоў, у мяне так замірала сэрца, бытта я ныраў з гары ў бездань.

— Сэрвус! — з напускной зухаватасцю павітаўся я па-лацінску, як віталіся віленскія гімназісты.

— Дзень добры...

— Даўно чакаеце? — прамямліў я непаслухмянымі вуснамі, падыходзячы да студні.

— Не-е...— Зблелая паненка часта дыхала, і голас яе дрыжаў. Ёй было сорамна.

- Бо мяне затрымалі...
- Ці не студэнтка? — узялася яна за цэментовы круг.
- Студэнтка? — здзівіўся я, беручыся за бетон з другога боку.
- Вядома, у пана ёсць цяпер цікавейшыя сябры!.. З універсітэта імя Стэфана Баторыя!..

У тоне яе голасу я са здзіўленнем адчуў дакор і нешта набалелае. Ну дакладна так сказала б вясковая дзяўчына, абразіўшыся, што яе хлапец пайшоў з другой!

Што было далей, памятаю дрэнна. Чамусьці памяць у нас адваротна пра парцыянальна напружанню нашых пачуццяў. Моцна ўсхваляваны чалавек заўсёды памятае падзеі горш. Вось і я тады знаходзіўся не на гэтым свеце. У памяці цъмяна захаваліся толькі некаторыя эпізоды з той сустрэчы.

Помніцца, мы лезлі на гару. Перада мною — стройныя ногі, на якіх галінкі пакінулі белыя крэскі.

Добра запомнілася, як Дануся стаіць наверсе і з жаночай нязграбнасцю — аднолькава левай і правай рукой — кідае ўніз каменъчыкі ды просіць:

— Ану, цяпер пан!

Мяне ў гэты час апанавала жаданне парысавацца. Я скакаў з абрыву, кідаў вялікія каменні, пераскокаў яры. Як тады не скруціў сабе шыі, не зламаў нагі, не ведаю! Кажуць, п'яным і закаханым заўсёды шанцуе. Не ручаюся за п'яніц, бо п'яным ніколі не быў, а закаханым, відаць, праўда шанцуе, і яшчэ як.

— Я нават не бачыла, каб мужчына так скакаў! — шчыра дзівілася Дануся, калі я, знайшоўшы кавалак тэлефоннага кабеля, паказваў сваё майстэрства.

З-за адной гэтай пахвалы варта было перацярпець кулакі рыжага капрала і нудныя практыкаванні педанта Левандоўскага.

Трымаліся мы зводдаль, стараючыся не сустракацца вачыма. Нібы займаліся кожны сваім, але гэта было няпраўда. І хоць Дануся часта вожкала, любуючыся краявідамі, я выразна чуў у яе голасе і нейкі страх, і заахвочванне, і дрыжанне, а мае паводзіны былі як бы часткай паводзін і яе.

Часамі яна нагадвала дзіця, якое вырвалася на волю і старалася нацешыцца, пакуль не пакліча маці.

Яшчэ перад спатканнем я добра абдумаў, куды і як пойдзем. Мы ўзабраліся на аблюбаваную гару, нікога не спаткаўшы. І на вяршыні нас ніхто бачыць не мог, затое мы бачылі ўсё.

Няёмкасць, якая была пры спатканні ля студні, прайшла. Абое мы нібы ап'янелі, нават пустая гаворка нам здавалася значнай. Я пра

нешта выхваляўся, гаварыў рукамі, плячыма, выхадкамі. Дануся слухала, глядзела, смяялася.

У дзяцінстве я верыў у казкі пра рай. І цяпер у мяне было адчуванне, бытта знаходжуся ў гэтым самым раі. І не было курсаў.

Не было сотні праклятых паўлітровак, якія мне, соннаму, заўтра на світанні трэба разносіць па кватэрах.

Не было маёй вёскі, бацькоў і надзённых клопатаў.

Вакол зсяла вясна, існавалі Дануся і я. Гучалі цудоўныя мелодыі, зіхацела сонца, а час спыніўся, застыў.

Я некалі марыў, як прытулю яе да грудзей, сваімі вуснамі самну яе вусны, а на гары баяўся да яе нават дакрануцца. Як зачарараваны таропіў на паненку вочы, маўчаў.

Ёсць нейкія амаль няўлоўныя рысы, па якіх можна адгадаць нацыянальнасць чалавека. Многім полькам была ўласціва некаторая сухасць, што ішла ад набожнасці. Але ў Данусі гэтага не было і следу.

У паненкі былі блакітныя вочы і гладкі лоб з выразнымі тонкімі бровамі, прывабныя вусны.

У яе яшчэ згадвалася парода, якую, відаць, выводзіла не адно пакаленне старажытнага роду. У пругкім целе аж кіпела здароўе. А зубы і валасы паненкі вылучалі лёгкі бліск.

Калі яна смяялася або гаварыла, смяялася і гаварыла ў ёй усё: пастава, твар, бровы, лоб, а найбольш — вочы. Яны мяняліся тысячу разоў і мелі неабмежаваны ўплыў на мяне. Узіраючыся ў іх, я бытта нешта піў, піў, піў і не мог ні напіцца, ні адарвацца.

— А мы паляністу на ўроку зрабілі кацячую музыку!.. — пахвалілася яна. — Такі наладзілі прыма апрыліс, што бегаў скардзіца дырэктору!

Першага красавіка і нашы курсанты выкарысталі для звядзення рахункаў з нелюбімымі настаўнікамі.

— Залескаму?! — узрадаваўся я вельмі, што яна ў зговары са мной.

— Адзін апрыліс ужо прайноў, але я ўспомніла пра стары стыль. Ну, думаю, пачакай!.. А ўчора на гісторыі пан прафесар нам зачытваў дакументы Ягелы з Вавеля. На беларускай мове кароль пісаў...

— Ведаю...

Я адчуў, што праз гэты факт вырастаю ў яе вачах яшчэ больш.

— Беларуская — тады была прыдворнай мовай, побач з французскай і лацінскай! — выкладваў я ёй звесткі, атрыманыя ад Луцэвіча з музея...

Мы прабылі так разам мо гадзіны дзве, раптам Дануся спахапілася:

- О-ей, трэба ісці...
- Ужо-а? — прачнуўся я.
- Мне час...

Гордасць ёй, відаць, не дазваляла прызнацца, як даводзіща хітрыць, казаць дома няпраўду, калі трэба куды-небудзь схадзіць, вось як цяпер.

Мае старанні затрымаць яе былі дарэмныя. Аднак цяпер я быў смялейшы. Гледзячы ў зямлю, нязграбна, нібы герой рыцарскага рамана, я аб'явіў:

- Каля студні пакладу камень. Пад ім будзе запіска...

Дануся нічога не адказала. Толькі ёй нібы раптам спатрэбілася сарваць травінку, і паненка нагнулася. Але па рухах яе я зразумеў, што ўсё будзе добра.

— Вы яшчэ крыху пабудзеце тут, праўда? — Просьба Данусі прагучала як загад.

Я зразумеў, што павінен тут пачакаць, пакуль яна дойдзе дадому, і падумаў, якая яна далікатная і разумная!..

- А-а, пабуду!.. Трэба дубцоў наламаць на венік гаспадыні!

Мы развіталіся.

Вярнуўся я на панадворак і не ведаў, што рабіць. На гару былі адчынены дзвёры, прыстаўлена драбіна, прачка якраз туды насіла вешаць бялізну. Я ў момант апынуўся на гары. Асцярожна прыпадняў адну дахоўку і паглядзеў у генералава акно.

Я выразна ўбачыў, як у пакой уляцела Дануся і прыпала да люстэрка. Яна шчасліва ўсміхалася і паўтарала выражэнні твару, якія ў яе былі са мной. Гэта ёй лёгка ўдавалася, яна была яшчэ ўзбуджаная і распрамянёная.

Наглядзеўшыся на сябе, яна адчыніла шафу, павесіла туды плашчык. Тады зноў падышла да люстэрка і пачала вытвараць нейкія камбінацыі з шапачкай і смяяцца. Пачуўся скрып драбіны: прачка несла развесаць бялізну. Нічога не зробіш, давялося пакласці дахоўку на месца.

4

Пасля сустрэчы ля калодзежа я адразу перамяніўся. Я стаў багатым, валодаў таямніцай, якую не памяняў бы ні на якія мільёны! Я зрабіўся ўпэўнены, здаволены, шчаслівы — у мяне нават прачнулася пачуццё гумару, якога я ў сабе дагэтуль, бадай, і не заўважаў.

...Да парадных дзвярэй ліцэя прывалаклася з таварам гандлярка. Баязліва азіраючыся, каб не наляцела паліцыя, жанчына развязала кошык, выставіла тавар напаказ.

— Мандарынкі ўнізе па пятнаццаць грошаў за штуку! — у час перапынку прагучала ў калідорах усіх пяці паверхаў.

У гэты дзень раніцой я паклаў пад камень ля студні пісьмо, і праз пару гадзін яго ўжо там не стала. Ці не дзееці выщыгнулі часамі адтуль?.. Я пастараўся прыйсці ў ліцэй да канца заняткаў, каб спытаць Данусю, ці брала яна пісьмо.

Калі я заглянуў у будынак, паненкі атакоўвалі гандлярку з мандарынкамі. Толькі Дануся з сяброўкай стаялі ўбаку.

Убачыўшы мяне, дзяючына ўзрадавалася:

— Пане Янку, вольмі прашу, пазыгце нам, калі ласка, трывцаць грошаў!

У мяне ад шчасця перахапіла дух. Дрыжачай рукой я дастаў трыв апошняя манеткі па дзесяць грошаў і, як гэта рабіў ад'ютант Куба, стукнуў абцасамі:

— Калі ласка, панна Янкоўская!

— Дзякуем! — кінулася Дануся і ў момант апынулася ў гушчы сябровак.

Ліха яго бяры з пісьмом! — Я не стаў пытацца.

Вярнуўшыся дадому, пачаў прыдумваць, як адмовіцца ад грошай, калі Дануся будзе вяртаць доўг. Але ўсе мае выдумкі былі непрыдатныя.

Пасля абеду, калі я ішоў на курсы, да генералавай сеткі раптам падбегла паненка і працягнула на далоні дзве манеткі — дзесяці- і дваццацігрошовую:

— Я пану вельмі ўдзячнай...

Вінаваты і збянтэжаны выгляд паненкі дадаваў мне ўпэўненасці.

— Гм!.. — насупіў я бровы. — Што паненка з мяне дурня строіць?

— Чаму? — спалохалася яна.

— Хіба я вам даваў такія грошы?

— Але ж, прашу вазьміце! — закрычала яна, смеючыся з майго жарту.

— О-оне-е, мяне не ашукaeце. Гэта не мае грошы! Падумайце самі, хіба я магу ўзяць іх? Бralі-то вы іншыя? — Катэгарычна накіраваўся я на вуліцу.

Для мяне трывцаць грошаў — цэлае багацце, а я радаваўся.

«Купіў! І дадумаўся ж, глядзі, вось табе і тупіца!.. Вось так і. далей будзем!..»

Я быў гэтак задаволены сабой, што нават забыўся, пра што хацеў спытацца ў яе.

5

Цяпер Дануся прыходзіла па маіх запісках. Калі ж яна не магла выйсці з дому, цётка Антося клала пад камень пісьмо.

Аднойчы паненка прынесла загорнутыя ў сярэбраную паперу пліткі шакаладу.

- А колькі гэта каштуе? — вырвалася ў мяне.
- Здаецца — злот,— адказала яна бяспечна.
- Цэлы зло-от?
- Ага!
- ?..

— Няхай пан Янэк есць! Я для яго спецыяльна прынесла! — заахвочвала яна, паводле польскага звычаю ветлівасці звяртаючыся ў трэцяй асобе.

Побач ляжалі яе сшыткі, кніжкі і аўтаручка амерыканскай фірмы «Ватэрман» з залатым пяром. Я пацікавіўся:

- А. колькі яна каштуе?
- Дванаццаць злотовых!
- Не можа быць!..
- Чаму?.. Магчыма, і болей, не памятаю. Але здаецца, што плаціла столькі...

На хвіліну я анямеў ад здзіўлення. За дванаццаць злотовых мне трэба было дваццаць дзён насіць малако! За гэту суму на вёсцы дзядзька прадасць цяля, ён гэтага дня чакае цэлы год і загадзя вылічвае з усёй сям'ёй, што за такую горбу грошай купіць.

— Але ж, прашу! — з капрызнай нецярпіласцю загадала паненка і бесцыймонна пачала разрываць бліскучыя паперкі.

Дануся заўсёды прыносіла з сабой прадметы свайго свету: тонкія пахі духоў, цукеркі, ілюстраваныя часопісы — польскія, нямецкія, французскія, англійскія — яна выдатна валодала гэтымі мовамі. На маіх курсах таксама шмат увагі ўдзялялі замежнай мове, і ў нямецкім часопісе я мог тое-сёе зразумець. Вядома, такія часопісы праглядаў я з прагнай цікавасцю.

Памятаю, неспадзянавана зрабіў адкрыццё, што ў польскім правапісе часамі не ставяць коскі там, дзе ставяць у нямецкім. У сказе «Яна запрапанавала мне пайсці на экспурсію» была коска: «Sie ochlug mir vor, einen Ausflug zu machen».

— Ты не ведаў? — здзвілася Дануся.— Англічане ставяць коску яшчэ іначай!

- Няўжо?
- І ў французскай мове бывае так! І ў рускай, глядзі!
Дануся пачала выводзіць прыклады ў спыштку.
- «Дом, у якім я жыву, вялікі». Бачыш? Мы тут паставілі дзве коскі. А па-французску «La mason qui j'habit est grande». Коскі няма?
- Ну, няма...
- Тоё самае па-англійску: «The house where I live is large».
Таксама няма?
- Тады навошта наогул існуе яна, калі можна яе гэтак свабодна перастаўляць? — абурыўся я.
- Як гэта «навошта»?
- А — так! У мяне даўно была падазронасць, што яна зусім непатрэбная, яе прыдумалі, каб задаць вучням работы. Я яе вучыў на ўсялякі выпадак. Цяпер няхай зубрыць той, хто яе прыдумаў!
- Данусю гэта забавіла.

6

У нас была свая гульня. Я крыўляў якога-небудзь галівудскага кінаакцёра. Дануся прыкідалася абражанай і біла мяне кніжкай па галаве, я лямантаваў.

Або гулялі ў іспанскі цырк. Гектар быў быком, я — тарэадорам, а Дануся — суддзёй.

Бывала, Дануся са смехам давала мне замест законных трафеяў тарэадора — вушэй, капытоў і хваста — што-небудзь смачнае, у гэты час Гектар хітра лашчыўся да мяне.

Аднаго разу на гары застаў нас цёплы дожджык. Яшчэ ён зусім не сціх, а ўжо зазяла сонца, заблішчалі мільёны сярэбраных кропель. Перад намі мо на дваццаць колераў заіграла дзіўная дуга вясёлкі — выразная, свежая і вялізная, на ўсё неба.

— Ведаеш, што гэта? — схапіла мяне за руку Дануся.— Глядзі, для нас вароты неба зрабіла, бачыш? Хадзем пад іх!..

Мы ішлі, а вясёлка дражнілася, адступала, пакуль не растворылася зусім.

Часамі Дануся перакладала змест артыкула з якога-небудзь замежнага часопіса, і мы разам захапляліся рознымі дробязямі.

Дзівіліся, напрыклад, што ў Англію прыехаў індыйскі магараджа і загадаў сабе ўставіць зубы з ... брыльянтамі!

Дзівіліся, што чалавечы арганізм створан з такім запасам трываласці, што, напрыклад, косць галёнкі можа вытрымаць дваццаці-пяціразовую вагу ўсяго цела.

Дзівіліся, што каб днём убачыць зоркі, дастаткова залезці ў калодзеж!..

Часамі прачытанае выклікала ў нас гарачую дыскусію і мы спрачаліся, забыўшыся пра ўсё на свеце.

У польскім часопісе «На шырокім свеце» пад фатаграфіяй няголенага пажылога тыпа стаяў сенсацыйны подпіс, надрукаваны тлустымі літарамі:

«Глядзіце, добра прыглядзіцеся, вось гэты немалады чалавек, інжынер Збігнеў Дунікоўскі з Варшавы, вынайшаў спосаб, як са звычайнага рачнога пяску рабіць золата!..»

Не ведаю, ці верыў хоць адзін чалавек з рэдакцыі часопіса ў тое, што там было папісана, але мы паверылі адразу і пачалі фантазіраваць, што б рабілі, калі б авалодалі такім вынаходніцтвам.

— Я паклала б золата ў машыны, сздзіла б па Польшчы і раздавала б яго бодным,— з упэўненасцю заявіла Дануся.

— А калі да машыны надыдзе пераапрануты багацей, тады што? Ім жа заўсёды мала свайго, яны папрутца да цябе ў першую чаргу, адно пакажыся з такой машынай!..

Не, гэты аргумент не надта страляў, я пашукаў іншы.

— Чаму ты тады ўся скурчылася, калі маці ля касцёла раздавала жабракам грошы?.. Адчувала, што не вельмі прыемна браць падачкі. Ты сама ўзяла б?

— Відаць, не,— прызналася яна.

— Бачыш! Ну, а яшчэ?

— Наладавала б у машыну цукерак, істужак, ездзіла б па вёсках і раздавала б дзецям цукеркі, а дзяўчынкам банты павязвала б...

— Ага, банты. А яшчэ?

— Во, я ведаю, што яшчэ зрабіла б! Каб мела шмат грошай, дала б іх у першую чаргу віленскаму «Дабрачыннаму таварыству жанчын-кatalічак»!

— Тава-арыстыву?

— Гэта мая мара! Таварыству трэба шмат грошай, каб карміць бедных, выдаваць ім дапамогу. Мамуся кажа, у варшаўскіх сталовых гэтай арганізацыі вісяць нават шаўковыя фіранкі, а ў нас — толькі з марлі. І то іх парабілі мы з Яняй, дачкой пана старосты, ведаеш яе?.. Цяпер эканомлю кожны дзень на грошах, што выдае мамуся, і заношу іх у таварыства. Хутка мне споўніцца роўна васемнаццаць, тады мяне прымуць у члены таварыства і, як і мамусі, білет з пячаткай выдадуць!

Я ўспомніў, як мінулай восенню зарабляў залатоўку. Успомніў старых, якія выжывалі з разуму. Успомніў нават тыя фіранкі з белымі плямамі ад сырасці,

— Ха-ха-ха-ха! — зарагатаў я.— Ну ж і прыду-умала!..

— Чаго ты? Праўда, праўда!— горача ўзялася яна мяне пераконваць.

Тады свае пражэкты абвясціў я. Былі яны шырокія, не падобныя на Данусіны.

Першым чынам я над Вілій набудаваў бы шыкоўных мураванак і туды перасяліў бы з усіх Вільні такіх цётак з дзецимі, як мая прачка, ды бяздомных студэнтаў, як Суткус.

Тады накупіў бы бамбардзіроўшчыкаў, лінкораў і навейшых танкаў ды паслаў бы іх у Іспанію на генерала Франко — помсціць за Рэспубліку.

А яшчэ, каб меў шмат грошай, пабудаваў бы плаціну на рацэ Конга і абвадніў бы Сахару (у часопісе пісалі, што французскія інжынеры прыдумалі план, як гэта зрабіць, толькі не маюць сродкаў на яго ажыццяўленне).

Затым у сваёй вёсцы праклаў бы водаправод, правёў бы электрычнасць, пабудаваў бы лазню, а кожнаму дзядзьку — новую хату! У новыя дамы мўжыкам машынамі навёз бы солі, мыла — дзядзькі, нябось, ведаюць, што мыла не ядуцы!..

Дануся слухала мяне з захапленнем. Яна была ўжо згодная адмовіцца ад свайго плану і з гатоўнасцю аб'явіла:

— А я паехала б з табой у Конга! Праўда, праўда. І табе было б няцяжка ўзяць мяне, бо я маю загранічны папшарт. Кожнае лета мы з мамусяй ездзім у Швейцарыю. У Афрыцы я табе памагала б...

— Эк, памагатарша!

— Праўда, праўда! Я дома часта памагаю Антосі, тата нават хваліць за гэта!

— Эт, дзіця горкае! — кінуў я, успамінаючы, як яна даставала са студні ваду.— Адная ты ў яго, то ён і не ведае, як цябе песціць!..

7

Аднойчы Дануся прынесла французскую кніжку — правілы добрага тону.

— Янку, табе варта з ёю пазнаёміцца!

— Што ж, давай вучы мяне добраму тону! — Зрабілася надта смешна, як падыдзе гэта да мяне.

Дануся пачала тут жа перакладаць:

— «За столом ніколі не падчышчай талеркі, не хапай апошні кавалак хлеба, няхай ён лепш застанецца...»

— Брахня!— перабіў я.— Бываў у вашых рэстаранах і бачыў, як вы там ясцё! У нашай мясцовасці правілы добра гатунку такія: калі ты ясі, даядай да канца, не псуй харчоў, памятай, іх дабываюць потам!

Дануся не ведала, што адказаць.

— Чаго так узіраешся, мо няпраўда?! Бачу, колькі ваша Антося кожны дзень вывальвае недаедкаў у скрыню,— хапіла б яшчэ на цэлую сям'ю! Ваш Гектар нават каўбасу не заўсёды і не адразу з'есць: сем разоў панюхае, тады зробіць ласку і праглыне!.. Вас бы, буржуяў, патрымаць з тыдзенем на адной вадзе, каб вы пазналі цану хлеба!.. Адным словам, ясна. Чытай далей!

— «Чаму так мала людзей, прыемных у размове? Бо кожны думает больш аб тым, што хоча сам сказаць, чым аб тым, што гаворыць яго субяднік... Замест таго каб яму пярэчыць, перабіваць яго, трэба ўваходзіць у спосаб яго мыслення, у яго густ...»

— А-га, і яшчэ падтакваць яму?

— Янку, але ж нельга і крыўдзіць, абражашаць чалавека толькі таму, што ты з ім не згодзен!

— Ну, такая філасофія мне не падыходзіць!

— Але ж чаму?

— Хто-небудзь будзе малоць глупства, а мне трэба не толькі цярпець, а яшчэ і «ўваходзіць у спосаб мыслення...»? Дык ён можа дагаварыцца да таго, што пасля яго слоў яму трэба будзе набіць морду!

— О-ей, Янку, чаму ты такі рэзкі, бескампрамісны, грубы! Я не збіраюся рабіць з цябе графа, але хачу навучыць, каб не быў такім дзікуном. Так вучыся! Ёсць жа цэлая навука, як сябе паводзіць сярод людзей!

— Табе здаецца, што я грубы. Но цябе выхоўвалі на такіх пустых буржуйскіх кніжачках. Вучылі ўсюды быць добрай. А мяне бацька вучыў, што для ўсіх добрым быць немагчыма, бо тады трэба адноўкава кланяцца і разумным і ідыётам! Маці вучыла гаварыць усюды праўду і адно праўды трymацца. Я не грубы, я трymаюся бацькавай і матчынай філасофіі!

Дануся не ведала, што казаць.

— Гм, па-твойму, калі перада мной дурань гаварыць глупства, то ў імя твойго правіла, якое нехта там выдумаў у разбэшчанай Францыі, я не маю права яму сказаць: ты дурань, змоўкні, не мялі глупства, а паслухай лепш, што скажуць разумныя. Яшчэ павінен падстройвацца пад яго тон, так?

— Ён жа таксама чалавек, Янку, яго таксама шкада!

— То няхай не будзе дурань, калі чалавек. А калі ідыёт, то які ж ён чалавек?

— Навошта ж яго абражачь, Янэк? Лепш знайдзі аргументы і пераканай яго імі!

— Да дурня аргументы, думаеш, даходзяць?.. Як бы не так!.. Я не абражую, я дыягназ яму стаўлю, і ён павінен быць мне яшчэ ўдзячным за гэта!

— Трэба ж быць ветлівым!

— Ветлівасць — форма прытворства. У нас цярпець не могуць прытворт!

— У цябе гэта ад сялянскай праматы! Але ты павінен яшчэ набрацца і мудрасці, цярпімасці да людзей, пабрацца інтэлігенцыі... Каб мы селі есці, няўжо ты ўзяў бы апошні кавалак хлеба?!

— А калі б ты ўжо наелася і яго не хацела? Ён жа — прапаў бы!

— Мне магло б быць сорамна прызнацца, што я яшчэ галодная?

— Гэтага хіба саромеюцца?

— А — не? Падумай сам!.. Ты толькі так гаворыш, бо і сам апощнюю скібачку пры мне не ўзяў бы, бо ў цябе ж шчодрае сэрца, Янку!

— Гм... Во як перакруціла!..

— Нічога, паступова зраблю з цябе чалавека!

— Валай, дазваляю!..

Так мы спрачаліся без канца.

Нагаварыліся, што аж языкі забалелі. Пасля моўчкі ляжалі ды разглядалі зямлю.

Праз хвіліну нас ужо дзівіла, што кожная пясчынка не падобная на суседнюю. На гары іх мільярды, і ўсё розныя!

Прыглядзіся добра да травінак: дзвюх зусім адноўкавых таксама не знайдзеш! А лісце? А кветкі? А дрэвы?..

— Зімой, ідучы з ліцэя, люблю разглядаць квяцістыя ўзоры на вітрынах,— прызналася Дануся.— На кожнай шыбе інакшы, а мароз адноўкавы...

— Во, гэта прыкметці і я!.. Таксама і людзі, зауважыла?.. Мы гаворым: ён падобны да нашага знаёмага. На самай справе падабенства далёкае. На свеце жыве нас два мільярды, і кожны іншы! Ух, аж страшна: адкуль у прыроды такое багацце форм?

— Не ведаю! — прашаптала ўражаная Дануся.

Мы так захапляліся нашымі гутаркамі, бытта чыталі вельмі цікавую кніжку...

Няўдалыя паўстанні, турмы, шыбеніцы і ссылкі лепшых людзей Польшчы ў мінульым прывялі да таго, што народ польскі пачаў сабе ствараць уяўных герояў мінулага. Што ж, паўтараста гадоў трymалі ў сваіх кіпцюрах магутныя дзяржавы багаты гістарычным мінульым край: людзі міжвольна шукалі ў цехі ў мірах, і ў палякаў нарадзілася ўяўленне аб ідэальнасці, надзвычайнай геральчнай і вялікай добраце іхніх каралёў, князёў.

Таксама ўяўляла сабе мінулае і Данута.

На гары, калі мы пералічвалі сваіх любімых герояў, яна нечакана прызналася:

— А мой ідэал мужчыны — ксёндз Кардэцкі!¹⁴

Я так здзівіўся, што не знайшоў што і адказаць. Спадзяваўся — назаве Касцюшку, нават — Пілсудскага, які меў поспех у польскай ваеншчыны і буржуазіі, але каб поп?..

Гэта ў яе ад рэлігійнага дурману. Нічога, пройдзе!..

Развітаўшыся з Данусяй, я пачаў марыць, як дапамагу генеральскай дачцэ стаць рэвалюцыянеркай.

Што так будзе, амаль не сумняваўся.

Толькі ўчора скончыўся судовы працэс у Гдыні, які нашумеў на ўсю Польнчу. Дачка аднаго віленскага фабрыканта трапіла на ліццянян-там у лапы, калі раздавала курортнікам на пляжы марксісцкую літаратуру.

А гады два таму назад у нашу вёску прыязджаў студэнт. Ён нібы чытаў сялянам лекцыю пра зоркі, а на самай справе прывозіў падпольшчыкам повыя інструкцыі. Тады хлапец расказаў, што ў горадзе ў яго ёсць сябар — генералаў сын — камуніст.

— Дома ў іх на стале,— казаў ён,— стаць бронзавы бюст маршала Пілсудскага. Генерал і не ведае, што сын трymае ў бюсце камуністычную літаратуру!

Чаму ж тады не зрабіць падпольшчыцай і паненку? У яе такое чулае і добрае сэрца!

Дануся не мела якога-небудзь асаблівага таленту. У ліцэі яна была не найлепшай вучаніцай, атрымлівала пераважна чацвёркі і рэдка — пяцёркі. Гэтаксама ў яе было з музыкай, ігрой у тэніс — і там

¹⁴ Ксёндз Кардэцкі — герой рамана Генрыка Сянкевіча «Патоп». Паводле аўтара, у 1665 г. Кардэцкі арганізаваў абарону касцёла на Ясной Гуры ў Чанстахове ад шведаў. З той пары касцёл стаў месцам пакланення набожных палякаў, а Кардэцкі для некаторых палякаў — нацыянальным героеем.

заўсёды былі лепшыя за яе. Але паненка расла ўсебакова развітым чалавекам. Ці не з такіх менавіта выходзяць сапраўдныя людзі?

Няўжо яна мяне не зразумее? Трэба выбраць зручны момант і ўзяцца за справу.

9

На Вялікай вуліцы быў кінатэтр паўторнага фільма. Калі меў грошы, я хадзіў толькі туды. За невялікую плату ў сеанс там паказвалі аж два прыгодніцкія фільмы — на паднішчанай кіналенце, але за чатыры гадзіны наглядзішся і наперажываеш уволю.

Тады мне падабаліся кніжкі пра Ната Пінкертана і фільмы пра каўбояў. Я захапляўся спрытнымі людзьмі, якія баранілі слабых, мужнасцю і сумленнасцю дзяцей прэрый. У фільме і ў зале ніколі не ўключалі святла, і можна было не асцерагацца, што трапіш на вочы знаёмым.

Мне ўдалося ўгаварыць Данусю, і мы пайшли туды разам.

Калі пачалася карціна, Дануся стала падобна на хлапчукоў у зале, якіх можна было ўшчыпнуць, і яны нават не пачулі б.

Вяртаючыся з кіно, паненка спыталася, чаму я цяпер не працую пасыльнім. Я расказаў, як мяне злавілі з пісьмом і пра перлі з работы, як цяпер устаю ў чатыры гадзіны і да восьмі разношу па кварталах бутэлькі з малаком.

— А ты ў гэты час толькі паварочваешся на другі бок у сваім мякенъкім ложку!

— Божа, чаму ж адразу пра гэта не сказаў? — ускрыкнула яна з дакорам.

— Ну, во, будзеш ведаць цяпер!..

— Матка боска, што рабіць?!.. У мяанс ёсць дзесяць тысяч золотых на ашчаднай кніжцы, але мне не споўнілася яшчэ васемнаццаці гадоў, не выдадуць у касе... Мо сукенкі мае старыя прадаць?.. Цяпер разумею, чаму цябе так дзівіла, колькі што каштуе!..

— Ага, разумееш!..

Вярнуліся мы вечарам. Ісці дадому праз брамку Дануся не адважылася, я перасадзіў яе цераз зарослы дзікім вінаградам плот, і яна мякка скочыла на зямлю.

— Янэк, нахілі галаву, штосьці скажу! — усхвалявана шапнула паненка.

Я нагнуўся да агароджы. Дануся прыткнулася губамі да маёй шчакі. Я адчуў пацалунак, лёгкі, нібы да твару дакранулася вуснамі дзіця.

— Гэта — мая ўзнагарода, мілы, за ўсё, за ўсё!.. — выдыхнула яна і панеслася дадому.

Нейкі час я стаяў нерухома, чуючы шэпт, які выйшаў з глыбіні Данусінай душы. Адчуваў дотык яе губ — халаднаватых, як руکі, да якіх незнарок дакрануўся шчакой, перасаджваючы дзяўчыну цераз плот. Гэта быў холад здаровага дзяўчага цела, які валодаў уласцівасцю кружыць галаву і прыспяшаць біцё сэрца.

10

Яна мяне пацалаўала!

У наступны дзень я вырашыў прайвіць ініцыятыву. Да самага вечара дрыжаў ад хвалявання. Спаткаліся мы, калі зайдло сонца.

— Янэк, перастань!..— Нібы праз сон пачуў я спалоханы голас Данусі.

Разгадаўшы мой намер, яна ўперлася далонямі мне ў грудзі.

Я лёгка перасіліў супраціўленне паненкі, абняў і стаў вуснамі шукаць яе вусны. Дануся вырываўся, і я пацалаў яе паспешліва і так нязграбна, што сваімі зубамі стукнуўся аб яе зубы.

— Як ты смееш! — кінула яна з абурэннем і вырвалася.

У параўпенні са мной у яе было сілы якраз столькі, як у кураняці. Але гэтая слабасць мяне і разбрала. Я стаяў вінаваты, часта дыхаў і дурнавата ўсміхаўся.

— Што, адно табе можна цалавацца? — пераводзіў я ўсё ў жарт, адчуваючы, што гавару не тое, што трэба.

У здзіўленых і пакрыўджаных вачах Данусі было няможе пытанне.

Дурань! Давёў сябе да того, што пацалунак зрабіўся самамэтай. І цалавацца ў ту ю хвіліну мне зусім не хацелася, рабіў ўсё з упартасці.

Ад дотыку да яе вільготных вуснаў я не толькі не адчуў прыемнасці, але быў нават расчараўаны — і гэта ўвесь смак ад того самага тайнства, пра якое столькі гавораць і пішуць у кніжках?

Усё гэта мяне адразу апрытомніла.

Пакрыўджаная Дануся з абурэннем папраўляла валасы і вініратку.

— Грубіян! — кінула яна зноў, і яе голас задрыжаў ад плачу.

— Ну! Бо з вёскі!..— разжалабіў я сябе, добра разумеючы, што гавару не тое.

Каб супакоіцца, я назбіраў каменьчыкаў і са злосцю пачаў штурляць іх з гары. Калі адварнуўся, ля мяне ўжо нікога не было.

«Пайшла? То ідзі сабе! Патрэбна мне такая генеральша, падумаеш!...»

Раззлаваны і ўстрывожаны, пазаглядаў я сюды-туды і пачаў спускацца з гары.

Аднак Дануся мне ўсё даравала. У наступны дзень нават прызналася, што яе ўжо цалаваў адзін чалавек. У прызнанні было столькі шчырай даверлівасці, што вестка зрабіла паненку яшчэ больш прывабнай.

Вось прыкладна тады і наступіў момант, ад якога пачаліся нашыя непаразуменні.

Паміма маёй выхадкі Данусі імпанавалі мой рост і сіла, таму я стараўся іх падкрэсліць. Каб здавацца яшчэ вышэйшым, становіўся на высокія месцы, хваліўся сваім наганам... Паспешліва выстаўляў напаказ усе якасці, бытта баяўся, што потым будзе позна.

— Лёнгінус! — пяшчотна пазвала мяне Данка іменем героя рамана Сянкевіча «Агнём і мячом». — О-ей, які ж у цябе дужы карак! Я недзе чытала, што гэта — прыкмета ўпартасці!

— Упартасці ў мяне хапае, магу табе пазычыць!

Дануся хвіліну памаўчала і ні з таго ні з сяго спыталася:

— Янэк, Адам Міцкевіч меў рост сто семдзесят восем саптыметраў. Гэта мала ці многа? Хто з вас большы?

Я паказаў далонню: паэт быў мне якраз па вусны. Пытанне было не выпадковое.

У кожнай яе кніжцы ляжалі рэпрадукцыі нейкай белакурай паненкі, імі Дануся закладвала старонкі. Часамі ад няма чаго рабіць яна разглядала іх і ўздыхала.

— Хто гэта? — пацікавіўся я.

— Мой ідэал жанчыны — Марыля Верашчака. — I Дануся зрабілася сумная і задуменная.

Нічога не падазраючы, я пытаўся далей:

— Чым жа яна так праславілася, што прадаюць яе фота?

— Марыля кахала Міцкевіча, але пайшла на самаахвярны ўчынак. Каб зрабіць бацькам прыемнасць, выйшла замуж за нялюбага магната Путкамера...

Па тым, як вінавата Дануся апусціла вочы, я раптам зразумеў, для чаго яна гэта гаворыць, і пахаладзеў.

Няўжо яна гэтаксама хоча выйсці за нялюбага Любецкага? Няйначай!.. Данусі цяжка, і, каб супакоіцца, яна прымушае сябе часта ўспамінаць Марылю. Але ж гэтага не можа быць!..

— Няўжо і ты?.. — жахнуўся я.

Дануся не адказала. Выходзіць, пытанне дарэмнае. Мы доўга маўчалі. Мяне агарнуў якісьці холад, я зноў адчуў самотнасць, пачуў сябе страшэнна адзінокім. Нарэшце я адважыўся паўтарыць пытанне:

— Гэта праўда, Данка?
— Праўда, Янэк...— прашаптала яна, бездапаможна і вінавата апусціўшы галаву.

Чаго я тут сяджу?!. Я ўсхапіўся на ногі. Дык вось хто яе першы пацалаваў — гэты нікчэмны Браніслаў!

Вось чаму яна распытвала пра рост Міцкевіча!

А я, дурань, так радаваўся апошняյ дні. Жаніха іграў!.. А чаго ад яе хацець? Яна — прадукт свайго асяроддзя!..

Я стаў глядзець на Данусю нібы на асуджаную. Але паказаць усю бязглудасць яе намеру не ўмей. Да таго ж ва ўсёй гэтай гісторыі быў зацікаўленай асобай, і гордасць не дазваляла яе адгаворваць. У яе было столькі самаадданасці, што ў мяне паступова праявіліся да паненкі спачуванне і жаласць.

Аднак усё гэта ўзнікла потым. Пасля апошніх Данусіных слоў мяне ўкалола страшэнная рэўнасць, агарнула абурэнне:

«Колькі дзён я нічога не ведаў! За каго яна мяне тады лічыць, за хлопчыка для забавы?.. Якая мая роля ў гэтай гісторыі?!.. Блазна прыдворнага хацелі з мяне зрабіць?!..»

І Дапуся зрабілася такой недасяжнай, як і восенню.

12

Прайшло некалькі дзён.

Нягледзячы па прызнанне, паступова я супакоіўся, а Дануся стала мне яшчэ даражэйшай. Кажуць, мы болей любім чалавека, калі ведаем, што ён не для нас. А яшчэ кажуць, каб мацней паверъшь, трэба пачынаць з сумнення, а каб мацней палюбіць — з нянявісці. Я амаль гэтак пачынаў.

Некаторыя хлопцы мяне дзівілі сваімі адносінамі да дзяўчат. Мне ж дзяўчаты заўсёды здаваліся недасяжнымі і казачнымі багінямі і анёламі. Я па натуры быў няўлюбчывы і сваімі пачуццямі не раскідваўся. Я іх збіраў, капіў, і цяпер яны выбухнулі.

Каб пакахаць чалавека, адных позіркаў мала. Трэба счапіцца харектарамі, імкненнямі. Дануся мяне прывабіла не толькі абаяльнасцю і крамлівасцю цела пісанай прыгажуні полькі.

Учынкамі людзей того свету, з якога я паходзіў, кіравалі штодзённыя клопаты пра кавалак хлеба, ім была вядома адна работа — мускульная.

У нашых сем'ях ласкі і чуласці саромеліся.

Казкі апавядалі дзецям толькі для таго, каб малыя засыпалі або не плакалі: інакш які сэнс траціць час па глупствы?

На кветкі звярталі ўвагу толькі маладыя, і то паміж работай.

Вырасце ля хаты дрэва, яго маглі ссекчы, бытта ценъ прыносіць у хату сырасць: яшчэ грыб паесць сцены!..

Цётка магла пражыць свой век і не пабываць у суседняй вёсцы.

Паедуць, бывала, два дзядзыкі на цэлыя суткі да млына. Аднаму жонка дасць торбачку з ежай. Ён есьць пры сябру, з якім праходзіла яго жыщё, і ў дзядзыкі не з'явіцца нават думкі падзяліцца кавалкам хлеба, а сябар за гэта і не пакрыўдзіцца.

І жаніліся ў нас па-свойму. Хлопцу нявесту падбіralі ў залежнасці ад колькасці кароў, якасці воза — пасагу маладой!

Канечне, было і кахранне, а як жа!

Недалёка ад маёй вёскі ля дарогі ляжыць і да сённяшняга дня крушня каменняў. Яшчэ нядаўна, бывала, калі ішлі жанчыны ў лес па ягады, старыя з прыполну вымалі каменні і штурлялі ў горбу. Некалі адна дзяўчына з нашай вёскі не вытрымала, што яе хлапца ажанілі з другой, і ўтапілася.

— Звар'яцела! — сказаі адны.

— Гэта яе д'ябал збіў з тропу! — казаі другія.

Бедную поп нават не дазволіў пахаваць на вясковых могілках. Закапалі яе ў чыстым полі ля дарогі, і аж да 1939 года нашы жанчыны ў яе магілку з пагардай і праклёнам штурлялі каменнямі!

Толькі ў апошні час людзі маёй вёскі пачалі адчуваць, што недзе ёсць яшчэ іншы свет, ім невядомы. Мне здалося, што Дануся якраз з таго свету. І мяне туды пацягнула, як расліну да сонца!

Я быў тады малады і, як кожны малады, шукаў вакол сябе штосці лепшае: людзей, сацыяльны ўклад...

Яшчэ трэба сказаць і пра іншае.

Мы спаткаліся ў такім узросце і ў такую пару, калі гатовы былі закахацца ў чалавека, які адпавядаў нашым патрабаванням: я — ёй, яна — мне. Як толькі зарадзілася глыбокае пачуццё ў аднаго, у сілу сваіх таямнічых законаў яно вызвала такое ж самае пачуццё і ў другога. Ніважна, што мы паходзілі з розных асяроддзяў і гэта рабіла нашае збліжэнне нелагічным. Хіба ў кахранні заўсёды пануе логіка?

Раздзед трэці

1

Пасля Данусінага прызнання я хадзіў прыбіты, сам не свой.

— Янэк! — пазвала аднойчы мяне паненка з гары, калі я браў у калодзежы ваду.— Ідзі да нас.

Я праглынуў камок крыўды.

— Хадзем, ну, не злуйся! — збегшы ўніз, пацягнула яна за рукаў...

Гордасць мая некуды знікла, і я пакорна пайшоў за ёй.

— Мая калежанка Бэта! — адрэкамендавала яна мне Залкіндаву дачку.

Ад нечаканасці я не ведаў, як сябе паводзіць. А паненка не давала апамятацца. Яна зняла з пляча лейку і загадала:

— Ану, стань побач з Бэтай, я вас здыму!

— Бэтачка, на, здымі мяне з панам Янкам! Я яго навяла, толькі націсні спуск.

Дануся стала побач са мной. Дзяўчына нас шчоўкнула і вярнула апарат. Усё адбылося на працягу лічаных секунд.

— А цяпер на, раздущы! — працягнула мне жменю валоскіх арэхаў.

Дануся хацела пахваліцца, які я дужы. Мне было няёмка, я ўпіраўся.

— Сцісні, сцісні! — дамагалася яна настойліва, паклаўшы мне на далонь арэхі і загінаючы пальцы ў кулак.

Я паслушаўся, і арэхі луснулі з сухім трэскам.

— Бачыш? — пераможна зірнула яна на Бэту. Дзяўчына працягвала вывучаць мяне разумнымі карымі вачанятамі — такімі прыгожымі і выразнымі, якія бываюць толькі ў яўрэек.

— Пане Браніславе, сюды! — закрычала Дануся. Я зірнуў уніз. Там ішоў Любецкі.

Стаяла такая цяплынь, што хацелася разуцца, скінуць з сябе кашулю, а князь быў у новым цёмным касцюме, накрухмаленай кашулі і пад гальштукам. Крочыў ён павольна, як чалавек, які ў святочны дзень выйшаў прайсціся.

— А, сэрвус! — убачыў ён нас.

Яго яшчэ не хапала.

На ўзоруні маіх ног паказаліся бліскучыя залысіны, шыя і плечы.

— Дзень добры, панно Дануто! Дзень добры, панно Бэто! — часта дыхаючы, праказаў Любецкі. — Го, панно Данка з фотаапаратам? Выдатна!

— А ў мяне плёнка скончылася! — пераможна, нібы з радасцю паведаміла яна.

— Шкада... — апёкся Браніслаў.

Толькі цяпер ён убачыў мяне і разгубіўся.

— Пан Янэк, знаёмцеся!

— Знаёмы... — прамяmlіў вечны студэнт з дурнаватай усмешкай.

— Вы ўжо знаёмы? — зрабіла вялікія вочы Дануся.

Ніхто ёй не адказаў.

Я за ім сачыў незалежнымі вачымі. Любецкі зрабіўся вартым жалю. Усё выглядала так, бытта тут стаяў настаўнік, якога вучань Браніслаў вельмі баіцца. Ён перайшоў амаль на шэпт:

— Панно Данко, вас можна на хвілінку?

— Калі ласка! — пераглянулася яна з Бэтай. — Прабачце, пане Янэк!

Я не пастеў адказаць: рэакцыя ў маёй галаве праходзіла замаруджана, усё адбывалася нібы ў сне.

Браніслаў павёў паненку ўбок, але Дануся весці сябе далёка не дазволіла.

— У тэатр, як дамовіліся?

— Вядома! — капрызна паціснула яна плечыкамі і вярнулася да нас.

— Бывайце! Мяне на Антаколі чакаюць нашы карпараты!

— Калі ласка, клічце і іх сюды!

— Яны нешта арганізуюць!.. Прыемнай забавы! — кінуў ён, стараючыся не сустрэцца з маймі вачымі, і пайшоў.

Брэшаш, ніхто цябе не чакае. Заела самалюбства. З ахвотай ты пабыў бы тут, каб не я.

Мы трое глядзелі яму ўслед. Браніслаў нехлямяжа крочыў у чорных лакірках, прыпаднімаючы калашыны і выбіраючы месца, куды паставіць нагу, каб не надта запыліць абутак. Дануся з Бэтай не вытрымалі і пыгрнулу. А ў мяне бытта зняў хто з сэрца вялізны цяжар.

Не вельмі мяне кранула, калі пад вечар я ўбачыў, як Браніслаў выходзіў з генеральскага дома і вёў Данусю.

2

Міналі лепшыя нашы дні.

Дапуся пасля абеду з падручнікамі спяшалася да мяне, а дома гаварыла, што ідзе да сяброўкі.

Мы вельмі адно аднаго дапаўнялі і ў той жа час не разумелі адно другога.

Аднойчы, напрыклад, яна шчыра рассмяялася з мяне, што я па смаку не адрозніваю гатункаў цукерак і яны для мяне ўсе аднолькава салодкія. Якраз у гэту хвіліну, асцярожна абыходзячы дубцы, настаўшы клінам свіную мысачку, праклыпаў ля нас вожык. Калі ж я сказаў, што вожык зімой спіць у трухлявым пні, сівее ад старасці, любіць лізаць расу і вельмі храпе ў сне, Дануся паглядзела на мяне ўжо з павагай.

- Чаму ў цябе ў адным чаравіку падэшва дзіравая, а ў другім цэлай? — выбухнула яна смехам зноў.
- Бо на левай абутак заўсёды хутчэй рвецца, нават — у цябе.
- На правай!
- Якраз наадварот.
- Та-ак?..

Усё гэта ёй было так цікова, што яна не знаходзіла слоў, каб выказаць здзіўленне.

У адзін пагожы дзень выбраліся мы за горад. Па дарозе Дануся пачала расказваць аб сваёй паездцы за граніцу. Яна бачыла там такое, пра што я чытаў толькі ў кніжках.

— Паехалі мы першы раз у Германію з паняй ваяводавай. У Дрэздэне зайшлі ў карцінную галерэю. Пані Бацянская падышла да адной карціны і расчараўана закрычала: «Дык такая ж вісіць у мяне на кватэры ў Вільні!» — «Тут арыгінал!» — тлумачу ёй. «Варта было толькі з-за гэтага ехаць тысячу кіламетраў?!» Адтуль адправіліся на мора...

- Раскажы пра яго!
- Ты яшчэ ніколі не бачыў?! — здзівілася паненка, калі мы крочылі палявой дарогай.
- Дзе ж я мог бачыць?!
- Слухай тады. Пад'ядждаем да Трыеста, і мамуся кажа: «Глядзі, мора!» Зірнула я праз акно — ніякага мора! Толькі чамусьці па небе плавае бервяно, а над небам высяцца спічастыя хмары. Калі добра прыгледзелася, ажно гэта не хмары, а — горы са снегам і ніякае не неба, а вада, і па ёй плавае не бервяно, а — лодка з чалавекам!

Яшчэ мінулай восенню, калі не знаходзіў сабе месца ў Вільні, я аблюбаваў за горадам азярко. Цяпер прывёў да яго Данусю.

У апошнія дні моцна прыпякала сонца, азярко высахла і нагадвала вялікую лужыну, якая густа зарасла травамі, трысцём і аерам. Дануся падбегла да берага і анямела.

Дзіва! Чым тут захапляцца? Усё звычайнае, як ля маёй вёскі.

Пахнуў разапрэлы сітнік, і над ім трашчалі крыльцамі з сухога цэлафану конікі. На супрацьлеглым баку азярка пад кустом спаў пастух. Яго каровы пазалазілі па самыя жываты ў ваду і ляніва шлёпалі сябе мокрымі хвастамі па баках. Здавалася, прырода — нібы гэтыя каровы — растлусцела, аблянілася, млее ад раскошы і ні аб чым не хоча ведаць. Успомніліся доўгія нудныя дні, калі я з торбачкай цераз плячи гэтак цэлыя дні, тыдні, месяцы праводзіў са статкам, кожны раз не могуучы дачакацца, калі настане той вечар.

— А чаго яны забраліся ў ваду, Янэк? — спыталася Дануся.

- Каб малако не скісла ў вымі.
- А-а... — прыняла мой жарт за праўду. Божа, да чаго ж яшчэ дзіця.
- А хвастамі чаму махаюць, сказаць?
- ?..
- Хвасты ў іх для таго, для чаго пані Бацянскай служыць веер на балу. А смятана адкуль бярэцца, ведаеш? У каровы з вымені звісаюць унь, бачыш, чатыры такія штучкі з кранікамі. Адзін адкруціш — сырадой пацячэ, другі — смятана, трэці — масла стане капаць...
- Толькі цяпер яна зразумела, што я жартую, і мы абодва зарагатаді. Гэтым часам яе настрой перадаўся ўжо і мне. Я ўжо паглядзеў на прыроду ігрыва, рамантычна, як у дзяцінстве.
- Кум! Кум! — тужліва паскардзілася жаба.
- Кум-кума, дай палатна! Нашто табе? Дзяцей хрысціць! — падхапіў я.
- Каля нас у аеры нешта пакешкалася, пакешкалася, а потым плюхнула ў ваду, а плынъ нібы ціха ўздыхнула і аж зморшчылася коламі.
- О-ей! — уздрыгнула паненка.
- Не бойся, усяго толькі жаба! Думае, што нас ашукала і мы ўжо яе не бачым. Во, глядзі, ляжыць, хітруня, на дне з вылупленымі вачыскамі...
- Ага, бачу!
- Няхай ёй здаецца, што мы дурні! Пакінем яе ў спакоі... Лепш паслушай, што робіцца ў кустах!
- А ў прыдарожным алешніку, зашыўшыся ад спякоты ў лісце, заліваўся салавей.
- Цёх, цёх, цёх! Пабёг, пабёг, пабёг! Па пятах, па пятах, па пятах! Кі-ям, кі-ям, кі-ям! Ф-іі-і! — пачаў я птушку дражніць.
- Дануся рассмяялася.
- Я ведаю ўсе іхнія дванаццаць кален!.. Во курскага пачуць бы, тыя співаюць на пятнаццаць!..
- Абудзіўся пастух, павыганяў з вады жывёлу, і яна стала пасвіцца. Паміж кароў важна паходжвалі буслы.
- А чаго яны разам?..
- Каровы выганяюць з травы жаб, а буслы іх ловяць, прыглядзіся!
- Узаемная дапамога?!. Якая гармонія, якая прыгажосць, якое неба!..
- А ты яшчэ ездзіш за граніцу шукаць хараства! Што тваё мора, што чужая Швейцарыя, паглядзі на свой край як след!

— О божа мілы!
— Пры чым тут твой бог?
— Янку, нельга блюзніць! — спалохана азірнулася яна, бытта нас маглі падслухаць на небе.

Во калі вазьмуся за цябе!

Я адвёў паненку ад возера і пасадзіў у жыта.

— Дануся,— прыступіў я да справы,— ты ж такая вучоная, культурная і разумная паненка! Як ты можаш сур'ёзна вёрыць у папоўскія казкі?.. Вучыла, нябось, біялогію, ведаеш, што свет узнік не за шэсць дзён, а развіваўся мільёны гадоў!

— Які ты, Янку, наіўны. Біблейская легенда аб стварэнні свету дайшла да нас ад старажытных яўрэяў. А слова «дзень» па-стараёй-рэйскаму азначае і суткі, і год, і эпоху. Шэсць сутак трэба разумець у пераносным сэнсе, кожны дзень — цэляя эпоха! Гэта ж так проста!..

Дрэнны з мяне быў настаўнік. Убачыўшы, што адразу не магу пераканаць, я зазлаваў:

— Няма чым ім крыць, падтасоўваюць факты! А ты слухай! Ты вер ім!.. Вер французскім кніжачкам... Ну і балда ж ты, хоць і надта вучоная ды з такой сям'і! Аб чым з табой гаварыць пасля гэтага?

— Янэчку, супакойся!.. Я па стараюся ўсё-усё зразумець!

І тады ля возера я прачытаў Данусі палітычную лекцыю.

Я сам у той час больш адчуваў, чым разумеў, і што мог расказаць, мне цяжка цяпер і ўявіць. Памятаю, Дануся слухала пакорна і згаджалася, што рэлігія — мінулае, а ідэі сацыялізма — будучыня нарадаў. Я палічыў, што дабіўся поспеху. Гэта мяне ўзняло ў сваіх вачах. Пачакай жа ты, князь Любецкі, падсуну табе дулю пад самы нос!

Я не вытрымаў, прыгарнуў яе і пацалаваў.

Дануся дазваляла дакрануцца толькі на адну хвілінку, бытта цалавацца коратка — злачынства меншае.

— Ужо хопіць, Янку! — за кожным разам палахліва ўскрыквала яна задыханая і вырывалася.

Гэта мяне толькі дражніла. Я ганяўся за ёю па жытых, падаў у густую шчотку з пруткіх, як дрот, ядроных сцяблінак і цалаваў, цалаваў зноў.

3

Пад вечар, шчаслівыя і здаволеныя, мы вярталіся з возера.

Па дарозе абагналі п'янага дзядзьку. У абшарпанай саматканай вopратцы ён чагосьці на ноч валокся ў горад.

П'яны раптам стаў рысавацца. Абняў тэлеграфны слуп і зацягнуў маналог:

— Ах, сасёначка!.. Расла ты сабе прыгожая ў лесе і гора не ведала! А што з табой паны зрабілі: спілавалі, абадралі, акавалі жалезам, начаплялі нейкіх чарак, дратоў, і век табе тут, беднай, гараваць! І ў дождж, і ў мароз, і ў спякоту ніхто цябе, бедную, не пашкадуе, нікому да цябе няма справы!.. Ты аж патрэскалася ад натугі, высаходла ўся, цябе ўсю стачылі караеды!.. Ах мая ты сястрычка, што з табой злыдні зрабілі!..

Мы засмияліся і пайшлі далей.

На ўскрайне Вільні паказаўся прыгожанькі домік. Ля яго акон тоўпіліся людзі.

— Давай пабачым, што там здарылася! — зацікавілася Дануся.

— Можам...

Мы збочылі з дарогі.

Ля дзвярэй доміка з апушчанымі пад бараду пасачкамі дзяжурыйлі салдаты. Духавы аркестр зайграў жалобны марш.

Уцінуўшыся між людзей, мы даведаліся: у гэтым доме памёр палкоўнік.

Людзі навокал нас голасна гаманілі. Ніхто па нябожчыку не бедаваў. Гэта ўразіла Данусю, і яна ўзняла на мяне поўныя слёз вочы. А натоўпу і далей не было ніякай справы да настрою нейкай там паненачкі, у якой бацька таксама вайсковы чын.

— Ты не памятаеш — у католікаў ці праваслаўных перад тым, як забіць труну, накрываюць твар нябожчыку? — абыякава пыталася нейкай жанчына.

— Я адно ведаю, што ў яўрэяў пакойніка кладуць у саван. Найлепш з суровага палатна...

— Ат, яму ўсё роўна!

— А наро-оду сабралася!

— То дзіва! Як багаты памрэ, то і апошні з хаты прэ, а як бедны-худачок — толькі попік і дзячок!

— Калі ж цяпер будуць плаціць удаве?

— Эт, бяды не вялікая!

— Чорт яе не возьме, не бойся, заплацяць больш, чым нам з табой...

Данусі гутарка здалася дзікай, і яна пацягнула мяне за рукаў:

— О-ей, які цынізм!

Прывалокся той самы п'яны дзядзька і пачаў дапытваць:

— Чаму граюць, га? Чаму граюць, а не танцуюць?

— Пане, цішэй, тут чалавек памёр! — узмалілася Дануся.

— Хто памёр!

— Пан палкоўнік!

- Будзе другі, падумаеш!
Людзі зарагаталі.
- Вы п'яны! — Дануся прамовіла гэта так, бытта ад яе слоў чалавек меўся зараз жа згарэць ад сораму.
- Хто п'яны? Я-а?.. Та-ак... Я, канечне, п'яны. Ну і няхай сабе!
- Пане пастарунковы, тут хуліган! — паклікаў нехта паліцыянта.

Тым часам дзядзька, дастаючы з-за пазухі бутэльку самагонкі і тыцкаючы папяровым коркам Данусі ў нос, урачыста прадэкламаваў:

Я п-п'ю не панскія ш-шанпаны —
Зямелькі роднай горкі сок,
От!

З'явіўся нарэшце паліцыянт і пад дружны рогат натоўпу дзядзьку павалок.

- Хадзем адсюль, не магу я тут больш! — расплакалася Дануся.
Я суцяшаў, а яна цвардзіла сваё:
- Я яго ведаю. Яго ўвесь горад ведае! Пан Мечыслаў Станкевіч. Адзінокі стары. Яго дзеда Мураўёў павесіў за паўстанне. Бацька за Польшчу памёр у царскай турме. Жонка памерла ў вайну ад тыфусу. Сам ён — апошні з роду Станкевічаў, у нас бываў не раз, мне гісторыі даваенныя расказваў... Увесь яго род загінуў за Польшчу, за іх, а яны такія няўдзячныя, подлыя, чаму, чаму?.. Ён ляжыць мёртвы, а яны...

- Супакойся!.. — Але я адчуваў, што яна па-свойму мае рацыю.— Перастань!.. Выходзіць, і ім трэба класціся ды паміраць?
- Не люблю цябе, і ты такі самы цынік!
- Называй мяне цынік, бляшанік — як хочаш, але ж супакойся, вазьмі сябе ў рукі!..

Нарэшце мы пайшли.

У Вільні ўжо ювеліры паздымалі з вітрын свае бліскучкі і пахавалі іх у сейфы. Бразгалі жалюзі — крамнікі зачынялі наnoch вокны і дзвёры. Служанкі выводзілі на прагулку пакаёвых сабачак. У касцёлах званілі на вячэрню.

Праходзячы па Антаколі, насупраць касцёла Пятра і Паўла, калі прагучала першы звон, Дануся застыла і памалілася. Убачыўшы, як яна набожна, на каталіцкі манер — цэлай далонню — хрысціца, я вылаяўся:

— Вось табе і сагітаваў!

Над Вільнай у цэнтры горада стаяў вялізны палац Урублеўскіх. Некаторыя выхадцы з гэтага палаца праславіліся ў народзе.

У 1906 годзе на судовым працэсе адвакат Урублеўскі выступаў з палымяной прамовай у абарону лейтэнанта Шміта.

Іншыя Урублеўскія збіралі гроши для рэвалюцыі... Цяпер жа ў агромністых залах гэтага будынка паны наладзілі выстаўку, прысвечаную гадавіне вайны з Савецкай Расіяй. Сярод нямногіх наведвальнікаў выстаўкі быў і я.

У палацы на сценах віселі карты з чорнымі стрэлкамі наступлення легіянараў Пілсудскага. На таблічках значыліся лічбы забітых і ўзятых у палон чырвонаармейцаў. Пад шклом іржавела некалькі трафеяў: руская граната «бутэлька з кальцом», тульская віントоўка, кулямёт «максім»... Віселі фатаграфіі.

Кідаўся ў вочы адзін здымак. Французскі карэспандэнт зняў генерала ў цынічна-фанабэрлівай позе над трупам чырвонаармейца. Генерал, падкруціўшы вусы, узяўшыся ў бокі, зухавата глядзеў у аб'ектыў, а бліскучы яго бот стаяў на грудзях маладога будзёнаўца. У хлапца са штаноў вылезла ніжняя кашуля і плавала ў лужыне.

Генерал не быў Данусін бацька, але я ў ім убачыў Янкоўскага. Ноччу мне нават прыснілася вайна. Страчылі кулямёты, салдаты Янкоўскага ў мяне стралілі, а я ўцякаў скрэзь нейкія кусты. Прачнуўся ўвесь спацелы.

З того дня перад вачыма часта паўставала карціна — фанабэрлівы генерал з закрученымі вусамі над забітым будзёнаўцам. Мне рабілася страшна, што я закахаўся ў такога далёкага чалавека. Што я скажу сябрам у вёсцы, як пагляджу ім у вочы?.. І мне ўжо здавалася — каханне прайшло, бо, сেдзячы побач з ёю, думаў адно пра генерала.

Іншы раз, калі мы бывалі разам, мяне агортвала такая лянота, што, здаеща, і пазяхнуць не хапіла б сілы. Хіба ж гэтак сябе адчуваюць у прысутнасці каханай?

«Так яно і мусіць быць, гэта ж дачка польскага генерала!» — пераконваў я сябе і ўспамінаў, як Дануся хрысцілася ля касцёла, як спачувала нябожчыку легіянеру. На душы рабілася лёгка і свабодна, і я думаў ужо пра тое, як неўзабаве пакіну гэты смярдзючы горад і паеду дадому.

Мяне напоўніла ўпэўненасць — бытта пасля ўдала завершанай справы. На Дануту я пазіраў цяпер паблажліва, як бы рабіў ласку, што хадзіў на спатканне.

Адбывалася такое, што я пераставаў разумець.

Часамі варта было Данусі пусціць слязу або выказаць якую-небудзь просьбу, і ўвесь мой холад да яе адразу знікаў. Калі ж я бываў найбольш няўажлівы, яна яшчэ мацней імкнулася да мяне.

Аднойчы, калі мы гулялі за горадам, на Віліі, Дануся ўважліва паглядзела на мяне і загадала:

— Павярні твар!

Я не зразумеў, для чаго яна дастае хустачку — маленькую, пахучую — і разгортвае яе, нібы пялёсткі кветкі.

— Нагніся, Лёнгінус! Штосьці ў цябе тут...

Старанна вышершы мой твар, яна загадала зноў:

— Здымі кашулю, я прапалашчу!

— Ты?..

— Думаеш, не здолею? Здымай, здымай!

— Калі ласка, на!

Праз хвіліну я назіраў, з якім захапленнем і любоўю паненка церла ў рэчцы маю кашулю, і падтрунъваў:

— Умееш, умееш...

— Мне так хочацца зрабіць што-небудзь добрае табе!.. О-ей, каўнерык ужо трэба зашыць!.. Заўтра прынясу іголку і ніткі! — Заклапочаная, яна ўжо развешвала кашулю на куст.

— Го, выдатна! Такой работы я табе падкіну, будзеш яшчэ не рада! — прамармытаў я вяла.

— І праўда, прынось!

Мяне зусім размарыла на сонцы і апанавала дрымота. Я выцягнуўся пад кустом і прыкінуўся, што сплю. Дануся падсела побач і заптаптала:

— Паспі, Янэчку, паспі. Ты сёння рана ўстаў, бедны, напрацаваўся, табе трэба адпачыць. Паспі, любы, я цябе павартую...

Хоць я ўжо амаль і не валодаў сваім целам, але ўсё чуў і бачыў. Скрозь прыадчыненая павекі я назіраў, як яна ўважліва разглядае мой твар, вонратку. Потым асцярожна, каб не разбудзіць, пакратала далонню мой падбародак, шчаку, лоб, нос — чула і ласкова, нібы хацела ўкладзіць сябе ў гэты дотык. Да мяне прычапілася муха. Дануся датуль махала рукамі, пакуль муха не паляцела. Тады пачала кранаць мае плечы, затым прыклала шчаку да маёй руکі і замерла.

А то аднаго разу было так: сядзеў я на гары вельмі маркотны. Дануся, убачыўшы ў мяне пісьмо, папрасіла:

— Дазволь...

Я падаў канверт.

З вёскі пісалі, што маці Сцяпана Рамановіча лягла на аперацыю і старой спатрэблісі сродкі. Нават самая нескладаная аперацыя ў Польшчы тады каштавала столькі, што можна было купіць на гэтыя

грошы карову. Каб памагчы жанчыне, мае сябры хадзілі ўжо касіць да памешчыка, але зарабілі яшчэ недастаткова.

Сцяпанаў наган — таксама грошы, і цяпер я не меў права яго трymаць.

— Давядзеца развітаца з ім! — паскардзіўся я.

— Разумею цябе,— з павагай вярнула яна пісьмо і задумалася:

— Пачакай, Янку, нешта прыдумала!..

Пад вечар пайшоў я на ўрокі і паведаміў аб сваім клопаце Суткусу. Альбінас узяўся дапамагчы.

І праўда. Не прайшла і гадзіна, як ён прадаў рэвалвер Генрыху Станеўскаму за пятнаццаць злотых. Я не дасядзеў да канца заняткаў: пабег на пошту адсылаць грошы.

Вяртаўся я назад нібы пасля развітання з дарагім чалавекам. Дома ляжала запіска: мяне выклікалі.

На гары чакала Дануся. Са змоўніцкім тварам яна разгарнула газету, падала мнк бліскучы прадмет і шалнула:

— Ад мяне падарунак!

Я ўтаропіўся на тое, што ляжала на маёй далоні, і адчуў, як задрыжалі мае руکі.

— Уй, малайчына, Данка!

— Ты толькі цяпер пра гэта даведаўся?

— Але ж адкуль гэта ў цябе, Данка? — спытаўся я, шчаслівы, аглядаючы рэвалвер.

Яшчэ зусім новенькі. Са свежымі фабрычнымі знакамі на рукаятцы — двума жарэбчыкамі.

— Не бойся, мілы, бяры!— Мая разгубленасць была ёй, відаць, прыемнай.— Гэта толькі адзін з калекцыі таты! Фірмы «Кольт»: панглійску «колт» — жарабя. Бяры, бяры, не сумнявайся, я апраўдаўся порад татам, не бойся!.. І цяпер ён не хутка вернецца ў горад...

Але ўдзячнасці ў мяне хапіла ненадоўга.

6

Сядзелі мы на сваёй гары, схаваўшыся за кусты. Нізам па сцежачцы ўвесь час хадзілі людзі, мы за імі назіралі.

Дануся, як усе жывыя натуры, не патрабавала для вучобы спецыяльны цішыні, умоў. Яна адначасова вучыла, гаварыла са мной, сачыла за тым, што адбывалася навокал. Раптам Дануся закрыла падручнік і паказала мне на паненку на сцежачцы:

— Падабаецца?

Я прыгледзеўся. Паненка як паненка. Толькі з чорнай радзімкай ля носа.

— Цікавае ў ёй адно гэта! — паказаў я сабе на шчаку, незадаволены тым, што перапынілі мае думкі.

— Сядзіць са мной, а душа недзе лунае...

— З кім, па-твойму?

— Са студэнткай!

Убіла сабе ў галаву, столькі разоў ужо дапікала Вольгай, што мяне нарэшце гэта раззлавала:

— Што ты заладзіла — адно і адно! Ідзі да д'ябла са сваёй студэнткай!

— Не буду, Янэчку! — пачала яна лашчыцца.— Толькі не сярдуй. Ты — адзіны чалавек, з якім мне так хораша!

Мне зрабілася яе шкада, я размяк і зноў забыў пра сваю тугу, пра ўсё на свеце.

Назаўтра Дануся з'явілася з кавалачкам аптэкарскага пластыру на шчацэ.

— Вязальны спіцай укалолася,— паясніла яна.

Лапінка адстала, і я заўважыў кропку, выпечаную ляпісам.

— Не глядзі!— пачырванела яна і прыціснула пальцам пластыр.

Мяне гэта кранула. Зноў зрабілася яе шкада. Агарнула такое жаданне схапіць паненку на рукі і пацалаваць, што гэта нават яна адчула. Хутка закрыла падручнік і насцярожылася. Ад чыстых і спалоханых яе вачэй я сумеўся. Толькі нязграбна ўзяў яе касу і, як у нас на вёсцы хлопцы з-за самалюбства прыкрываюць сваю чуллі-васць грубасцю, праказаў:

— Эк, хвост... Бабскія фокусы...

Дануся пакрыўдзілася, адабрала касу і закінула на плячо.

Наогул я часта заўважаў, што грубыя і часамі дурныя мае выхадкі надта яе абражаютць, але дзяўчыну цягнула да мяне нейкая сіла, якой паненка, відаць, не магла даць рады. І Дануся з яшчэ большым імкненнем спяшалася на спатканне ды старалася дагадзіць мне.

Так здарылася і на гэты раз. У паступны дзень яна прыйшла ў хусцінцы і спыталася:

— Нічога не заўважаеш?!. Не?!

— Абсалютна! — здзівіўся я.— А што?

— Тады пачакай тут, а я зайду на гару першая.

У гэты дзень я наогул мала бачыў з того, што рабілася навокал. Калі я ўзабраўся на гару, Дануся была ўжо без хусцінкі.

— Ну, а цяпер?— спыталася яна зноў.

Нібы іншай канфігурацыі твар?.. Не, мабыць, мне так здаецца.

— А ў чым справа, вытлумач!..

— Па-твойму, сёння я такая самая, якая была ўчора? Толькі цяпер я спахапіўся, што ў яе не было кос. Валасы Данусі былі падстрыжаны так, як стрыгуцца кітайскія ці карэйскія дзяўчата.

— Я іх спецыяльна... Яны табе не падабаліся...

— Выдумала нешта!..— адварнуўся я, нездаволены. Яна пакрыўдзілася зноў. Крыўда была ціхая, бяссільная. Дануся пайшла на край гары, села, апусціла галаву і заплакала.

— Слёзка мая...— вырвалася ў мяне, калі я яе прытуліў да грудзей.

Дануся захлябнулася ад шчасця:

— Як ты сказаў? Скажы яшчэ раз!

Я паўтарыў.

— О-ох, як мне добра! — выдыхнула яна з набалелай асалодай.— Толькі цяпер бачу, які ты да мяне нераўнадушны!.. Ты сваёй грубасцю прыкрываеш пачуцці, праўда? Чым ты грубей са мной, тым больш...

— Так у нас на вёсцы...

— А ты кінь дзеравеншчыну!.. Выкінь яе, добра?.. Я нічога кепскага не думаю пра вёску, але ты не будзь такім!..

— Я і сам бачу, часамі раблю ці гавару не тое, што трэ... А ты разумная, Дана!.. І дзіўна падобная на маю маму! — упершыню я гэта заўважыў і далонню адгарнуў навіспыя ў яе валасы.

— Праўда? — узрадавалася яна.

— Лоб — дакладна як у маёй мамы, сур'ёзна!..

— А ты, Янку, як глыба!.. О-ей, як я цябе такога люблю!.. Скажы, мая прычоска табе падабаецца?

— Ужо адно таму, што яна твая!

— Гэткую насілі ўсе рэвалюцыянеры! І Эмілія Плятэр. І Марыя Канапніцкая. І пані Пілсудская, калі яе муж быў у Сібіры... Нават твая Вольга носіць такую!

— Ну-у?!.— здзвівіўся я.

— А ты, дурненькі, і не заўважыў?!

— Калі ўсе рэвалюцыянеры пачнуць аднолькава падстрыгацца, лёгка будзе дэфензіве працаваць!

— Вядома, і тут ты свой практыцызм прымяніў!.. Што з табой сёння?.. Ты ўсё нешта ўтойваеш ад мяне, нібы не давяраеш!..

— Дапуся,— пачаў я апраўдвацца,— зразумей, ёсць такія справы, пра якія я не маю права гаварыць!

— Не верыш мне? Так? Не верыш?.. Няўдзячны! — расплакала-ся яна па-сапраўднаму.

Я пачаў паненку суцяшаць. Дарэмна! Скрозь слёзы яна цвярдзіла:

— Я хачу пра цябе ўсё-усё ведаць! Клянуся памяцю мамусі, нікому не скажу!

— Не мялі глупстваў, перастань, я ж табе веру, адкуль ты ўзяла!..

Што яна нікому не скажа, я быў упэўнены. Калі так, чаму ж не адкрыць ёй таямніцу? Хіба канспірацыя існуе для канспірацыі? Яна ж нават рэвальвер дала, не пабаялася!

«Вялікае геройства — узяць з дому і падарыць татаву цацку! — гаварыла ва мне развага.— За рэвальвер дачку генерала не пасадзяць!..»

7

Аднак таямніцу ёй усё ж такі адкрыў.

У той час урад меў шмат клопату са студэнцкай дэмакратычнай арганізацыяй. Кіраваў ёю аўтарытэтны Юзэф Шус. Не прыдумаўшы нічога лепшага, дэфензіва нанесла арганізацыі ўдар метадам царской ахранкі. Сышчыкі падпільнавалі Шуса на вуліцы, упіхнулі ў машыну, завезлі за горад і падстроілі так, бытта студэнт сам павесіўся. Да мяне на кватэру прыходзілі раніцой Яцкевіч з нейкім чалавекам: і прапанавалі з'явіцца ноччу ў гарадскі парк, там мелася нешта адбыцца.

— Перайшлі яны да адзінічных забойстваў, будуць справу мець з масай, папомняць нас!..— пагразіўся я.

— О-ей, як цікава!..— выслухаўшы мяне, ускрыкнула Дануся.— А можна з табой?

Выпадак ускалыхнуў усю Вільню, а яна нічога не чула?!. Для яе гэта ўсяго сенсацыя, цікавая і рамантычная экспурсія?!

— І чаго ты зноў надзымуўся! — прыстала яна ледзь не з плачам.

— Калі ты нейкая...

Яна закрыла мне далонню вусны:

— Янку, я хачу быць такой, якой ты мяне хочаш бачыць! Ну, як найлепшай! I буду, паглядзіш!..

Сіла пераканання ў яе голасе і позірку зноў мяне абязбройлі, і мы памірыйліся.

Тады яна даверыла мне свае таямніцы.

Бацька яе — камандзір дывізіі — з зімы стаяў на нямецкай граніцы ля Пазнані.

Маці яе была чэшка і памерла, калі дачка мела ўсяго два гады. Генерал узяў за жонку старую дзеўку, пані Вацлаву. Другая жонка дала зарок не мець сваіх дзяцей, каб яны не перашкаджалі выхаванню малой падчарыцы.

Даведаўшыся пра зарок пані Вацлавы, Дануся, каб аддзячыць, дала слова выйсці замуж толькі за таго, каго выбера мачаха. І тая выбрала.

— Многа разоў яна гаварыла пра Любецкага,— рассказвала Дануся,— але я ўсё прапускала міма вушэй, пакуль не паехалі ў Закапанэ на міжнароднае спаборніцтва на лыжах. Туды з'ехалася знаць з цэлага свету. Пасля спаборніцтву быў баль. Памяшканне напоўнілі славутасці. Дзецы Радзівілаў, Сапегі, Ротшыльдаў, Крупа... Мужчыны — у чорных фраках, дамы — у дэкальце, з брыльянтамі ў прычосках і на шыях... Любецкі стаў да мяне залыщацца, а я саромелася ісці з ім танцеваць. Князь пакрыўдзіўся і выйшаў на двор. Там стаялі фурманы з фаэтонамі. Браніслаў сунуў вазніцы жмут грошай і загадаў распрагаць каня. Тады сеў вярхом і накіраваўся ў залу. Музыка змоўкла, узніяўся гвалт, пары сталі ціснуцца да сцен... Браніслаў хапіў мяне за талію, падняў на каня і паехаў па зале, дзе танцевалі... Яшчэ і там, дзе былі накрытыя сталы... Нават не выклікалі паліцьлю. Любецкі заплаціў за пасуты паркет, пабіты посуд, паламаную мэблю... Мне тады сталі ўсе зайдросціць, называць князёўнай, і гэта мне вельмі падабалася.

8

Апоўначы Дануся вышмыгнула праз акно, і мы накіраваліся ў горад.

Ля парку я пакінуў яе на тратуары, а сам пайшоў да кампаніі.

Студэнты ў прыватнай друкарні нарыхтавалі некалькі тысяч пракламацый, якія пагражалі забойцам і заклікалі жыхароў Вільні выходзіць заўтра на паходзенне. Гэтыя лістоўкі трэба было параскідаць па горадзе.

У парку знаходзіўся і Суткус. Было сорамна глядзець яму ў очы: Альбінас нічога не ведаў пра нашы адносіны з Данутай. Цяпер ён адразу здагадаецца, чаго некалі я цягнуў яго да шынка «Баторыя»...

— Рэвалвер з табой? — сустрэў мяне пытаннем Яцковіч, які і тут кіраваў усёй справай.

Я расказаў пра Данусю.

— Знайшоў час на амуры!.. А ручаешся за яе?

— Вядома...— разгубіўся я да рэшты.

І тут я ўлавіў дакорлівы позірк Вольгі. Яна стаяла збоку і прыслухоўвалася. Мяне разабрала злосць. А ў чым я вінаваты? Сама апавядала мне турэмную гісторыю!..

Спалоханая Дануся спаткала мяне пытаннем:

— О-ей, Янку, я за цябе так баюся! За такія штучкі не трапіш у турму?

Трывожна-насцярожаны настрой студэнтаў перадаўся ўжо і мне, пытанне паненкі раззлавала да рэшты. Я схапіў Данусю за руку, пацягнуў:

— Хадзем!

О зменлівы жыщёвы шлях чалавека! Ці мог я спадзявацца паўгода назад, што тая самая генеральская дачка, з-за якой я абліваўся потам на рынгу і дзёўб каменні ў музеі, стане для мяне цяжарам?!

— Ну, баксёр, не забывай, мы — у тваіх руках! — аб'явіў Яцкевіч, калі я падышоў зноў.— На твае кулакі і на тваю гармату ўся наша надзея!

Я нічога не адказаў: мой настрой сапсаваўся. Баючыся спаткацца вачыма з Суткусам, я пабег наперад, подла пакінуўшы Данусю. На шчасце, яе адразу падхапіла Вольга.

9

З парку мы накіраваліся ўверх па галоўнай магістралі — вуліцы Міцкевіча. Некалькі чалавек з Суткусам на чале падаліся ў бок Вілі, дзе жылі сем'і афіцэраў. Я пасмялеў ды пачаў шукаць вачыма Данусю. Паненка з Вольгай, абняўшыся, крочылі дружна і пра нешта гутарылі. «Аб чым яны гавораць?» — зацікавіла мяне.

Памалу група меншала. Парэшце засталіся толькі паненкі, за імі я і Яцкевіч. Мы трymалі пад пахамі пакецикі. Была гадзіна ночы. На залітай яркім святлом вуліцы — ні душы.

— Тут,—шапнуў студэнт, пераводзячы дых, калі мы дайшлі да сквера, і сыкнуў на дзяўчат, каб спыніліся.— Высыпай ты свае, каб рукі былі свабодныя, а на Лукішскім пляцы я выкіну свае!

— Ты ачмурэў? — абурыўся я, адгадаўшы задуму студэнта.

Такія «гороі» і ў нашай вёсцы выкідвалі лістоўкі праста на вуліцу і лічылі, што заданне выканана. А раніцай лістоўкі ўбачыць які-небудзь здраднік, заявіць у паліцыю, і яны, нікім не прачытаныя, павандруюць у печ. А тут іх знайдуць яшчэ хутчэй, бо кожную хвіліну снююць паліцыянты.

— Глядзі за вуліцай! — загадаў цяпер я і накіраваўся ў пад'езд з цясанага граніту.

Сюды я насіў малако.

У гэтым раёне жыло адно панства. Са здавальненнем пачаў я запіхваць лістоўкі ў паштовыя скрынкі, пад дзвёры, у выстаўленыя для булачнікаў кошыкі, вешаў на цвікі...

— Гэтак мы будзем да самай раніцы тут калупацца...— цяжка дыхаючы, нездаволена сустрэў мяне Яцкевіч: яму было сорамна перад паненкамі.

— Ну і будзем, калі трэба, а ты думаў — ляп-цяп? — абрэзай я студэнціка.

Толькі цяпер кінуліся ў вочы яго запальня шчокі, якія бываюць звычайна ў мужчын каля трыццаці год, ды пад студэнцкай кепкай — адтапыраныя вялізныя вушы. І ростам ён нібы паменшаў: што за мужчына, мне па плячо?!. У такога яшчэ шукаў падтрымкі... Шляхцюк гарадскі, прайшоўся пару кіламетраў і ўжо задыхаўся.

— Годзе стаяць, давай далей! — пагнаў я Яцкевіча, беручы ініцыятыву ў свае рукі.

Калі на Лукішскім пляцы канчалі мы сваю справу, дзяўчатаы пачалі чыхаць — сігналіць трывогу. Набліжаліся два паліцыянты і шпік у цывільным.

— Панна Янкоўская, і вы тут? Так позна? — пачуў я знаёмы голас.

— Не, мы так...— запнулася Дануся.

— Можа, вас правесці дадому?

— Дзякую, зайду з панай Оляй... Вы не знаёмыя?

— Не меў гонару!

— Знаёмцеся. Мая калежанка!

— Вельмі прыемна. Генрых. Я маю гонар пазнаёміцца са студэнткай, праўда?

— І я шчасліва — пазнаёмілася з такім ладным панам. І на самай справе, правядзіце нас! Далібог, цікава з такім сімпатычным спадарожнікам прайсціся ў такую цудоўную ноч! — загаварвала зубы Вольга.

— Правядзіце, правядзіце нас, пане Генэк! — спахапілася ўжо і Дануся.

— Прабачце, прапанаваў, а не падумаў, што не маю часу.— Цяпер я пазнаў: гаварыў Станеўскі. Толькі голас у яго быў дзелавы, упэўнены, узбуджаны.— У горадзе трывога. Заварушыліся камуністы. Ловім іх. Мы і вас палічылі за чырвоных!

— А як жа, адгадаў пан! Мы чырвоныя, нібы радыска: разрэж, а ўсярэдзіне — белая! — жартавала бойка Вольга.

— Го-го-го-го, але ж брава!

— Вы не ведаецце тых тыштаў? — перабіў іх сур'ёзны голас паліцыянта, якому ўжо не цярпелася прыступаць да выканання службовых абязязкаў.

— Не! — катэгарычна заявіла Вольга.

— Тых двух?!.. Нашы бурсакі з гімназіі Касцюшкі,— падхапіла Дануся.— Няўжо пан Генрых такі службіст: не правядзе нас, калі нават я загадаю?

— Панна Данута на гэты раз павінна прабачыць, я не адзін...

Пакуль адбываўся гэты дыялог, мы стараліся адысці як мага далей.

«Ах ты, гадзіна! — падумаў я пра Станеўскага. Што ён працуе ў дэфензіве¹⁵ было для мяне громам з яснага неба.— Дык вось чаму ты так пазбягаў мяне! — прамільгнулі ў памяці ўсе неасцярожныя слова, якія я пры ім сказаў.— Вось чаму ты апранаешся, як кароль, маеш на халву і шакалад, звяртаешся да ўсіх з развязнай фамільярнасцю!.. А я, дурань, яшчэ збіраўся пагаварыць з тобой як са сваім хлопцам, каб не бlyтаўся з эндэкамі!.. Дзе была мая галава?.. Тады дзіўна, навошта ты куніў Сцяпанаў наган? Няўжо табе, халую, дэфензіва не давярае казённы?»

Наша спешка выклікала падазронасць. Патрулі пакінулі паненак і затупалі ў наш бок. Ноччу на пустой вуліцы — нібы зімой на лёдзе — цяжка вызначыць, блізка хто крочыць ці далёка. Часамі здавалася, што яны далёка, то зноў па спіне прабягалі мурашкі вось-вось цапнуць за каўнер!.. Каб не выдаць сябе канчаткова, азіраща не адважваліся.

Усе брамы былі пазамыканыя, а ззаду паліцыя. Мы несліся з усіх ног!

— Колькі патронаў? — спытаўся студэнт.

— Барабан. Але страляць нельга. Паліцыянты з карабінамі, у шпіка — наган, адкрыюць пальбу — мы прапалі. І Станеўскаму толькі выдам сябе. Чорт, чаму я такі доўгі!

— А можа, і не пазнае! — няўпэўнена пераконваў сябар: бяды нас ужо з'яднала.— Вось што мне рабіць? Засталося некалькі лістовак... Уздумаў ты раздаваць іх па кватэрах, нібы візітныя картачкі!

Сапраўды ж была сітуацыя. Мы нібы ў мяшку. Толькі далёка ўперадзе, ля калон кафедральнага касцёла, віднелася агароджа парку, за ёю — дрэвы.

— Памчым туды, порамахнём агароджу, скочым у кусты, і мы — уратаваныя!

— Які ты разумны! — абрэзаў я сябра.— У парку абавязкова хто-небудзь вартуе з паліцыянтаў. Гэтыя засвішчуць, і ў кустах будуць

¹⁵ Дэфензіва — тайная паліцыя ў буржуазнай Польшчы.

нас чакаць, як зайцаў. Там цёмна. З аветленага месца мы іх і не ўбачым!

— А што нам застаецца?.. Стоп!.. Ціха, ціха... — У голасе таварыша прагучала надзея: — Барташэвіч, хто не рызыкаваў, той не перамагаў, хадзем да яе!

Пад лямпачкай тырчала самотная постаць жанчыны. Адзенне і пастава яе не выклікалі сумнення — прастытутка закінула буду. Калі ноччу даводзілася ісці па горадзе, то я выбіраў у пяць разоў даўжэйшы шлях, абы толькі мепш сустракацца з такімі.

— Алё, кветачка, мы цябе столькі шукаем! — крыкнуў ёй студэнт.

— А я вас даўно чакаю! — у тон адказала шыракатварая дзяўчына і роблена ўсміхнулася. Голас яна мела трубны, ад грымасы твар і моцна пафарбаваныя вусны зрабіліся агіднымі.

Дзяўчына падалася наступрач.

Я аж жахнуўся. Гэта яна восенню прыставала, калі я еў марожанае! Вядома! Той самы шырокі твар, яна!.. Многа разоў выглядаў ж на вуліцы, адчуваючы жудасную, нездаровую, хвалюючую щікаўнасць. І на табе!..

Студэнт узяў дзяўчыну пад руку, мне трэба было браць пад другую, але я не мог адважыцца. Утраіх падаліся мы да парку.

Патруль увесь час ішоў на дыстанцыі, не рызыкуючы нас затрымаць і праверыць. Калі мы не тыя, трэба прасіць прабачэння. Паліцыянты трапіліся, відаць, з гонарам. Прыйзнацца, што яны памыліліся?.. Яны сачылі за намі зводдаль. Убачыўшы, як мы падчапілі жанчыну, паліцыянты вырашылі, што мы звычайнія распуснікі, і адразу адсталі.

Не такі ўжо і дурань Яцкевіч.

— Ну, стакротачка, дзякую табе, дарагая, за ўсё і шчыра жадаем поспеху — багатых кліентаў, а нам твой тавар не патрэбны! — аб'явіў пасмялелы студэнт жанчыне ў парку.

— А-а, та вы та-ак? Хамы, свінні!.. У паліцыю заяўлю на вас!..

Пакінуўшы яе адну, раззлаваную, мы з усіх ног пабеглі.

— Ты не ведаеш, кожнаму шпіку даюць рэвальвер? — спытаўся я ў сябра, калі мы апынуліся на гары Гедыміна. Пытанне не вылазіла з галавы.

— Кожнаму.

— Дык чаму Станеўскі купіў сам наган?

— Ён толькі практыкант у іх.— Яцкевіч добра разбіраўся ў гэтых справах і віленскіх сышчыкаў пазнаваў нават на вуліцы.

Генрых не можа дачакацца і купіў зброю за свае грошы. Ведаў жа я, каму прадаць! Устаў бы з магілы Сцяпан, што б ён мне сказаў?!

10

Па дарозе дадому я хваляваўся за Данусю: была ўжо трэцяя гадзіна ночы. Паненка і не ведала, што ўратавала нас: патруль затрымаўся толькі з-за яе.

Я знайшоў Данусю ў альтанцы садка. Дадому яе правяла студэнтка.

— Янэчку, мілы, ты жывы?.. Я за цябе так баялася! — кінулася дзяўчына мне на грудзі,— Вярнулася і прачакала тут да світання! Чамусыці здалося, што цябе больш ніколі не пабачу! Зрабілася страшна-страшна... Я ўжо і малілася: «Езу, коханы, вярні мне яго хоць бы жывым!..»

Удзячны і ўзрадаваны, я прыпаў да яе вуснаў.

Калісъці Дануся пацалавала мяне праз сётку: нясмела і лёгка, нібы ластаўка на ляту кранула грудзьмі паверхню вады. Цяпер яе падатлівія вусны затуманілі маю галаву. Цалуючы дзяўчыну, я адчуваў, як яна ўся горнецца да мяне, а па шчоках яе цякуць слёзы. Няўжо я змагу яшчэ калі яе пакрыўдзіць?

— Ты так за мяне хвалявалася?

— Ах... Ах...— давілася яна шчаслівым плачам і раз-пораз уздыхала.

— Я адразу ж і паляцеў сюды, як толькі вырваўся!

— Колькі з-за цябе перацярпела, перадрыжала! — скардзілася яна ціха ў мяне на грудзях.

— А я цэлы і здаровы, бачыш? Станеўскі якраз бы налез на мяне, каб не вы з Вольгай, і сядзець бы мне цяпер у халоднай!

— А ты яшчэ і браць мяне не хацеў!

— Быў грэх, каюся!.. Ну і хітры Яцкевіч!.. Падчапіў гэтую жанчыну!..

— Паліцыянт убачыў вас з ёю і кажа сябрам: «Мы, здаецца, памыліся!..» І адразу перасталі вамі цікавіцца!.. Прыйзнайся, аднак, гэтая жанчына табе не была знаёмая?..

— Адкуль?!

— А чаму ў цябе вочы сарамлівія?!.. Ты такі адважны, я цябе за гэта так кахаю...

Узышло сонца.

У Данусі твар быў бледны. Выпадак з лістоўкамі забраў у яе многа сілы. Напружанне цяпер у паненкі змянілася вяласцю і бяссілем.

— Ну, на сёння хопіць. Ідзі адпачывай! — зжаліўся я.— Пайду на работу!

— Але ж я спаць не хачу! Праўда, праўда, не хачу! Вазьмі мяне з сабой разносіць малако! Раніцай мяне ніхто не пазнае, нашыя спяць, а з цёткай Антосяй я дагаваруся...

— Яшчэ што: дачка генерала разносіць малако. Усе газеты напішуць пра гэта!

— Вазьмі-і!

— Пабачым!.. Ах як я прашляпіў Станеўскага!.. І не падумаў — адкуль у яго капелюшы, касцюмы... Я лічыў, Генрых — няшкодны, падхалім...

— Ён цябе не выдасць. Беларус таксама!

— З тых, што прыйшлі б сёння туркі, ён ужо служыў бы ім!

— Дык бярэш мяне з сабой!

— Выдумала! Слухай, што табе гавораць старэйшыя! Праваліш з-за мяне экзамены!

— Не правалю, любы! — Твар і вочы яе запрамянелі ласкай.— Адно скажы, што мяне кахаеш!.. О-ей, які ты ў мяне цудоўны!.. Спачатку ты мяне праста зацікавіў. Цяпер — жыць без цябе не змагла б!.. Кажы!

— Ну!

— Не «ну», а «ка-хаю»!

Я саромеўся гэтага слова, яно аніяк не праходзіла скроль горла.

— Сама сказала за мяне.

— Ай! Хачу пачуць ад цябе! Кажы, хутчэй, чакаю!

— Ну, на табе. Кахаю...

— О! «Ка-хаю»! — перадражніла паненка.— Не так, а з пачуццём!

— Ведаю цябе, гэтamu і канца не будзе! Марш спаць!

— Ш-ш-ш! — закрыла яна мне вусны.

На панадворку з'явілася Антося з талеркай аб'едкаў. Служанка наблізілася да сеткі, за якой лазілі куры маёй прачкі, і паклікала:

— Ціп-ціп-ціп!..

З усіх канцоў панадворка кінуліся куры.

— Бяжыце прэндзэй, куркі, прэндзэй!.. Згаладаліся? Наце, даражэнъкія, паснедайце!..— Антося пачала крышыць булку і кідаць праз сетку.

Куры дружна застукалі па вытаптанным і вільготным ад расы панадворку.

— Во, во, курачки, будзіце зямельку, будзіце,— прыгаварвала над імі цётка.— Тук-тук-тук, зямелька, уставай прэндзэй, хопіць табе спацы! Тук-тук-тук!..

Жанчына паводзіла сябе так, бытта, акрамя гэтых курэй і яе, на вуліцы нікога не было. Мы пераглянуліся і шчасліва ўсміхнуліся.

Калі Антося пайшла дадому, паненка папрасіла:

— А цяпер вазьмі мяне на руکі і пакалышы!

Я выканалаў яе просьбу. Дануся ціха ўздыхнула:

— Як мне добра!.. Кажы за мной: сонца, не свяці ў пакой маёй прыгажуні, каб шум тваіх промняў не разбудзіў яе!.. Ну, кажы!.. Кошка, не хадзі па падлозе, каб твае крокі не абудзілі яе! Кажы!.. Кветка, пачакай, не распускай свой бутон, абудзіш маю кахраную!.. Паўтарай!..

11

Раней, бывала, ад ранішняй сырасці асіпну, як п'яніца, у галаве — гудзе ад недасыпання, увесь свет ненавісны. Ідуць па мармуровых сходках булачніцы, разносчыкі газет, і ў іх такі самы настрой, ім таксама хочацца спаць. Адзін аднаго мы бачым нібы праз сон або павуцінне, размінаемся, як прывіды, сапучы насамі. Німа настрою нават гаварыць да сяброў, а спытае што ў цябе ў гэты момант нехта, і ты гыркнеш штосьці злое, невыразнае.

А сёння, ідучы з Данусінага садка разносіць малако, упершыню адчуў я прыгажосць ранку. Дыхалася лёгка, думкі былі жывя, а сам я — бадзёры. Эх, з якім задавальненнем на вуліцы Міцкевіча падміргваў я служанкам і шматзначна гаварыў:

— Штосьці ў вашым доме сёння ва ўсе кватэры — пісьмы адноўкавага зместу?!

На жаль, служанкі — забітыя і непісьменныя вясковыя дзеўкі, — акрамя танцаў і салдат, нічога не ведалі. У адказ яны адно дурнавата ўсміхаліся.

Толькі адна, да якой я быў нераўнадушны, мяне зразумела. Калі я падышоў, дзяўчына стаяла ў калідоры на табурэтцы і здымала з цвікоў мае паперкі.

— Сёння свята такое! — адказала яна мне ў тон.

...Пакуль Ісці ў школу, я ўсё ж такі выспаўся, бо пахавання не адбылося. Паліцыянты яшчэ ноччу забралі з морга цела Шуса і вывезлі невядома куды. Каб у гэты дзень студэнты не маглі чаго-небудзь выкінуць супроць улады, Яцкевіча і яшчэ сорак завадатараў заладавалі раніцой у машыны, вывезлі за горад кіламетраў за пяць — дзесяць і выпусцілі ў поле. Пакуль хлопцы прывалакліся ў Вільню, ужо было позна што-небудзь рыхтаваць зноў.

Стаяў гарачы летні дзень. Я чагосьці шукаў на панадворку. За металічнай сёткай, ля клумбы, пад вялізным парасонам генеральша чытала кніжку. Ля яе ног драмалі белы кот і Гектар.

З дома выйшла Дануся, расклала брызентавую табурэтку, прымасцілася побач з мачахай і пачала гартаць падручнік. Але паглыбляцца ў навуку ёй не хацелася. Яна крадком азірнулася, прыжмурыла вочы, зрабіла мне грымасу і паказала язык. Я сеў на ганку, засланіўся ад генеральшы рукой і стаў адказваць.

І пачалася ў нас бясслоўная гутарка. Абайм было прыемна, нібы сядзелі побач.

Але гэты дыялог працягваўся нядоўга — з'явіўся Любецкі. Я, злосны, сабраўся дадому, ды ля нашай брамкі ўбачыў сваіх хлопцаў. Да мяне валілі — Яцкевіч, Суткус, Вольга і студэнт Шыманскі. З апошнім мы пазнаёміліся ў той вечар, калі раскідалі лістоўкі. Хоць яго прозвішча і мела польскую канцоўку, аднак гэта быў заядлы ўкраінец.

— А-а, так він вось дэ спратався! Мы — аддувацца, а він — загорае, як на курорце! — пракрычаў украінец.

Я адразу забыўся на суседку. Стаў выносіць табурэткі:

— Сядайце хто дзе!

Хлопцы прывіталіся. Я не мог нацешыцца. Эх, каб бачылі маці, бацька, вясковыя хлопцы, якія ў мяне сябры!..

— Захацелі надта піць,— паясніў Яцкевіч,— а на Зарэчную, у ларок з напіткамі далёка. Ты хваліўся, што ў цябе лячэбная вада. Давай, пай!

Вялізны і рыхлы Шыманскі са светлымі, бытта заспанымі вачымі нагадваў лянівага падлетка.

— Хімікаты з газіроўкай атруцілі нутро! — паскардзіўся разапрэлы ўкраінец.— От бы хто здагадаўся даць кілага малака са склепа! Або калодзежнай вады — каб аж зубы ламала і дух займала!

— Пачакайце, збегаю ў яр, прынясу свежай! — кінуўся я на кухню па вядро.— Альбінас, будзь тут за гаспадара! Ну ж і дасталася вам, бедным! І куды яны вас заперлі?

— Пад Эйшышкі!.. Усё з-за таго, што Камінтэрн распусціў партыю!¹⁶ — заўважыў Яцкевіч.— Была б партыя, мы гуртам панам фокус паказалі б!

¹⁶ Рашэннем Камінтэрна ад 1938 г. Кампартыя Захадній Беларусі была распушчана.

— Распусцілі, яшчэ і абвінавацілі нашых хлопцаў у прадажніштве! — дадаў Суткус.

— Трэба было і — абвінавацілі! — запярэчыла Вольга.

Ух ты, якая яна!

— Лес сякуць — трэскі ляцяць! — дадала яшчэ студэнтка.

— А каб мы з табой трапілі ў гэтыя трэскі? — падскочыў да дзяўчыны літовец ледзь не з кулакамі.

— І вокам не міргнула б, прыняла б свой лёс! — закрычала яна ў такой запальчывасці, у якой я яшчэ яе і не бачыў.— Я — шрубка, салдат рэвалюцыі і, калі партыя загадае, гатова зараз памерці!

— О рропужэ, але ж яе няма, распусцілі!

— Партыя ў мяне тут, у сэрцы!

— Рэзанёрства там у цябе адно! Калі прыпіраеш цябе фактам, ты адразу выкідаеш чырвоны сцяг і хаваешся за яго! Знамёны нам даюцца для таго, каб іх абараняць, а не прыкryвацца імі!

У іхнюю спрэчку ўмяшаўся Яцкевіч:

— А навошта лес сячы?!

Але я далей не слухаў, панёсся з вёдрамі. Бегучы да калодзежа, я падумаў, што хлопцы прыйшлі не так сабе. Іх жа паліцыя вывозіла з-за Шуса за горад. Вярнуліся ў Вільню, адаспаліся і нешта задумалі зноў. І ўсе яны былі, выяўляецца, некалі ў партыі!..

Калі я вярнуўся, хлопцы сядзелі на ганку і перагаварваліся ўжо з Данусяй.

— Пане Барташэвіч, запрашаю ўсіх да нас! — закрычала яна.— Пазнаёмлю з мамусяй, з панам Браніславам!

— Мы паненцы нічога не маглі адказаць, бо самі ў гасцях,— растлумачыў Суткус.— Чакалі гаспадара. Цяпер ты і вырашай!

Разгублены, я стаў па чарзе падносіць ім кубак. Дануся ўсё чакала.

Суткус над ёй зжаліўся:

— Зараз. Толькі напёмся!

— Пойдзем пагутарым! — падтримаў Яцкевіч, выціраючыся.

Шыманскі піў проста з вядра.

Нарэшце ён адарваўся ад вады, перавёў, нібы паравоз, дых, прыляпіў сабе на макаўку аксамітную кепку і аб'явіў:

— Цяпер можам і пайсці!

Я занёс вядро і кінуўся даганяць сяброў. Вольга накіравалася ў горад.

— Куды ты? — спытаўся я.

— Галантніцаць перад класавым ворагам не стану! — кінула яна мне раззлаваная.— Хопіць, вечар цэлы правазілася з той паненкай!..

Дануся падводзіла нас па чарзе да мачахі пад квяцістым парасонам і знаёміла. Не кранаючыся з месца, дама кожнаму падала руку, затым зноў паглыбілася ў кніжку. Настаў чарод вітацца з князем.

— Але і хлопы! — кінуў ён.

— І ўсё беларусы! — з гордасцю пахвалілася Дануся.

— О, выдатна! — ускрыкнуў Браніслаў.— У нас з беларусамі ніколі не было канфліктаў!

— Так? — разгубіўся я.

— Пан упэўнены? — кінуў Шыманскі з двухметровай вышыні.

— Сядайце, панове! — замітусілася Дануся, адчуўшы няладнае.—

Сюды можна і сюды...

— Паненка вельмі клапатлівая.— Шыманскі апусціўся на лаву, ляпнуў далонню па афарбаваных у зялёны колер планках.— І на самай справе, сядайце, калегі!

— Ты не злуеш? — шапнула мне Дануся.—Янку, глядзі, у мяне тут левыя і правыя — нібы ў салоне Марылі Верашчакі ў Туганавічах: філарэты і філаматы...

Аднак не ўсе былі такія стрыманыя, як украінец. Князь закрануў нас за жывое. Хацелася спрачацца, біцца, а чалавек дужэйшы, калі стаіць на нагах.

Тым часам Браніслаў працягваў:

— Я ўпэўнены — у нас тры закаранелыя ворагі: украінец, яўрэй і літовец. З беларусамі ў нас мір.

Чатыры пары нашых вачэй спаткаліся. Першым пайшоў у паступленне Шыманскі:

— А чым, напрыклад, украінцы праштрафіліся?

— Але,— падхапіў Яцкевіч.— Чым ты, хахол, дапёк ім гэтак, што яны цябе лічаць ворагам нумар адзін?

— То пан украінец? — жахнулася Дануся.

— Самы сапраўдны.— Шыманскі зухавата расклаў на спінку лавы мясістую руку.

Любецкі не ведаў, што казаць.

У генеральшы выпала кніжка. Дама павярнулася і кінула зводдаль:

— Вы забралі ў пас Кіеў і хочаце яшчэ Львоў!

— Пані Вацлава мае рацыю! — апамятаўся Браніслаў.— Гэтыя землі — кавалак нашай гісторыі!

— Так ужо і вашай!

Дануся стаяла побач. Я адчуў, як і яе ўсю падмывае. Яна не вытрымала, дапамагла мачаё:

— А Збараж? А Вішнявецкі?
— Што ваш Збараж? Што Вішнявецкі?!— выбухнуў Шыманскі.
— Кіеў — наша сталіца! А Львоў — пабудаваны нашым князем
Данілам у гонар сына Льва!

Я прыстаў да паненкі:

— Цікава, каб хто ў вас забраў Krakau і хацеў захапіць яшчэ
Варшаву, як бы вы да яго аднесліся?

Дануся прыціхла. Генеральша мелася кінуць нешта вострае, але
чамусьці не адважылася і аж пачырванела.

— Не ўсім палякам мы ворагі,— аб'явіў Суткус.— Юзэф Шус
пават сябраваў з намі!

— Думаеш, яны ведаюць, хто такі — Шус? — зауважыў
Шыманскі і разваліўся на лаўцы яшчэ больш задзірліва. Тады ён
змераў вачыма князя і паказаў на Суткуса:

— Ён — літвец. Цікава, што яму скажаце?

— Літва ў нас Вільню хоча забраць!

— Вільнюс — наша сталіца! — абурыўся Альбінас.— Вы яго
трymаеце сілай, бо нас у дзесяць разоў менш, чым палякаў! Настане
час, і мы вернем сталіцу!

— I беларусы маўчаць не так сабе! — падступіў я да князя.— Не
было выпадку нам гаварыць. Настане і наш дзень, скажам і мы сваё!

Абодва бакі яшчэ мелі аргументы, але раздуваць спрэчку пры
жанчынах было няёмка. I ўсе прыціхлі.

— Панове, давайце гаварыць пра што-небудзь іншае! —
папрасіла Дануся.

Весці свецкую гутарку было ўжо немагчыма. Заставалася адно
— разысціся. Але нас сюды запрасілі. Сабрацца проста і пайсці — не
выпадала. Я нерашуча азірнуўся.

Як і раней, драмаў кот, а Гектар клацаў зубамі на мух. Гэтак-
сама пякло сонца. Толькі мы пе былі тыя самыя. Хлопцаў аж
разрывала ад узбуджэння.

Надзьмутая, як сава, генеральша паспешліва гаратала кніжку і
ніяк не магла знайсці патрэбную старонку. Дануся роспачліва
зыркала на мяне, шукала ратунку. Гэтыя пытанні з ёю мы ўжо даўно
абгаварылі. Было яе шкада. Трэба было падаць прыклад і пачаць
развітвацца. Ды ўкраінец справакаваў новы выбух.

— Пагутарылі, называецца. А ўсё з-за гэтага яўрэя,— штурхануў
ён Яцкевіча.— Зацягнуў нас сюды...

— То пан яўрэй? — здзівілася зноў Дануся.

— Жыд! — гледзячы ёй у очы, заявіў Яцкевіч.

— ?!

— І вось стаю побач, не кідаюся на вас. Нават адзін вечар выконваў з вамі небяспечную работу на вуліцы Міцкевіча. Памятае паненка?

Генеральша насцярожылася.

— Але ж я не раблю нікай розніцы паміж нацыямі!..

— Толькі пан Браніслаў і пані Вацлава?

— Уся польская эканоміка — у іхніх руках. Мы павінны змагацца з яўрэямі насмерць! — кінуў князь. — Інакш яны нас задушаць ва ўласнай краіне!

— Пан католік? — спытаўся Яцкевіч.

— Католік.

— І верыць пан у бога? Ваша рэлігія вучыць вас цкаваць адных на другіх?

— Дэмагогія!

Генеральша адварнулася зноў:

— Жыды замучылі на Галгофе Хрыста!

— Іуда быў яўрэй! — выйшаў з сябе князь.

— Прабачце, а хіба сам Езус Хрыстус не быў жыдам? — спакойна заўважыў Яцкевіч.

— Не па методзе Іуды заманілі вашыя хлапца ў пастку і павесілі? — напаў на генеральшу ўжо я. — Вы ж столькі гадоў былі ў няволі, вас ссыпалі, вешалі, чаму ж вешаецце і трymаеце ў няволі вы? Няўжо нічому вас не навучыла гісторыя?

— Счапі-іліся! — з хваляваннем працягнуў князь, які ўжо шукаў прымірэння. — Эх, хлопцы капітальныя — я вам скажу! Шкада, не карпаранты!.. Дарагія, вы не на правільным шляху, пся крэў!.. Ну, даб'ецеся, што адзін горад будзе лічыцца ўжо вашым, а ці пастанеце шчаслівымі?!.. Ці будуць шчаслівыя людзі, якім вы гэтага дабіваецеся?.. Адумайцеся!.. Вы — нявольнікі ўмоўнасцей і сваіх сектанцкіх ідэй, якія самі сабе стварылі вы — баптысты, суботнікі!.. Даб'ецеся свайго — і зноў будзе столькі ж нездаволеных!.. Глупства ўсё гэта!.. У майго старога было сёмнаццаць жонак, сярод іх — сусветныя артысткі!.. Ён мог запрэгчы летам чацвёрку коней у сані і ехаць па дарозе, высыпанай соллю!.. І я шчаслівы, бо магу рабіць што хачу!.. Пся крэў, я ўехаў на кані ў банкетную залу, вы ўехалі б?!

Нейкая сіла кінула мною на яго з қулакамі:

— Чым гарбом ты шчаслівы, ты?!. Якой цаной твой бацька быў шчаслівы?!

— Я не згодзен весці гэтак дыспект! — адступіў ён, перапалочаны.

— А я пляваць хацеў на тое, з чым ты згодзен, з чым не!

— Пані Вацлава, я пратэстую! Мая нявеста тут цэлы Камінтэрн сабрала, не хапае толькі негра і кітайца!

— Данка, пана Браніслава абражаютъ..

— Янку! — з папрокам накінулася на мяне Дануся.

Але я яе не паслухаў:

— Ты ўехаў на баль дзеля паненкі?!. А я адбяру ў цябе тваю нявесту, і што ты зробіш?! А ты — што, зноў будзеш вучыць мяне правілам добра гону і добрых паводзін?!. — прыстаў я ўжо да Данусі.

Больш ужо ніхто і не думаў пра ветлівасць.

— Пагуто-орылі, называецца! — кінуў Шыманскі, калі мы пакідалі панадворак генерала нібы поле бою.

3

Набліжаўся канец навучальнага года. У мяне на курсах ніякіх экзаменаў у гэтым годзе пе было. З кожным днём я меў усё больш вольнага часу.

Аднаго разу на гары я назбіраў розных чарапкоў і разглядаў іх. Абудзіў ва мне гэтую схільнасць Луцэвіч з музея. Цяпер куды б я ні ішоў, заўсёды ўважліва глядзеў сабе пад ногі і ў кожным кавалачку крэменю бачыў наканечнік стралы, скрэбла, а ў чарапку — рэшткі пасуды продкаў.

Дануся не здала толькі антыгчную літаратуру і якраз зубрыла Юлія Цэзара. Але вучоба ў той дзень штосьці не лезла ёй у галаву. Гартаючы старонкі, яна нясмела праказала:

— Янку, мамуся ўчора паехала ў Познань да таты...

— Ну?

— На чатыры дні...

— А што мне за бяды?

Увесь час я прыкідваўся, што мне няма ніякай справы ні да яе бацькі, ні да мачахі. І сапраўды, яны мяне не цікавілі. Цяпер жа я выпусціў з рук чарапкі. Калісьці Дануся казала, што на лета збірае ўща з маці за граніцу. Праходзілі апошнія нашыя дні, мяне кранула трывога.

— Пан Фелікс — у Новай Вілейцы. Фрося таксама паехала на вёску. Мы засталіся з Гектарам і цёткай Антосяй. Цётка цябе любіць... Ты ёй пагадваеш аднаго хлопца, які загінуў у вайну... — Грудзі яе часта ўздымаліся, нібы ім не хапала чым дыхаць.

Я здагадаўся — хоча запрасіць мяне ў госці. Раптам не хапіла паветра і ў мяне.

— А яшчэ застаўся Браніслаў, чаму яго не лічыш? — упікнуў я, сам не ведаючы навошта — праста мне сказаць так захацелася. Да гэтага часу, бытта згаварыўшыся, мы князя ніколі не ўспаміналі.

— Ты ўсё, Янэк, жартуеш, а я — сур'ёзна... — у Данусі смешна ўздрыгнула ніжняя губа.

Я размяк.

Было страшнавата. Але падбадзёрвала ўсведамленне, што хутка паеду дамоў. Атмасфера роднага кута, якой я ўжо дыхаў, дадавала адвагі і незалежнасці. Чаму і не схадзіць? Чаго я ўсяго баюся?.. Што трачу? Добра-то добра, а не, ліха з вамі, паны, завярнуўся і — назад.

4

Ва ўмоўлены час я накіраваўся ў генеральскі дом. Дануся з сяброўкай ужо чакала на парозе, вочы яе казалі: ага, бачыла, які ён у мяне зух?

— Сюды ці не сюды? — замяўся я ля парога.

— Просім! Мы ўгледзелі пана яшчэ на вашым панадворку...

Дзіўна, Дануся яшчэ ніколі так не бянтэжылася, як цяпер, у сваім доме. Я ад гэтага асмялеў.

— Калі ласка, заходзьце! Асцярожна, Лёнгінус, не пабіце галавы!..

Я быў хоць і высокі, але да вушака парадных дзвярэй ледзь даставаў бы і рукой. І ад перасцярогі Данусі стала няёмка, бытта расказаў анекдот чалавек, у вуснах якога ён не гучыць.

— Яніна! — прадставілася гімназістка і какетліва ўскінула на мяне карыя вачаняты.

Мне здалося, што ў дапытлівых яе зренках мільганула насмешка. Я нагадаў свой першы выхад на рынг, калі на мяне глядзелі гэтаксама з абразлівай цікаўнасцю. Я быў нездаволены: мы не дамаўляліся, што будзе яшчэ нехта,— на якое ліха тут гэтая фіфачка?!

Але Дануся не адчувала майго настрою. Яна наогул страціла галаву, таропка кідалася то сюды, то туды. Пакуль я нехлямяжа крочыў па генеральскім калідоры, баючыся, каб не пакаўнунца, ад мяне не адставала Яніна Яна залётна ўсміхалася.

— О-ей, прабач, пан! — вінавата ўскрыкнула Дануся, калі я спатыкнуўся аб раскладзены ложак з пакамечанай коўдрай і прасціной.— Тут начаваў пан Фелікс, і Антося не паспела яшчэ прыбраць. А там спіць Гектар! — яна паказала на сяннік, кінуты на падлогу ў цёмны куток.

Мы зайшлі ў пакой.

У багатай зале кінулася мне ў вочы пакрытая чорным лакам аграмадзіна фартэпіяна. Дануся прапанавала сесці. Я апусціўся на мяккае крэсла і праваліўся аж да зямлі.

— Гу, нібы на купіну моху! — вырвалася ў мяне.

Яніна рассмяялася.

З дзвярэй выйшаў сабака, падышоў да мяне і прыязна паклаў на мае калені пысу.

— Здароў, Гектар! — паляпаў я яго па галаве: мы ўжо даўно былі сябрамі. Цяпер, калі ноччу я перабіраўся цераз сетку ў генералаў садок, сабака з радасці толькі вішчай.

— О, трэба было бачыць, як наш Гектар сёння чорнага ката загнаў на яблыню! — успомніла Дануся.

— Не чорнага, а — шэрага! — паправіла яе гімназістка сур'ёзна.

Часамі ўбачыш першы раз чалавека, ён табе спадабаецца, і ты ўжо гатовы ў яго нават закахацца. Але вось ён зрабіў толькі адзіны рух або прамовіў адну фразу, і ты яго адразу ж перастаеш заўважаць. Пасля гэтых слоў так я расчараўваўся ў Яніне.

— Давайце сыграю вам Шапэпа, калегі! — запрапанавала Дануся.

Далей у мяне атрымалася зусім не так, як паказваюць у фільмах або пішуць у раманах, калі дзяўчына пакарае хлопца сваей музыкай.

Спачатку мне было цікава глядзець, як яна перабірае клавішы і націскае на педалі. Дануся ўся аддалася ігры. Я заўважыў нават, як у супаднасці з рухамі ног і рук у яе хадзіў падбародак, затрымлівалася дыханне. Нібы шафёр за рулём!.. Ды мне, як кажуць, ад роду мядзведзь наступіў на вуха. Як і тады, на канцэрце ў тэатры, я ўжо, здаецца, злавіў мелодыю, пачаў за ёю сачыць, але яна нечакана распалася, і я засумаваў.

Раптам пачаў успамінаць, што ж такое мне снілася сёння? Ага! Бытта я дома. Вечарам жану з лесу кароў. Рагулі важныя, тоўстыя, за лета набралі цела, і мяне з імі звязвае інтymтная цяплыня, ад узаемнага здавальнення — гэта я ім знайшоў і даў пасыціцца ўволю пахучымі травамі, кветкамі, і гэта яны далі мне адчуць прыемнасць ад карысці, прынесенай мной няўклюдным рагатым істотам, бацькам, людзям. Маці пачала кароў даіць. Пахне свежым малаком ды цёплым і родным дыханнем жывёлы. Падаіўшы, яна мяне кліча: «Яначка, ідзі пазрывай у Красулі кляшчоў з жывата!..» Я падыходжу, а ля каровы ўжо сядзіць Станеўскі з падручнікамі — як звычайна, яны свежанькія, новыя!.. І трэба ж так — цэлы дзень намагаўся ўспомніць сон, ды толькі цяпер удалося...

Нагадаў зноў, што хутка паеду дамоў. На душы зрабілася весела і свабодна. Паглядзеў на кватэру генерала з пункту гледжання вяскоўца.

Садоўнік спіць разам з сабакам, а Дануся лічыць гэта зусім натуральным. Барства? Найнасць?.. І ў бога верыць...

Якая мне справа да гэтых паненачак? Што ў мяне агульнага з імі?!

Я выпрастаўся і пашукаў вачыма Яніну.

Яна ўзлезла каленъмі на крэсла, усперлася локцямі на стол, а на кулакі паклала галаву. Сукенка яе мела вялікі выраз на грудзях. Паненка са здавальненнем зіркнула сабе на грудзі і сустрэлася са мной позіркам. Мне стала сорамна, як тады, калі ўгледзеў дачку пана Матыкі ў расхлыстым халаце. Мяне заліла чырвань, а Яніна так усміхнулася, што я не ведаў, як разумець яе, і адварнуў галаву.

Навокал было многа прадметаў, якія бачыў я ўпершыню.

Вось бліскучае і сакавітае лісце фікуса. Нібы ракіта. Толькі ліст большы. Ды ракіта гнуткая, жывая, а гэтая расліна сонная, рыхлая, адным словам — панская.

Тады мяне зацікавіла падлога. Яна блішчала, што люстра. Я дакрануўся пальцамі — вашчаная!

Яніна пырснула смеҳам.

Я перанёс позірк на шафу. Няўжо можа быць такая шырозная і сучкастая бярозавая дошка? Расце ж дзесьці гэткая бярэзіна, глядзі ж ты!..

Я ўстаў, падышоў да шафы, скрыпнуў пальцам па лакіраванай сценцы, паспрабаваў яе пазногцем. Цвёрдая, зараза, як з пластмасы!..

Яніна засміялася зноў.

«Фінціклюшкі шляхоцкія! — пачало мяне разбіраць. — Як адгэтуль пайсці: пасварыцца з імі ці так?..»

— Я магу зразумець мастака, магу зразумець пісьменніка, як ён піша кніжкі,— раптам сказала Дануся, скончыўшы ігру.— Але як кампазітары ствараюць такую цудоўную музыку?.. Відаць, для гэтага трэба быць чарадзеем... О-ей, а чаго вы злуецеся?

У вачах яе было столькі просьбы, што я абмяяк.

Дануся ўжо авалодала сабой і працягвала ролю гаспадыні.

— Ведаецце, калегі, а цётка Антося жыве ў нас пятнаццаць год, ды так і не навучылася вымаўляць слова «фартэпіяна». Кажа яго пасвойму — «партафяна»!

Але я не засміяўся.

— Гэта мая скрынічка! — убачыла яна, што я бяру з тумбачкі карабок са слановай косці.— Тата прывёз з Японіі, калі працеваў там

у аташэ. Праўда, прыгожая? Сюды яшчэ клала каляровыя паперкі ад цукерак... Янэчак, будзем зараз абедаць! Займіся чым-небудзь сам, а мы тым часам пойдзем на кухню гаспадарыць!

5

Застаўся я адзін і падумаў, што вось тут часта бывае пані Бацянская — жонка таго ваяводы, імя якога ведае кожны мужык маёй вёскі!.. Расхаджваюць тут генералы!.. Куды мяне занесла? Год таму назад хіба я сніў аб такім?..

Тут недзе выседжвае час і Браніслаў ды пазірае ласымі вачыма, як перад ім ходзіць генерала ва дачка!

Дануся ні разу не пратусціла сустрэчы са мной. Аднак у той жа час яна па-ранейшаму лічылася нявестай Любецкага, пра гэта ведала нават мая гаспадыня. Тады ж хто я такі? Хлапец для забавы?.. І Любецкі не можа не ведаць пра нашыя спатканні з Данусяй!.. На вёсцы, калі нявеста пойдзе з другім хлопцам, жаніх дасць ёй па мордзе і больш з ёй гаварыць нават не захоча!.. Іншая жонка няхай толькі гляне на чужога мужчыну!.. А сярод гэтага панства, кажуць, лічыцца шыкам мець палюбоўніка, і пра іх ведаюць мужыкі, жаніхі, ды робяць выгляд, што нічога не адбываецца, цьфу!..

Мяне апанавала злосць.

Каб супакоіцца, я заглянуў у суседні пакой. За шклом — кніжкі ў скуранных пераплётах. Ля масіўнага стала — крэсла, аbabітае цёмнай скурай. На сцяне — «круцыфікс»¹⁷.

Генералаў кабінет!

Я ўвайшоў у пакой і спыніўся ля шафы з масіўнымі тамамі. Чамусьці старэнъкія томікі з бібліятэкі беларускага музея прыцягвалі да сябе больш, так і хацелася гартаць іхнія пажоўклыя старонкі, упівацца вачыма ў старажытныя шрыфты, адчуваць сябе Калумбам. Гэтыя — у пышных пераплётах — выклікалі толькі павагу, нібы генеральша, калі крочыць у касцёл!

Адчыніў я шафу і пачаў перабіраць кніжкі.

У чырвоным каленкоры — дзесяць тамоў Юзэфа Пілсудскага. Пра што ён мог аж столькі напісаць?.. Пагартаў першы том. Копія заявы ў Харкаўскім універсітэце з просьбай прыняць на факультэт медыцыны. Гм... Пілсудскі — медык?.. Далей — стэнаграма пециар-бургскага суда ад 29/IV 1887 года. О-го! Юзэфа з яго братам Браніславам судзілі за спробу забіць цара!..

¹⁷ Крыж (лац.).

Вось як я ведаў сваіх ворагаў! — Уражаны, паставіў я кніжкі.

У суседнім пакойчыку кінуліся ў вочы іконы. На адной з іх маці божая з адкрытым сэрцам на грудзях. Сінія і ружовыя фігуркі маткі боскай стаялі на падстаўках, Тут, відаць, моліцца генеральша. Ад пакоя павеяла касцёлам.

Агледзеўшы ўсё, я пачаў сумаваць.

На дварэ загрымела, збіралася на даждж. Успомнілася вуліца маёй вёскі пасля навальніцы. Цёпла і парна. Хмары яшчэ не разышліся, і таму змрочна. Прыемна хіліць да сну. За платамі заблытаныя дажджом і набрынялья гронкі бэзавых кветак. На панадворках — хвалістыя лініі з трэсачак і кары — межы, дзе зусім нядайна стаялі лужы. Уся прырода, напіўшыся дажджу, нібы ап'янела. Цішыня. Толькі жаласліва мэкае мокрае цяля, якое людзі забыліся адвязаць і ўпусціць у хлеў... А тут — смярдзючы горад, халодная кватэра генерала!..

Уцячы?..

Я ўсадзіў руکі ў кішэні і шалёна засвістаў, падрыгваючы нагой у калене. Мне і свістаць не хацелася, але рабіў гэта таму, што здавалася, бытта гэтак рабіў бы той, з каго я браў цяпер прыклад.

— Янэчку, каханы! — выскачыўшы з кухні, палымяна зашаптала Дануся і павісла ў мяне на шыі.

Зноў я размяк. Нацалаваўшыся да ап'ялення, паставіў яе на падлогу.

— Будзь разумны,— узмалілася,— я цябе вельмі прашу, не кryўдзь Янусі...

— Ого, так і пакрыўдзіш гэтую цыгру!

— Пацярпі! — горача зашаптала яна.— Тата выбраў мне яе ў сяброўкі яшчэ з першага класа гімназіі. Яна ведала ўсе мае сакрэты. Калі ішла да цябе на спатканне, дома казала, іду да Яніны, а яна потым пацвярджала... Мы ёй абавязаны... Будзеш разумны, праўда? Не задзірайся!

— Што з вамі зробіш!.. А ты добранькая таксама! Пакінула тут аднаго з іконамі і Пілсудскім...

— То ходзь да нас, мілы, будзеш дапамагаць! — пераконвала яна прыгожай інтанацыяй польскай мовы, якой, на жаль, нельга перадаць.— І цётку Антосю знарок адпусціла дадому, і пана Фелікса паслала ў Новую Вілейку — усё для цябе, дарагі!

— Толькі яшчэ раз засмяеца — і тады няхай злуе на сябе!

— Ну, ну, супакойся, вазьмі сябе ў руکі!..

На кухні ўсё выглядала так, бытта дзве дзяўчынкі, абвязаўшыся фартухамі, гулялі ў гаспадынъ, маючы багатыя харчы. Няўмела адкрывалі яны банкі, ставілі на стол талеркі, запэцканыя ў муку, хадзілі ля пліты, перакульвалі каструлі...

— Мужчына, рэзаць хлеб! — з робленай весялосцю загадала Дануся. Яна была паміж двух агнёў, але і ў яе пачаў пррабівацца на сяброўку гнеў.

Я ўзяўся за нож. У мяне атрымаліся тоўстыя лусты. Убачыўшы іх, Яніна, вядома, не стрымалася, зноў пырснула смехам. Наогул яна тут прысутнічала нібы для таго толькі, каб зауважаць мае памылкі. Ад яе вачэй я не ведаў, куды падзець рукі, як паставіць нагу. З-за яе і маўчаў, бо баяўся нарабіць памылак у польскай мове і паказацца смешным.

Абрэзаў бы я паненку даўно, ды яна не прапускала моманту ўсміхацца да мяне, бліскаць зубкамі. А найлепш было б наогул не звяртаць на яе ўвагі: сапраўды, хацеў я таго ці не, але я так сябе паводзіў, што было з-за чаго смяяцца. Аднак тады я сам шукаў зачэпкі.

Селі мы за стол.

У нас дома ежу клалі ў місы як папала. Паненкі ж расклалі на талеркі сыр, каўбасу, селядзец мудрагелістымі ўзорамі, ды такімі прыгожымі, нібы іх мералі цыркулем і лінейкай. Шкада было нават разбураць гэтую прыгажосць.

— На гэта толькі трэба глядзець, а не есці! — дзівіўся я.

Яніна пырснула.

— Усё тут для цябе, не сумнявайся! — Дануся першы раз сказала мне перад Янінай «ты».

— Адкрывай! — падала яна штопар і бутэльку віна.

Я нязграбна дастаў корак, разліў ружовую вадкасць.

— Ну, на здароўе... За цябе! — узніяла яна чарку.

Яе вочы засвяціліся ласкай і адданасцю. Каб не паказаць Яніне, як мяне гэта кранула, я свае вочы апусціў.

— Янэк, ты першы!

— Я не п'ю.

— Не п'е-еш?

— Не!

— Зусім?

— Ні кроплі.

Яніна пырснула.

У той час падпольшчыкі давалі сабе клятву ні ў якім выпадку не піць гарэлкі і не курыць. Клятву ўзялі і з мяне.

— Хоць крыху! — не адставала Дануся.

Па яе інтанацыі я адчуў, што такая якасць яшчэ больш узняла мяне ў вачах паненкі.

— Віно, кажуць, мазгі выбівае!.. Нават кроплі ў рот не вазьму гэтай атруты, не прасі!

Дануся не ведала, што рабіць.

— Не звяртайце на мяне ўвагі, піце самі. Няхай вам будзе на здароўе!

Яніна паднесла чарку да вуснаў, але на яе строга глянула Дануся, і паненка папярхнулася. Паставілі чаркі.

— То еш!

— О, гэту работу люблю, і жывот у мяне ўмяшчальны, будзь спакойная! — пачаў я выграбаць з талерак.

Яніна зноў пырснула.

З кніжак я ведаў, што багачы ў абед карыстаюцца сурвэткамі. Калі ж над руку трапіла накрухмаленая палатніна, я яе паклаў на буфет.

— Няхай ляжыць, будзеш выцірацца, Ясю! — заўважыла Дануся.

— Хіба я грудное дзіця і пачну тут бурбалкі пускаць?! А, правіла добрага тону, прабач!..

Яніна на гэты раз ад смеху аж зайшлася. Ну, з мяне хопіць!.. Я ўскочыў з-за стала. Узнялася і Дануся.

— Не падабаецца табе? Не затрымліваю, можаш ісці! — заявіла яна, абураная, і паказала сяброўцы на дзвёры; вочы яе блішчалі гневам.

— Дурніца! — захлынаючыся, здолела толькі выціснуць з сябе і пакацілася да выхада Яніна.

— Я табе гэтага ніколі не дарую! — кінула Дануся наўздагон сяброўцы і папрасіла мяне: — Еш, Янусь, калі ласка, не звяртай увагі, прашу!..

7

Але я ўжо больш не сеў. Раздражнёныя, выйшлі мы ў залу.

— Ну вось, нарэшце мы і адны!.. — паспрабавала мяне развесяліць Дануся. — Я яе прагнала, ты здаволены?.. Панасі мяне на руках, Янэк... І сцісні моцна-моцна, як на гары, каб аж косці затрашчалі і дыхаць не было чым! О, як я люблю гэтыя ўладарныя руکі! Якія яны мне родныя!.. Яны ў цябе як з жалеза... Скажы, ты мяне кахаеш? Ну, гавары: слёзка мая...

На фартэпіяпа ў рамцы стаяла яо фатаграфія з Любецкім.

— Прасі князя, няхай носіць, рукі яго дарагім мылам пахнуць! — буркнуў я, успамінаючы спачувальную інтанацыю, з якой яна

гаварыла «еш, Янусь!». — І няхай ён прызнаецца табе ў каханні! — кінуў я на фота. — Любецкі ўмее гэта рабіць куды лепш за мужыка!

— Ага, нездаволены, што прагнала яе? — успыхнула Данута. — Бачыла, як на яе пазіраў, як рысаваўся!

— Я рысаваўся?

— А то не? Нават какетнічаў!

— Я какетнічаў?

— А тады са студэнткай над Віліяй? Думаеш, дурная, нічога не бачу?

Расчырванелая і злосная, Дануся цяпер чамусьці нагадвала раз'юшаную кошку. Нешта прыгожае было ў яе гневе. Але пра гэта я ўспомніў потым.

— Ты што, ачумела? — не знаходзіў я слоў.

— Янэк, я, мажліва, і праўда ачумела, сказала глупства. Але ж гэтак далей нельга! Ты заўсёды такі грубы, няуважлівы... Узяў мяне лістоўкі разносіць, а пры сябрах сваіх не адважыўся падысці нават... Добра — іншыя зжаліліся, падабралі мяне!.. З-за цябе я столькі цярплю кожны дзень, кожную гадзіну, а ты гэтага нават не хочаш заўважаць...

— З-за мяне?

— З-за цябе!

— Гэта ты з-за мяне церпіш?

— Спецыяльна выпрадавдзіла ўсіх з дому, каб ты лепш сябе адчуваў...

— Выправадзіла? Бо баялася, што цябе хто ўбачыць са мной. А вечарам, пры людзях, пойдзеш у тэатр з Любецкім!

— Ты несправядлівы! Я з ім нават...

— Ну?

— Я для цябе...

— Што ты для мяне? Ага, няма чаго і сказаць? У кіно днём і то байшся ісці!

Відаць, рэдка не памыляецца той, хто зробіць важны крок у сваім жыцці ў парыве злосці. І ў мяне тады злосць затуманіла мазгі. Я раптам убачыў і адчуў яшчэ раз усю ганьбу, якую перанёс у Вільні, і звязаў гэта з генералам і яго сям'ёй.

— Вы нават за чалавека мяне не лічыце! — закрычаў я. — Хто я для вас? Скажы, хто?!

— Няпраўда... — У голасе Данусі пачуліся слёзы. — Ты не маеш права на мяне так гаварыць!

— Мо не, скажаш?

— Не!

— Не?

З кухні выйшаў белы і пушысты кот. Ён, як нічога но было, пытальным знакам выгнуў хрыбет, ляніва пацягнуўся, грэбнуў кіпцюрамі паркет, пазяхнуў ружовенъкім роцікам, паставіў хвост трубой і накіраваўся да мяне.

— Мурэк! — пазвала яго Дануся і нагнулася, каб схаваць слёзы.

Кот прамурлыкаў.

— Бедны Мурэк, змок увесь на дажджы...

Мяне апанаваў новы прыступ злосці.

— А-га? Няма чаго больш сказаць? Хто я для цябе? Я скажу, калі маўчыш! Я для цябе — забава! Бы гэты кот!

І я з усяе сілы ўдарыў яго нагой.

— Вя-аў! — прарэзліва віскнуў ён у паветры, грымнуўся аб сцяну, а пасля куляй сігануў пад шафу.

— Грубіян! — пачырванела ад абурэння Дануся і кінулася да шафы.— Што ты нарабіў, дзікун?!

Мяне гэта раззлавала яшчэ больш. Я зноў гнеўна загаварыў. Гаварыў на вясковы манер, не думаючы, што могуць пачуць суседзі, махаў кулакамі:

— Ды ідзі ты, урэшце, к чортавай мацеры са сваімі Янінамі, Любецкімі, Станеўскімі, буржуйка ты няшчасная! Гуляй тут са сваімі сабакамі, катамі, лялькамі! Або едзь у сваю Швейцарыю, там цябе чакаюць такія ж самыя!

І выбег на двор.

8

У наступны дзень, калі я вярнуўся з горада, гаспадыня з таямнічым выразам твару паведаміла:

— А ў вас былі госці і штосьці пакінулі!.. Я агледзеў пакой, але нічога не знайшоў.

— Пад падушкай! — падказала яна.

Я прыпадняў падушку. Там ляжаў доўгі карабок з шакаладам. На шаўковай істужцы блішчала сярэбраная лічба «19» і мае ініцыялы. Тады толькі я ўспомніў, што сёння дзень майго нараджэння. У той час у маёй вёсцы дзень нараджэння ніхто не адзначаў. Нават не было такой звычкі памятаць, калі ты нарадзіўся.

Здзіўлены, я пастаяў, падумаў. Потым узяў падарунак пад паходу і пайшоў на двор.

Якраз у гэты момант да генералавых дзвярэй набліжаліся Браніслаў і ксёндз, які некалі частаваў мяне слівай. Дануся трymала Гектара за аброджу і какетліва казала:

- Прашу, праходзыце, ён не ўкусіць!
- Калі ласка, айцец Валенты! — ветліва прапускаў Браніслаў госця ў чорнай сутане, нібы быў тут гаспадаром.
- Дануся, упэўніўшыся, што я на яе гляджу, адпусціла сабаку, пабегла да Брэніслава і, як мне здалося, радасна праказала:
- Дзень добры, пане Бронэк!
- Я вярнуўся на кватэру.
- Вось і ўсё! — вымавіў я, цяжка ўздыхаючы. Азірнуўся навокал і ўпершыню ўбачыў, што мутна-зялёныя абоі на сценах з нейкімі тлустымі плямамі. Бр-р-р, якія агідныя!.. І як я тут жыў амаль цэлы год! Паўслухаўся. На кухні абедалі. Дзяўчынка карміла брата і павучала:
- Чаму ты бульбу не абіраеш? З лушпайкамі толькі некалі дзікуны елі!
- Ы-ы-ых! — са здзіўленнем уцягнуў у сябе паветра малы, робячы для сябе адкрыццё. — Тады хлеб людзі будуць есці калісь без скарынкі, так?!
- Не выдумвай, дурань!..
- Малы з захапленнем ужо казаў:
- А малако хало-однае, хало-однае, ну, проста нібы з-пад каровы! На, ты адно паспрабуй, Валя!
- Ну і няхай, а ты еш!
- Тут нешта стукнула, палілося, і дзяўчынка закрычала зноў:
- О, разліў ужо! Выліжы, а то маме скажу!
- Выліжу, Валечка! — вінавата і пакорна паабяцаў хлопчык.
- Пачулася сапенне, потым стараннае сёбанне. Праз хвіліну сястра накінулася на брата зноў:
- Ты што бульбу раскідаеш?
- Яна не ўпала, Валечка. Я затрымаў яе нагамі. Во, глядзі, калі не верыш...
- Бедныя, нават не ведаюць, што малако з-пад каровы якраз цёплае, а старую жанчыну прызвычайліся называць мамай!..
- Калі, бывала, яны садзіліся сям'ёй абедаць, прачка ніколі не брала ў рот цэлага кавалка хлеба. Ела толькі недаедкі. Распускала тлушчу на страву, вылівала яго да краплі дзецям у талеркі, а сабе налівала супу ў пустую патэльню — ёй даставаўся толькі пах ад тлушчу!..
- Я ўстаў, пайшоў на кухню і аддаў дзецям каробку з шакаладам.
- Назаўтра цётка Антося прынесла мне пісьмо.
- Бярыце...
- Не вазьму!

— А то чаму? — спалохалася жанчына.— Вы ж не можаце жыць адно без аднаго!

— Хто гэта вы?

Антося глядзела на мяне з жахам.

— Яначка, чаго ж ты так?

— Было, ды сплыло!

— Чаму?

— Індык свінні не таварыш!.. Адным словам, нясце, цётко, назад!

Праз хвіліну я ўжо адумаўся: Дануся ні ў чым не вінавата. Гэта я ў апонші час стаў нястрыманым эгайстам. Але самалюбства не дазволіла паклікаць цётку назад.

Ролю абражанага цяпер трэба было іграць да канца.

Заставаўся яшчэ генеральскі колт. Чамусьці да яго я не мог прызвычаіцца, як да падзёўбанага ржой Сцяпанавага нагана. Я за гарнуў яго ў паперу і выйшаў на двор. Дзеесьці ў душы тайлася надзея, што рэвалвер — апошняя магчымасць пагаварыць і памірыцца з Данусяй. Але генералаў панадворак быў пусты.

Ля Залкіндавага дома старая ганялася за дзяўчынкай і прымушала ўнучку скінуць школьнью форму. Калі Бэта засталася адна, я паклікаў яе да сеткі.

— Аднясі Янкоўскай Дануце! Зараз жа!

— А што тут?

— Не твая справа!

Папера разгарнулася, і ў вялікіх вішнёвых вачах дзяўчынкі з'явіўся жах.

— Нясі! — загадаў я.

— А ён не выстраліць?..

— Не бойся!

9

Надышоў дзень майго ад'езду.

Я доўга хадзіў па горадзе сам не свой і ўжо шкадаваў, што з-за празмернай крыўдлівасці і нейкай упартасці паспрачаўся з такім бліzkім мне і дарагім чалавекам у Вільні. Навошта, хамут, ж пакрыўдзіў? Недзе, бедная, месца сабе не знаходзіць!..

Я выйшаў з дому з падзеяй на шчаслівы выпадак.

Прайшоўся ля Данусінага дома. Як на тое на панадворку — ні душы. Толькі ў зацененых дзікім вінаградам вокнах лёгка варушыліся гардзіны ды ля брамкі сядзеў пушысты кот. Убачыўшы мяне, ён

раптам устрянуўся і так хутка скочыў у кусты, нібы ў паветры хто правёў белую рысачку. Ва мне абудзіліся ўчарашнія крыўды.

«Няма чаго шкадаваць і мучыць сябе, трэба раз і назаўсёды адрезаць і выкінуць усё з галавы ды збірацца дадому!»

Я ращуча накіраваўся ў краму. За апошнія грошы купіў падарунак маці — дошку для мыщца бялізны з гафрыраванай бляхі ў драўлянай рамцы.

Вяртаючыся з пакупкай дадому, я спаткаў Данусю з Любецкім. Калі ўбачыў яе з князем, ахвота закрануць паненку адпала адразу. Дануся зусім не нагадвала чалавека, які перажывае. Яна ўся аж квітнела, а я, дурань, бедаваў, што памірае з-за мяне...

Вось табе і на!

Зрабілася няёмка за сваю вопратку і за дошку пад пахай...— Мільганула зноў перад вачыма крапіва пад плотам, сярод панадворка — разбітая калодка з сякерай, заткнёнае анучай акенца хлеўчука... Ва мне ўжо загаварыла гордасць. Мінаючы пару, я нават не глянуў на Данусю. Мы параўняліся, і паненка голасна і паспешліва загаварыла, засміялася.

Смейся, ліха цябе бяры, калі так табе весела!..

На вузенькай вулачцы я яшчэ раз сустрэў гэтую пару — нечакана апынуўся ў іх ззаду. У Браніслава з-пад маленькай кепкі звісаў лісіны хвост — адзнака, што Любецкі правінаваціўся ў нечым. Мо вызваўся выпіць літр гарэлкі, ды ад другой шклянкі зваліўся пад стол, а мо збрахаў не дастаткова гладка!.. Я падкрайся да пары і пачаў прыслухоўвацца.

— Ой, і забіяка я быў у школе, панно Дануто! — хваліўся князь.— Пабачыла б мяне тады паненка! Нядаўна я наведаў прафесарку, пані Перагут...

— З гімназіі Элізы Ажэшковай? Яшчэ майго тату гэтая пані вучыла!

— О, цікава!.. Яна была ласкавая паказаць свае запіскі з таго часу. На кожнага з нас у спецыяльным сшытку пані Перагут заводзіла па старонцы. Пра мяне там напісана так: «І клас гімназіі. Кінуў яблык у прахожага і разбіў яму акуляры. IV клас гімназіі. Сеў у фаэтон, праехаў і не заплаціў фурману. VIII клас. Учора на Гандлёвай вуліцы спаткала Любецкага з маноклем у воку і ён са мной не павітаўся...» Эвалюцыя, не? Ха-ха-ха-ха!

Дануся таксама рассміялася, але няшчыра, нервова. Я зразумеў яшчэ раней, што дзяўчына адчувае на сабе мой позірк. Інтymная размова з князем — дэмансстрацыя.

Ліха вас бяры, радуйцесь сабой! — сказаў я сам сабе і ад іх адстаў.

Каб скараціць сабе час да раніцы, калі ішоў мой поезд, я крыху пахадзіў па горадзе. Засмечаныя тратуары без зялёных прысадаў наводзілі сум. Лета. На вёсцы зараз мужчыны не маюць часу лоб выщерці, жанчыны — накарміць дзіця. А тут усе млеюць ад ляноў. Эх, паперці бы іх на касьбу або на торф... Зрэшты, і я колькі часу блытаюся як гультай!..

Горад ужо так прыеўся, што я нават у твар пазнаваў некаторых гараджан. Я сябе ўтаварыў, што тут усё мне абрыдла, хочацца вельмі на чыстое паветра, да сваіх людзей, да працы, каб не адчуваць ні рук, ні ног. Аднак усё гэта было ва мне павярхоўнае.

10

Набліжаючыся да дома, убачыў я ля варот Янкоўскіх машыну з ад'ютантам і адразу пра ўсё забыў. «Значыць, вярнуўся яе бацька?!» — з жахам падумаў я, перамахнуў металічную сетку, забраўся ў бэз ды стаіўся пад акном.

— ...Дзе Данка, чаму ты не цікавішся дачкой, чаму ты такі раўнадушны да дзіцяці? — чуваць было выразна, як гаворыць генеральша.

— Дарагая, пакінь яе ў спакоі, за ёю паглядзіць Антося! — супакойваў яе муж.— Раніцой вернемся, і ўсё будзе ў парадку!

Я ўвесь пераўтварыўся ў слых,

— Пані Вацлава, гэта было ў бялізне! — пачуўся ўжо голас маладой служанкі.— Афішка!

— Учора ў паштовай скрынцы ляжалі!..

— Ну і што?

— Хуліганы! — выбухнула генеральша.— Страляць іх трэба! Божа, калі ў Польшчы забароняць гэтую свабоду?!

— Нічога, нічога, Ваця, тут пішуць пра Гітлера!.. І маюць рацыю!

— То няхай сабе пішуць!

— Ён падцягвае войскі к «калідору» з танкамі, а мы супроць іх трymаем там кавалерыю з пікамі, усё тут напісана правільна!.. Замест таго каб прадухіліць катастрофу, чым мы занімаемся? Раутамі!..

— Не задзірайся з імі, чуеш? Гэта к дабру не прывядзе! Хоча Гітлер нашае Балтыйскае ўзбярэжжа і няхай бярэ! Якую карысць ад Балтыкі мае польскі народ?

— Вя-лі-ікую!..

— Больш двух тыдняў на ёй не выседзіш, такая халадзіна! Забярыце лепш у бальшавікоў доступ к Чорнаму мору, там цяпло, кіпарысы, дыні!..

— Ха-ха-ха!

— Езус Хрыстус, гэтыя хваляванні разрываюць мне сэрца на кавалкі, яшчэ і палітыкай занімайся!..

— Дарагая, мы на грані вайны!

— Ну і што? Генералаў пад кулі хіба пасылаюць? І мяне не палохай, я перажыла ўжо адну вайну! Увойдуць у моду зноў высокія боты са шнуравадламі ды — во такія! — вайсковыя шапачкі! Яны мне да твару, а ног сваіх не маю чаго саромеца, хай перажывае жонка ваяводы — яны ў яе як у сланіх!.. Бачыце, я памаладзела, бо прымаю масажыстку, а без яе бытта я — старая!.. Паручнік Казакевіч кіне — пабяжыш яшчэ і ты да масажысткі!..

Чуваць было, як у пакой эпергічна ўваходзіць ад'ютант і гаворыць:

— Пане гэнэрале, машына падана!

— Дзякую, Куба, зараз мы з'явімся!

— Слухам!..

Зноў азвалася гонеральша:

— Антося, вернецца дзіця, накармі!

— Добра, ласкавая пані!

— Эрмітэй няхай адпрасуе ўсё, што ў Швейцарыю бярэм!

— Адпрасуе, ласкавая пані!

— Прасачы за ёй, Эрмітэй нічога не ўмее рабіць!

— Прасачу, ласкавая пані!

— Ды закрывай на нач вокны, а дзвёры — на засаўку!

— Закрыю, ласкавая пані!

— Гектара прывяжы на вेрандзе!..

— Прывяжу, ласкавая пані!

— Не трэба так на яе крычаць, гэтая дзеўка — бяскрыўдная істота! — заўважыў муж.

— Мяне бы так пашкадаваў! — выбухнула жонка зноў.— Што ў цябе за выгляд?! Забыўся, што ідзём на баль да ваяводы, дзе будзе румынскі прынц? На, шаблю пачапі!..

— Яшчэ і гэтае свінства? — бараніўся генерал.— До яснай холеры!.. Адслужылі сваё шаблі і эпалеты!

— Рэспублік усюды нарабілі!.. Пры манаархіях прынамсі цырымоніі былі! Не разумееце, як самі сябе абкрадваеце!

— Во-во. Некаторыя презідэнты і зараз уводзяць прыдворны этыкет!..

Вярнуўся я на кватэру і ў сенях пачаў разбіраць скрынкі ад пасылак, каб фанеру завезці дамоў. Фанерныя квадраты былі падзіраўленыя цвікамі, спісаныя хімічным алоўкам і больш для пасылак не падыходзілі. Але пакінуць іх тут са слядамі бацькавых каракуль я не мог. Заняты справай, я ўспамінаў кожную, падслуханую ў генералавым доме, фразу ды ўсё ківаў галавой, а час цягнуўся вельмі памалу. Вестка пра тое, што хтосьці разносіць лістоўкі, прыглушыла раптам ва мне жаданне ад'язджаць.

Мяне ўжо падмывала пабегчы ў горад і пашукаць хлопцаў...

Міжволі давялося падслушаць яшчэ адзін дыялог.

Выйшла на ганак ды прысела на прыступкі мая гаспадыня. Да сеткі з другога боку падышла Антося з тазікам, пачала развешваць бялізну. З сяней мне выразна было чуваць іхнюю размову.

— Дзень добры, суседачка! — павіталася мая гаспадыня.— Чулі? У горадзе людзі ў запас купляюць соль, газу, цукар!.. Кажуць, вайна хутка пачнецца!..

— Езус Марыя!.. — з глыбіні падворка адказала ёй служанка.— Што ж, грашылі людзі, грашылі і даграшыліся! Нельга без канца паспытаўцаць цярпенне боскае!

— Пачнецца катаўася, чым я дзяцей карміць буду, куды я іх дзену?!

— Хоць жывым у яму лезь!

— Яшчэ, кажуць, немец пускае бомбы праста на дамы!..

— Ад іхінх цыплінаў і ў туу вайну не было ратунку!

— Памятаю!..

— ...То на гэтую невядома што яны нарыхтавалі...

— А бомбы, кажуць, ён пускае найсамперш туды, дзе генералы жывуць!

— Ну,— згадзілася Антося і з гэтым.— Генерал для іх — чалавек не прсты!..

— То ўся вуліца ганаўлася, што на ёй стаіць генеральскі дом, то цяпер лаяць усе яго будуць!..

— Людзям не дагодзіш, пані.

— Людзі такія!

— Усё, суседачка, у волі боскай! Нам трэба ўсім маліць багародзіцу!

— Праўда, пані Антося!.. Хай нас крые найсвяцейшая мацер божая з Вострай Брамы!

— Амін.

Пачало цямнечы, і ў генералаву альтанку накіраваліся геперальша, Дануся, панічы і паненкі. У цішы чэрвеньскага вечара доўга былі чуваць бестурботны смех, песні, нават — аплодысменты, як у тэатры. Я стаіўся на ганку і слухаў.

Галасней за ўсіх гаварыла Дануся, і я ўпіваўся яе голасам, інтанацыяй.

Зрабілася шкада, што нельга нічога вярнуць, прынамсі да наступнага навучальнага года.

Генеральша, мабыщъ, прыехала забіраць дачку за граніцу...

Усе прасілі Браніслава пра нешта расказаць. Ён крыху паламаўся і пачаў:

— У нашай сямейнай хроніцы запісана, што ў 1768 годзе, калі да майго прапрадзеда ў замак пад Лодзь прыехаў на вялікдзень князь Сапега са світай, на балі было з'едзена сорак валоў, дзвесце пяцьдзесят цялят, сорак бараноў, дзвесце свіней, васемнаццаць тысяч курэй, дваццаць тысяч рыб, пятнаццаць корцаў ракаў. А венгрына выпілі столькі бочак, колькі дзён у годзе, а кварт мёду — колькі гадзін у годзе...

- О Езус Марыя, куды гэта дзяжалася ў іх!
- Нашыя продкі мелі па тры страўнікі!
- Абжорамі былі!
- Хіба што!
- «Нягоднікі.

Рамантыку бачыце ў колькасці прыслугі, у этыкетах, цырымоніях, балях... Дзеля яе можаце кідаць тысячы на карты, гонар... Забываеце, што за гэтымі злотымі, корцамі, баранамі — людзі, якія хварэлі, іх здабываючы, паміралі нават...

Ведаем такіх рамантыкаў!»

Бестурботная весялосць панства пачала мяне раздражняць. Захацелася выкінуць які-небудзь фокус. Я нават падняў кій, каб запусціць ім у жалезнную бочку ад генералавага душа, але перадумаў — кій можа адскочыць ад бочкі і трапіць каму ў галаву, яшчэ давядзецца справу мець з паліцыяй!

Ля ганка рос ясень. З'явілася жаданне залезці на дрэва. І я палез.

Магчыма, гэта было звычайнае блазенства, і калі я цяпер успамінаю, мне робіцца сорамна. А мо я зрабіў гэта, каб толькі звярнуць на сябе ўвагу Данусі?..

Я залез аж да тонкіх галінак і стаіўся. У альтанцы гаманілі і на мяне, дзівака, не звярталі ніякай увагі. Тады, гойдаючыся ў такт песні, пачаў я спяваць першае, што ўзбрыво ў галаву:

Стуку, груку, дзверцы,
Едуць кавалерцы!
А сучачка — цях-цих-цих!
А сардэчка — тах-тах-тах!

Ніякага эфекту. Я прадоўжыў:

Гуляй, дзеўка,
Красуйся!
Рана замуж —
Не сунься!
Бо замужам
Трэба знаць,—
Позна легчы,
Рана ўстаць!
А свякрусе —
Дагадзіць,
Як па брытвачцы
Хадзіць!

Спыніўся і паслуҳаў. Нарэшце ў альтанцы мяне пачулі і змоўклі.

— Глядзіце, глядзіце туды, на прасвет! Вунь, на светлым фоне, на кроне дрэва — чалавек сядзіць! — пасля маўчання закрычаў незнайёмы голас.

У альтанцы зашморгалі хмелем, відаць, яго раздзіралі, каб лепш бачыць.

— О, і я бачу!
— А-га!..
— Дзе, дзе?

Некалькі хвілін у садку панавала цішыня. А калі здзіўленне прайшло, панства раптам пачало смяяцца. Смяяліся доўга, абразліва, як з дурня.

Нарэшце смех перакрыў Данусін голас:

— Нічога тут няма смешнага! От залезце вы, рыцары, аж туды!

У альтанцы загрукатала.

— О-ей, куды вы? Не разыходзыцесь, прашу! Пане Браніславе, не ідзіце, прашу!

— А каторая гадзіна?
— Ужо позні час!
— У-у, як засядзеліся!
— І мне пара!

- Прабачце!
- Дзякуем за прыемную кампанію!
- Пара і нам!..

Адчуваючы злараднае здавальненне, што сапсаваў панству вечар, зноў пачаў я гойдацца і співаць:

Сме-ла, та-ава-ры-шы, ў но-огу!..

Співаў датуль, пакуль не зразумеў, што ў садзе — ні душы. І мне зрабілася так сорамна раптам, як бывае толькі ў сне, калі прысніцца, што ідзеш па вуліцы без нагавіц і на цябе ўзірае ѡца народ.

Я хутчэй злез на зямлю.

Ад'язджаючы з Вільні яшчэ ў ту ж ноч, я адчуў, як нешта назаўсёды тут пакідаю. Тады я яшчэ не ведаў, што ў гэты дзень скончылася маё юнацтва.

ЧАСТКА ТРЭЦЯЯ

РАЗДЗЕЛ ПЕРШЫ

1

Прыехаў я дахаты, а праз два месяцы пачаліся падзеі.

Першага верасня 1939 года выбухнула вайна Германіі з Польшчай. Семнаццатага — у Заходнюю Беларусь увайшла Чырвоная Армія. І тут завярцелася. Парушылася вартасць грошай, паламаліся звычкі, погляды, паняцці; за адзін дзень іншы чалавек цяпер назіраў столькі, што дагэтуль не бачыў і за ўсё жыццё!

Доўга яшчэ я адчуваў сябе як пасажыр, які едзе поездам з хуткасцю сто кіламетраў у гадзіну: мільгалі вобразы, але не было магчымасці да іх прыгледзецца. Адчыніліся школы сярэдняя і вышэйшыя, бясплатныя. Пачалося нябачанае будаўніцтва...

Вучыўся я ўжо ў другім горадзе. Але па-ранейшаму цягнула мяне да Данусі, хаця гордасць і не дазваляла паказацца ёй на вочы. Хацелася паглядзець на яе крадком — якая яна цяпер? Мо перажывае нястачу?..

У час летніх канікулаў 1940 года адправіўся я ў Вільню. Горад быў падобны на разварушаны мурашнік. Усё было там яшчэ не ўладжана, людзі ўзбуджаныя і жылі нібы на вакзале.

У генералавым доме незнаймая кватаранты сказалі, што цётка Антося перабралася ў сваю хату. Я падаўся да яе.

— Як паехала генеральша з дачкой да вайны, так і не вярнулася! Можа дзе загінулі там: Гітлер, кажуць, лютуе цяпер надта на свеце! — паведаміла мне яна і параіла схадзіць да Левандоўскага, які нядаўна вярнуўся з эміграцыі: — Левандоўскі павінен ведаць нешта пра іх! Я і сама збіраюся да яго, толькі агарод прапалю...

— А Левандоўскі вярнуўся?

— Залкінды мне гаварылі. Стары Залкінд хадзіў да яго распытваць. Усё яму тут не падабаецца. То ў сталовых чай падаюць без сподкаў, то за магазін прыдзіраюцца... Даставаў ужо нават загранічны пачпарт для сям'і. Але пагаварыў з Левандоўскім і абсœў. Той бывшам сказаў, што і там не соладка. Учора спаткала яго ў кнігарні: рускія падручнікі шукаў для сваёй Бэты...

Калі год таму назад часці польскай арміі ўпарты супраціўляліся нямецкай навале, вышэйшыя чыноўнікі ўцяклі ў Румынію. Я падумаў, што туды мог уцячы і генерал. У такім выпадку ён за граніцай знайшоў сваю сям'ю, чаго тады Дануце вяртацца ў СССР. А я, дурань, яшчэ дапамагаць ёй ехаў...

Ад Антосі я падаўся да былога трэнера.

2

На кватэры ў Левандоўскага было многа народу. Усе прагнулі даведацца пра лёс родных і знаёмых, паслуhaць нешта цікавае.

Для многіх палякаў — асколкаў былога ладу — Англія тады была дзяржавай, якая, на іхнюю думку, мелася выратаваць Польшчу. Кожная вестка адтуль прагна ўспрымалася гэтымі людзьмі.

Тады, калі збіралася некалькі чалавек, то абавязкова яны гаварылі на палітычныя тэмы і з-за гэтага маглі не есці, не спаць. А ў Левандоўскага адбывалася ўжо цэлая прэс-канферэнцыя. У яго кватэру набілася столькі людзей, што мяне нават нікто і не заўважыў.

— ...Сто пяцьдзесят гадоў з нас здзекаваліся, нас стралялі, гнаілі ў турмах. За намі шпіёнілі, забаранялі размаўляць на роднай мове, — з набалелай горыччу скардзіўся былы трэнер.— Незалежнасць мы выпакутавалі, як вандроўнікі пасля доўгай спякотнай дарогі ваду ў пустыні. Атрымаўшы яе ў 1918 годзе, мы ап'янелі ад радасці, не разабралі, дзе нашы ворагі, дзе сябры. Расія? А, тая, дзе Сібір, дзе звінелі кандаламі пакаленні нашых продкаў!.. Кажуць, у ёй штосьці новае? Гэта яшчэ паглядзім, а пакуль што мы не зрабілі з імі разлікаў!.. У Саветаў ёсць добрыя танкі? Няпраўда! Дык вось фатографіі!.. Хлусы, гэта пацёмкінскія вёскі, яны з фанеры!.. І мы сталі заігрываць з далёкай Францыяй, Англіяй. «Магутная, непераможная!» — фанабэрыйліся мы, хвалячы сваю армію. А дайшло

да справы, і давялося кідаць кавалерыйскія эскадроны на нямецкія танкавыя калоны!..

У гэтым стомленым і маральна зламаным чалавеку ледзь можна было пазнаць былога віленскага атлета і зухаватага мужчыну-прыгажуна.

— А потым?.. Прыехалі ў Румынію голыя, брудныя, абшарпаныя, прыбітыя — зноў, як дваццаць трох гады таму назад, бязродныя. Пашкадавалі нас суседзі, далі хлеба, мы наеліся і пачалі ўжо хадзіць гаспадарамі, пазіраць на румын звысоку, як каланізатары на туземцаў, абзываць іх «мамалыжнікамі»!..

У нас, палякаў, многа шляхецкага зазнайства... Пыха, самы сапраўдны эгаізм, прыкрыты таннымі патрыятычнымі лозунгамі, перамешваліся ў кожным з нас з уяўнай рамантыкай мінулага, сталі нашым характарам! — працягваў ён з болем.

Далей было яшчэ горш. З Румыніі паехалі ў Аўстралію. У Сіднеі, у гарадскім парку, гадуюць кенгуру. Да іх прыходзяць забаўляцца гарадскія лодыры. Хто на вайні ад смагі паміраў у пустынях Афрыкі, а хто не ведаў, куды падзець час... Кенгуру любяць баксіраваць. Для пацехі публікі я, трэнер першай катэгорыі, быў наняты за грошы ў партнёры смярдзючаму зверу!.. Надзеўшы баксёрскія рукавіцы, з раніцы да вечара я выходзіў на «рынг». Кенгуру намерваеца ўдарыць задній нагой, а я не даюся. Аднойчы пана Кавальскага з Варшавы — ужэндніка пошты — звер на маіх вачах распаласаваў з галавы да ног, і кішкі вывалиліся на пясок. Тады я адмовіўся ад такой работы...

— У войска паслаць мяне не захацелі: стары. Прыставілі да коал. Гэта такія маленькія мядзведзі, харчуюцца лісцямі эўкаліпта, а ў іх шмат алкаголю, таму яны ўсё жышцё п'яныя. Цэлы дзень у парку з коал рагаталі людзі, а мне здавалася — з мяне!.. Абрыдла смяшыць народ, абрыдла чужына, захацелася дадому. Прыбыў савецкі гандлёвы карабель, і я на ім уцёк. Патрымалі крыху ў Лукішках, і вось — выпускцілі, жыві, сказалі...

Левандоўскі калісьці ведаў мае палітычныя перакананні. І мне вельмі ж не хацелася сустракацца з ім пры Савецкай уладзе нязначным чалавекам, ды яшчэ і ў беднай вopратцы. Таму я доўга вагаўся, пакуль нарэшце спытаўся пра генерала.

У стомленых вачах Левандоўскага адбіліся здзіўленне і радасць. Я прыкінуўся, што бачу яго першы раз, і жывыя іскрынкі ў трэнера згаслі.

— Не, Янкоўскага там не бачыў,— адвёў ён ад мяне вочы.— І не чуў пра яго. Ён са старых кадраў польскіх патрыётаў, такія з бацькаў-шчыны не вельмі ўцякалі. Найхутчэй — у палоне або галаву злажыў...

Пайшоў я ні з чым.

3

Ніхто нічога не мог сказаць мне і пра князя. Толькі потым я даведаўся, што Браніславам Любецкім яшчэ мінулай восенню цікавіліся нашы органы, пасля гэтага ён некуды знік.

4

Канчаткова сапсаваў мне настрой пан Войцех.

Былы швейцар ліцэя паведаміў, што Альбінас Суткус да апошніх дзёён лета 1939 года працаваў у рэстаране, тады яго мабілізавалі ў польскую армію, і ён загінуў у бое з фашистамі ў канцы верасня пры абароне польскай сталіцы.

— Мой зяць быў разам з ім у Варшаве,— уздыхнуў стары.— Зяць яго і пахаваў там на Макатове...

Бедны Альбінас!

Увесь час ён клапаціўся аб тым, каб забяспечыць сябе кавалкам хлеба. Мы не маглі нават замацаваць нашу дружбу. І вось назаўсёды сышоў з майго жыщёвага шляху яшчэ адзін блізкі мне чалавек.

Пан Войцех даў мне адрес дачкі старасты, Яніны. Беднай гімназістцы выбухам першай нямецкай бомбы ў пачатку вайны адарвала ногі.

5

Мяне ўразіла запусcenне і бязладнасць, якія панавалі ў кватэры былога мажнага чыноўніка.

У пакоі ляжала дачка-інвалід, якой пашкодзіла яшчэ асколкамі і пазваночнік, а яе маці лесціла мне і ўніжалася. Ад няёмкасці я не ведаў, куды падзець очы. Гэтыя людзі, выкаваныя на легендах часоў Ягелы і Баторыя, на ідэі Польшчы «ад можа да можа», парабіліся бездапаможнымі авечкамі, калі гісторыя тыцнела іх насамі ў рэчаіснасць. Бацькі Яніны нават ва мне бачылі таго чалавека, у чыіх руках іхні лёс.

Нарэшце мне ўдалося пабыць адзін з Янінай. Яна ляжала на ложку з мноствам падушак. Дзяўчыну нельга было пазнаць. На худзенькім і бледным тварыку павыступалі вяснушки. Такія самыя крапінкі былі на руках — худых і страшных, якія прасвечваліся як халадзец. Замест нястрымнай рагатухі і каравокай какетачкі я ўбачыў расчараваную няшчасную істоту.

— Сядайце! — паказала яна на матрац.

Я ўсё тырчаў, аслупянељы, сярод пакоя.

- Што, не пазнаеце?
- Мала...

— Аднак гэта я! Некаторыя пазнаюць мяне толькі па зубах, калі засмяюся... Сядайце, ну!

Крэслы былі завалены вopратkай і rэчамі. Куды тут прыткнуцца?

- На ложак давайце, я не заразная!

Каб не пакрыўдзіць паненку, я сеў. Сеў якраз там, дзе павінны знаходзіцца яе ногі. Толькі цяпер па-сапраўднаму да мяне дайшла трагедыя гэтага чалавека.

Агорнуты жаласцю, я маўчаў, разглядаючы пакой. Гэта было няветліва, але я меў такую звычку. На крэсле ляжаў альбом.

- Калі ласка! — Яніна працягнула руку і падала яго.

Стаў я гартаць старонкі. На іх было шмат фатаграфій генеральскай сям'і. Яніна выняла адзін здымак і прачытала на адвароце Данусіны слова:

Gdy w życiu Cię ktoś zrani,
A w sercu pozostawi bliznę,
Pamiętaj, że więcej cierpiąla
Polska – Twoja Ojczyzna.¹⁸

Прайшла мінuta няёмкай цішыні.

— Спаткаеце, перадайце, што перад смерцю пра яе думала і жадала вам абаім шчасця,— вымавіла Яніна скрэзь слёзы.— О, як вас Данка кахала, як кахалі яе вы!.. Мяне ніхто ніколі не кахаў... Я вам так зайдрошчу...

- Яніна, мы яшчэ разам з вами...
- Мяне вы бачыце апошні раз! — цяжка ўздыхнула яна.

У вачах дзяўчыны з'явілася нешта сталае, і я зноў перастаў яе пазнаваць.

— Спаткаемся, няхай толькі ўсё ўляжацца...

— Не. Я вырашыла не мучыць сябе і бацькоў. Толькі мама хавае ад мяне ўсё вострае...

Суцяшаў я паненку і адчуваў, што слова мае гучаць непераканаўча.

¹⁸ Калі цябе хтосьці ў жыпці параніць, на сэрцы пакіне рану, то памятай, што яшчэ больш цярпела Польща, твая радзіма (польск.).

Бачыў я тады і Станеўскага.

Былога шпіка дэфензівы я спаткаў у кампаніі выфранчаных гультаёў. Яны хадзілі па горадзе і пасмейваліся над салдатамі з мангольскімі тварамі. Верхаводзіў імі Генрых. Зусім мажліва, што ён меў і цяпер у кішэні Сцяпанаў наган. От гісторыя!..

Я доўга ішоў за піжонамі, адыходзіў убок і ўсё хацеў сустрэцца са Станеўскім вачамі, але ён адварочваў галаву. Нарэшце, мне гэта абрыдла! «Ліха яго бяры, пабачым, што далей будзе!» — павярнуў я назад.

— Камікар з абцёпканымі парткамі! — пачуў я за сабой.

Мяне апанавала бяссільная злосць. Ды не біцца ж з гэтымі тыпамі на вуліцы!.. Здаць яго ў рукі міліцыі! Ён загубіў не аднаго добрага хлопца!..

Я нерашуча патаптаўся і, бяссільны, пакрочыў да Зялёна га моста. Пры вызваленні горада паміж савецкімі войскамі і эндаекамі тут былі стычкі. Ад перастрэлкі засталіся пррабоіны ў фермах моста. Тады гэта было яшчэ настолькі новае, што людзі ішлі глядзець на прастрэлене жалеза як на дзіва.

Дзень, пражыты ў Вільні, быў для мяне суцэльнай пакутай.

Прачка ўспомніла, што восенню ля студні ў яры знайшлі цела дзяўчыны:

— Той студэнткі, якая прыходзіла да вас! Уражаны навіной, я накіраваўся ў аддзяленне міліцыі. Давялося німала паходзіць з кабінета ў кабінет, пакуль паказалі здымкі. Сумненне адпала — Вольга! Забойца стрэліў ёй у скроню.

— Пакуль што злачынца не выкрылі,— заявіў мне следчы, паказваючы трэшынкі.— Былі ў галаве...

Зірнуўшы на трэшынкі кавалачкі волава, я падумаў, што імі можна было стрэліць і са Сцяпанавага нагана. Шрасціны трапілі ў скроню з вялікай кучнасцю. Значыць, забойца страляў зблізку. Работа Станеўскага!

Цяпер шукаць яго не было сэнсу — не такі дурань, каб другі раз спатыкацца са мной. А пра злачынства яго я толькі здагадваўся.

І каму гаварыць? Усюды панавалі сметанаўскія чыноўнікі, я па Зарэчнай нават баяўся хадзіць. У быльшым інтэрнаце езуітаў цяпер жылі не семінарысты. Туды пахаваліся літоўскія і польскія вайскоўцы чынам не ніжэй капітана. Інтэрнат для маладых ксяндзоў быў шырмай. Там памяшчаўся цэнтр польска-беларуска-літоўска-яўрэйскага нацы-

яналізму, якому Сметана даў магчымасць аб'яднацца і чакаць падыходзячага моманту. «Выхаванцы» інтэрната гатовы былі на любое злачынства, абы толькі знішчыць сведкаў.

Некалькі гадзін я патаптаўся ля міліцыі, уздыхнуў і пайшоў прэч.

РАЗДЗЕЛ ДРУГІ

1

У першыя дні Вялікай Айчыннай вайны мяне не пастелі мабілізаваць у армію. І я не агледзеўся, калі апынуўся пад немцамі.

Абарваны, галодны і стомлены, давалокся я з тэхнікума дахаты: родны дом здаваўся адзінай крэпасцю, дзе нічога не пагражала.

Для маёй вёскі наступілі змрочныя дні нямецкай акупацыі.

Праз некалькі дзён ад матчыных харчоў у мяне з'явілася пруткасць у целе. Пад загоенымі ступнямі, як калісьці, зарыпелі дошкі падлогі. Прайшло атупенне.

Трэба было нешта рабіць.

Яшчэ перад вайной хлопцы раз'ехаліся па свеце, вёска апусцела. Старэйшыя людзі чакалі ад мяне якогасці рашэння. А што ты можаш сказаць ім, калі ў цябе самога ў галаве ўсё уверх дном. Якім жа наўным і малазначным здалося цяпер тое, чым жыў я нядаўна: курсы, бокс, Дануся... Не хацелася нават выходзіць на двор, каб не сустракацца з суседзямі.

— Ах, Яначка, ах, сыночак, што ж цяпер будзе? — падвартавала мяне на вуліцы маці Сцяпана Рамановіча.

— Нічога, цётка Настуся. Толькі тут немцы прарваліся, а ў іншых месцах нашы ўжо да Берліна даходзяць! — праказаў я фальшыва-бадзёрым тонам легенду, якая тады бытавала.

Аднак доўга не мог забыцца папроку ў вачах старой... Чаму так здарылася? Няўжо давядзеща пачынаць усё спачатку, з гурткоў, як семдзесят год таму назад?.. Што рабіць у даным выпадку мне? Што на май месцы рабіў бы Рамановіч? І ён бы тут разгубіўся.

А жыццё цягло.

У мястэчку стаяў гарнізон. З яго зачасцілі салдаты. Звярталіся да нашых жанчын — «матка», а да маладзіц — «паненка», атрымлівалі яйкі або масла, клалі сабе ў сумкі з зялёнага брызенту, усміхаліся, паказваючы залатыя зубы... Не салдаты, а — дачнікі!

Выйдзеш у поле, дзе чыгунка,— на ўсход паўзуць і паўзуць цягнікі з авіябомбамі, танкамі і самалётамі!

Схаваешся ў лес. Вакол стаяць раўнадушныя сосны, елкі. У арэшніку самотна і тужліва цягне сваю бяду сінічка:

— Пі-іцы! Пі-іцы!

— Гур-р-р, гур-р-р! — буркуюць дзікія галубы. Усё як калісьці.

Толькі збярэшся з думкамі, пачынаюць раўці маторы самалётаў. Іхняе вышыцё падхоплівае стогалосае рэха. Над кронамі плывуць і плывуць шэрыя аграмадзіны транспартных «юнкерсаў» — спакойна, нізка, хоць лічы рубцы на гафрыраванай блясе абшыўкі з тонкімі лацінскімі літарамі, з ненавісным чорным крыжам.

Ляж на зямлю, прыкладзі да яе вуха, і ты пачуеш, як яна часта ўздрыгвае.

Ля вакзала ўсе платформы ўстаўлены савецкімі гарматамі са свежай зялёной фарбай. Іх немцы дзелавіта ладуюць у вагоны, адпраўляюць на пераплаў.

Ля шашы аўтагенам рэжуць нашы танкі. Тоўстыя пліты сталёвай брані паддаюцца лёгка, як брушка, пакорна кладуцца ў кузавы крупаўскіх грузавікоў.

Каля мястэчка — агарожа з калючага дроту. За ёй — сотні палонных у шэрых шыннялях: свае хлопцы — прыніжаныя, худыя,— адно скора ды косці!..

Родны лес палёгкі не дае — не можна загамаваць у чалавека думак і ўспамінаў. Усюды — немцы, упэўненыя, спакойныя, ад іх няма нідзе ратунку!

2

Раней, калі я прыязджаў дадому на канікулы, маці была проста шчаслівая, што мела магчымасць глядзець на мяне цэлымі днямі. Затое бацька чакаў, калі пачну апавядыць штосьці асаблівае. Цяпер жа маці праяўляла такую чуласць, якой я не памятаў з дзяцінства. Інакш паводзіў сябе і бацька:

— Чуеш, маці? Учора прыехаў з мястэчка Васілёў Васіль і кажа мне: «Бачыў твойго сына ў горадзе. Перад жандарамі шапкі не здымі і не паклоніцца ім, не-е! А так ідзе перад немцамі, што хоць шклянку вады стаў на галаву!..»

— Стары дурань, чым ты хвалішся?!. Ах, сынок, ці ж так можна? Асцерагайся, не лезь на ражон! — маліла маці.

— А ты хацела, каб ён перад імі вытанцоўваў? Недачаканне іхняе!

Маці не згаджалася. Яна несла то вішань, то свежага малака, то ягад. Ноччу падыходзіла да ложка і ўкрывала, нібы маленъкага.

Я разумеў, чулівасць у яе — ад блізкай небяспекі. Было сорамна, што нічога не магу зрабіць, а шыю быццам сціскаў абруч, не даваў дыхаць на поўныя грудзі.

Аднаго разу спаткала маці старую Станеўскую, тая пахвалілася:

— Нас пасцігla такое шчасце, такое шчасце, што не магу надзякавацца Богу!

— Якое ж можа быць цяпер шчасце?

— То ж мой мужык, выяўляецца, з немцаў!

Маці здзівілася.

— Далібог! Яго дзед быў чыстакроўны германец. Мы цяпер фольксдойчы. Да нас пазаўчора прыязджаў сам амтскамікар са сваімі пісарамі, спісаў гэтую, як яе... геаграфію... Картачкі выдаў і аб'явіў, што цяпер мы не такія, як усе!

— Няўжо ж...

— Мы і вам дапаможам, бо нашы дзеци дружаць, разам вучыліся...

— Цяпер усё такое няпэўнае, што не ведаеш, на якім свеце і жывеш...— асцярожна ўставіла маці.

— То вы баіцесь? — падхапіла добразычліва Станеўская.— Вам жа няма чаго баяцца, у вас зямля, немцы такіх любяць! Пры паляках ваш хлопец займаўся крыху палітыкай — немцы даруюць, мы вам дапаможам...

Маці скончыла апавяданць пра гэтую размову і лісліва ўсміхнулася.

— Мам, пакінцые іх! — накрычаў я на яе.— Каб вы болей ні слова не гаварылі з гэтымі хрыстапрадаўцамі!

— Дык я нічога і не сказала! — пакрыўдзілася яна.— Нават мяне заела: а скананне табе, не дачакаешся, каб у цябе прасіла дапамогі! І пайшла. А болей ёй нічога... Гэта ты ў мяне зрабіўся якісьці, што ўсюды лоб падстаўляеш...

— Самі вучылі быць праўдзівым!

— То і будзь сабе. Цяпер трэба быць яшчэ і асцярожным. Каму карысць, калі за няма што зложыш галаву? Як тады мы з бацькам...

— Зноў пачалі сваё!

3

Аднойчы спаткаў я і самога Генрыха.

Ішоў я з мястэчка. Ля дарогі быў аэрадром. У першую ваеннную раніцу немцы тут разбамблі ўсе нашы самалёты. Цяпер фашисты збіраліся аднавіць аэрадром, ды баяліся, што ён замініраваны. І вось

прыгналі палонных, загадалі ім прайсціся па ўзлётным полі, нібы для таго, каб сабраць паперкі, павырываць бадылі. Сотні згорбленых байцоў у шэрых шынялях брылі пад дуламі аўтаматаў па полі з пакарабачаным жалеззем і раз-пораз нагіналіся да зямлі.

Каля аэрадрома я і сустрэўся з ім.

Генрых ішоў у мястэчка — загарэлы, у адпрасаваным касцюме, каўнерык свежай кашулі вылажыў на пінжак і ў пальцах вярцеў разлапісты ліст клёну.

— А, калега Барташэвіч, сэрвус!

— Добры дзень...

Я спыніўся, паціснуў паданую руку і адчуў: ён аж кіпіць ад упэўненасці, здароўя і задавальнення жыццём.

— Ну, як праводзім лета?— быццам не было ў нас з ім апошняга спаткання ў Вільні, загаварыў ён з падкрэсленай ветлівасцю.

— ...?

— А я вось адпачну крыху і паеду ў Вільню. Вы не збіраецся?

Людзі аблівающа крывёю, а ты канікулы сабе знайшоў?!

— Не...

— Калега быў у мястэчку?

— Быў...

— Яўрэяў там ужо аддзялілі ў гета?

Калі і аддзялілі, табе ад гэтага лягчэй?.. Яшчэ пару тыдняў таму назад ты нябось баяўся нават у родную вёску паказацца, а цяпер выпаўз, гад!

— Не ведаю...

Я гатоў быў узарвацца ад крыўды і злосці.

Чаму так пабудаваны свет, што не магу даць яму ў морду, адказваю на ідыёцкія пытанні і вось наском бота, як малы, гладжу пясок?!.
Чаму я такі бяссільны?!

З роспаччу я ўзняў вочы і зноў убачыў ланцуг смяротнікаў на мінным полі. Якім трэба быць зламаным фізічна і маральна, каб гэтак вось пакорна ісці, нібы збіраць паперкі і бадылі, ведаючы, што фашысты цябе прыгналі, каб сваім целам паўзрываў міны?!. Не адзін я такі.

Стала нібы лягчэй. Але я ўжо спахапіўся: з кім раўняюся? Яны ўсе параненыя, пакалечаныя, згаладалыя, у няволі, я ж — на свабодзе!

— Ну і арганізатары немцы! — Генрых з захапленнем паказаў лістом на поле.— Хто б дадумаўся гэтак міны шукаць?!

— Арганізатары, па-твойму? — узарвала мяне. — Мы з табой маглі б быць сярод іх, каб трапілі да вайны ў армію, як бы ты тады гаварыў?

Генрых пачаў лепятаць, што немцы бяздушныя, але не адымеш ад іх дзелавітасці і арганізатарскага спрыту. Я не ўслухаўся. Не развітаўшыся, пайшоў.

4

Памалу мяне падбівала да дзеяння. А тут яшчэ і падганялі.

Аднаго разу, калі я стараўся скласці абрывкі газеты, у хату ўвайшоў бацька. Стары сеў за стол насупраць, крэкнуў, адвёў вочы ўбок, памаўчаў. У яго быў такі выраз твару, што па майм целе прабеглі мурашкі. Я чакаў, што будзе далей, і механічна перабіраў старонкі нямецкага слоўніка.

Бацька нарэшце з'едліва спытаўся:

— Чытаеш?
— Чытаю... — адказаў я вінавата і няўпэўнена, не ведаучы, куды ён вядзе.

— Та-ак, чытаеш! Абрывкі?
— «Фолькішэр беобахтар» знайшоў ля чыгункі... Гэта ў іх цэнтральная газета, партыйны орган...
— Нямецкая! — Стары не хацеў і слухаць, з якой газеты паперкі.

— Ну і што калі нямецкая... — слаба бараніўся я. — Хоць нейкую вестку можна пачуць, а то сядзім тут як у мяшку, нічога не ведаем...

— Як гэта што? — аж падскочыў ён на лаве. — Там дзесьці іхніх абрывкаў нашы не збіраюць, а лупяць фашистаў пачым зра! — Аднекуль перанятае бацькам выражэнне «пачым зра» азначала ў яго вышэйшую ступень накалу.

Стары ўсхапіўся з лавы і, згорблены ад няшчасця, пайшоў. Каля дзвярэй яшчэ спыніўся, паглядзеў на мяне так, што захацелася залезці пад стол, тады махнуў безнадзейна рукой:

— Значыць, не дарос! Э-эх!.. А я яшчэ траціўся, начэй недасыпай, у самую Вільню сына вучыць пасылаў!.. Вывучыў, нічога не скажаш!... — уздрыгнуў яго голас — Дзякуй табе, сынок, узрадаваў, нямецкія абрывкі падбіраеш!..

З сілай ляснулі дзвёры.

Слоўнік вываліўся ў мяне з рук.

Нешта падобнае адбывалася і ў іншых хатах.

І ўжо да першай восені ў нашых лясах арганізаваліся партызанская групы. У іх, вядома, апынуўся і я. Першая партызанская зіма была цяжкай, тады мне было не да Данусі.

5

Мінула шмат часу пасля вайны.

Аднойчы ехаў я загарадным аўтобусам і звярнуў увагу на аднаго пасажыра. Ён сядзеў уперадзе.

У пасажыра кідалася ў вочы штосьці бутафорскае. На дварэ стаяла снежаньская сцюжа, а ён быў у канфедэратацы, пашытай са звычайнай цыраты, якой накрываюць сталы.

Яшчэ на ім было прыкметнае паліто — пераліцаванае, пашытае рэгланам з некалі дарагога сукна, а галіфэ — з салдацкай коўдры.

Насупраць яго вызвалілася месца, і я перасеў туды.

Старэчая зморшчаная шыя незнёмага з упадзінамі за вушамі не пасавала да ружовенъкага маладжавага тварыка з кароценькімі вусікамі і жувавымі карымі вочкамі. Твар гэтага чалавека напомніў штосьці знаёмае, крануў нейкую балочную струнку, і я пачаў уважліва да яго прыглядзацца.

Каб на чалавеку не было ўсё такое чысценькае, акуратна зацыраванае, каб суседка не выказвала яму такой пашаны, яго можна было б палічыць за вар'ята. Навокал нас — стомленыя камандзіраваныя, сялянкі з пустымі кошыкамі, бітонамі ад малака, вузламі і жоўтымі спружынамі абаранкаў.

Незнёмы вельмі цікавіўся, што робіцца за акном, нібы яму доўга нельга было гэтага рабіць, а цяпер ён можа надзвіцца светам.

Недалёка сядзеў чужаземец з тых, якія да нас зачасцілі ў госці, калі стала з гэтым лягчэй. Што ён паляк, можна было зразумець па шапцы, як у пілота, па светлым паліто, туфлях на тоўстай каўчукавай падэшве, па апельсінавым партфелі-чамадане ды па элегантнасці, якую палякі так старанна ўмеюць захаваць у любых умовах.

Незнёмы ў цыратовай канфедэратацы нахіліўся і спытаў чалавека ў пілотцы:

- Адкуль пан?
- З Варшавы!
- О, выдатна!

Чалавек перайшоў на польскую мову:

- А якія зараз папяросы кураць у Варшаве?
- «Гевант», «Бельвэдэр», «Грунвальд»...
- А «Пласке»?

- Не!
- Шкада!.. Мае любімъя, даваенныя... Я таксама паляк. І еду туды!
- Ага!
- Ну, як там жыццё?
- Каб толькі было так да смерці!
- О-о, то выдатна!— Карыя вочкі згаслі. Побач з дзіўным пасажырам сядзела жанчына.

Твар яе, пакрыты прыемным загаром, быў свежы, губы тонкія, а носік — з гарбінкай, але па аскетычнай сухасці вачэй, паводзін я адразу ўгадаў у ёй фанатычную каталічку.

Жанчына нешта сказала ці спыталася, і яе сусед гучна і маладжава загаварыў:

— О-о, пані Гэлена! Многія мне там чапляліся на шыю, пані паглядзела б! І адукаваныя, і прыгожыя. Але я — польскі афішэр з добрай сям'і. Што б сказалі таварышы, калі б такую ўзяў? І я ўзяў польку. Выбіраць з чаго не было... Яна зусім непісьменная. Неінтэлігентная. Без сям'і... Завязу да Польскі, і няхай сабе жыве. У мяне сумленне чыстае, і я спакойны. Трэба дастаць ёй у Гродні пропуск за граніцу...

І толькі цяпер мне ўспомнілася Вільня. Я раптам здагадаўся: перада мной — былы сапернік, «князь» Браніслаў Любецкі! Няўжо ты, браце?!

Быццам памагаючы мне ўпэўніцца, ён дадаў:

— Перад вайной, пані, у Вільні была ў мяне нявеста. Пекная. Маладая. І з добрай сям'і. Заручыны мы зрабілі. Немцы, холера, яе расстраліялі...

«Расстраліялі? Няўжо з-за майго візіту ў генералаў дом зімой 1943 года?» Мне зрабілася нядобра.

— ...Што пан будзе рабіць у Варшаве?

— Го, пані Гэлена! Толькі зайду на Маршалкоўскую ў адну рэстарацыю, у другую, і знайду ўсё, што трэба — і кампанію, і занятак!

— Колькі пану год?

— Сорак сем. З іх чатырнаццаць пражыў у Казахстане сярод азіятаў. Цяпер буду даганяць. Будзьце ўпэўнены, пані, яшчэ ў Польшчы зраблю кар'еру. У Англіі ў гэтым веку мужчына адно пачынае рабіць кар'еру... Глядзі, пані, пабелены касцёл! — Браніслаў прыпаў да шыбы, але канфедэраткі не зняў, хоць, я ведаў, абавязкова зняў бы пятнаццаць гадоў таму назад.

— Але ж вы яе муж! — упарта думаючы аб сваім, дзівілася жанчына.

— Які я му-уж? Шлюбу ў касцёле не браў! У мяне сумленне чыстае, я спакойны.

Браніслаў закурыў. Грацыёзна трymаючы папяросу пальчикамі, якія вылазілі з дзіравых замшавых пальчатак, ён казаў далей:

— Інакш я не мог. Павінен быў ажаніцца. Я афіцэр, на мяне глядзелі жанчыны...

Яго чулі пасажыры. Мясцовы народ разумее польскую мову. Звычайна пасажыры дружна нападаюць на курсоў у аўтобусе, але Браніславу не казалі нічога. Цярпелі, як церпяць п'янага, вар'ята або вартага жалю чалавека.

Раптам шасцідзесяцімясцовы прыгажун «ЗІЛ» пшыхнуў паветранымі тармазамі і пасажыраў кінула ўперад. Адчыніліся дзвёры.

— А шафё-орчыку, ах сыно-очачку, вазьмі! Мне толькі паўтара кіламетра! Вазьмі, шафёрчыку! — чуваць было, як просіць бабка ля кабіны вадзіцеля.

У аўтобусе зарагаталі. Засмаяўся і «князь». Мне было не да смеху.

Няўжо з-за мяне загінула Дануся? Бо-ожа, што я натварыў! Патрэбна было чапаць гэтага Станеўскага, нікуды ён не дзеўся б ад расплаты!..

А мо Любецкі няпраўду кажа? Напомніць аб сабе?

Ад апошняга спаткання нас раздзяляе цэлая эпоха. Зараз мы нібы памяняліся р'олямі... Кім быў бы ён у часы акупацыі? Відным кіраўніком, ідэолагам руху за незалежнасць Польшчы? Рэдка ж трапляліся князі, як Яраслаў Дамброўскі...

Не! Стаць такім Браніславу перашкаджалі б упэўненасць у сваю выключнасць і клопаты аб сабе. Для кіраўніка Браніслаў не меў харектару... Прадажнікам? Прадажнікаў немцы куплялі, як Станеўскага, а чым маглі купіць яго? Ен меў цэлы маёнтак, перад ім і так танцавалі людзі. У часы акупацыі блытаўся б дзесяці пасяродку. Піў бы, распуснічаў, праклінаў бы вайну, што не дae пажыць у яго разуменні. Такімі ганьбавалі і немцы, і мы...

Зіна Кварцэнак, Пеця Трухан, Альбінас, трэнер Левандоўскі... Столькі сапраўдных людзей загінула за тыя гады, а гэты захаваўся, і навошта? Адно марочыць людзям галаву!..

Во, яшчэ загінула Данута!..

Злосная іронія лёсу!..

— А пан мае спецыяльнасць? — распытвала яго суседка.

— Вядома, пані! Я — інжынер з загранічным дыпломам. Да вайны ў нас панаваў парадак: хто скончыць вышэйшую школу за мяжой, мусіў яшчэ здаваць экзамен і абараняць дыплом у Польшчы. Для гэтага я паступіў у Віленскі універсітэт. На жаль, абараніць дыплом не паспеў, пачалася вайна. Бальшавікі вывезлі ў Казахстан. Там мой начальнік смяяўся: «Ну, які з цябе інжынер, калі ты нават электрычнага чайніка ці пробкі, калі перагарыць, не паправіш!..» А наогул, пані Гэлена, у Расіі працаваць навучаць! Цяпер ніякая цяжкая работа мне не страшная.

Сяляне пераглянуліся.

— Вы ля Вільні ў сваіх маёнтках былі?

— Няма чаго туды ездзіць, у вас усюды адно і тое ж. Але ж, пані, у мяне яшчэ ёсьць трэ маёнткі пад Лоддзю. Вялікія. Пані пыталася, што буду там рабіць? О-о, ручаюся галавой, як прыбуду да сваіх хлопаў і папрашу ў аднаго курыцу, то кожны прынясё па адной, і ў мяне адразу стане трэ тысячи курэй!

Паляк з апельсінавым чамаданам шматзначна падміргнуў мне, быццам сказаў: «Хутчэй едзь, цябе там толькі і чакаюць, як жа!..»

— А дзе будзе пан жыць?

— Не прападу. Пад Лоддзю ў нашым доме толькі для гасцей з дзесяць пакояў... Адно Марысю трэба недзе ўладкаваць... Тады звярнуся да Гамулкі...

— Напішаце?

— Яму пішуць многія. Я паеду асабіста. Бо я — капітан і з вядомай польскай сям'і. Мне належыць добрая пенсія. Гамулка правільна робіць, што збірае палякаў да купы... Абы толькі дастаць у Гродні пропуск для Марысі. Але пані паможа, праўда? О, касцёл! — тыцніў ён зноў нос у шыбу, але канфедэраткі не зняў і на гэты раз.

Любецкі гаварыў на ўесь аўтобус, быццам у ім больш нікога не было. У аўтобусе запанавала нацягнутая атмасфера. У машыне ехалі амаль усе сяляне, якіх калісьці розныя Любецкія прымушалі нізка кланяцца і цярпець. Але наш селянін чалавек асцярожны і нетаропкі. Ён табе абыдзе не пагарачыцца і дарма на ражон не палезе. Яны разумелі, што няма патрэбы пярэчыць і спрачацца з гэтай гнідай, таму маўчалі. Аднак балбатня яго хутка і ім надакучыла.

Мой сусед — вясковы дзядзька ў кажуху,— быццам нічога не чуў і быццам у аўтобусе і не было ніякага Любецкага, пачаў голасна рассказваць гісторыю, як некалі ехаў чыгункай і разам з ім ехала нейкай цётка ў Пячэўскую лаўру.

— «Грэх табе, цётка,— кажу я,— ехаць у лаўру поездам. Туды адно пешшу дабіраюцца, інакш бог намаганняў не залічвае... І што вы думаеце? Прачы-наюся ноччу — дзіва! Цётка з клункам за плячамі ходзіць узад-уперад па вагоне. «Зубы баляць»? — пы-таюся. «Не-е, у лаўру іду...»

У аўтобусе дружна зарагаталі. Дзядзька пачаў плясці іншае, а людзі панастаўлялі вушы зноў. Пра Любецкага ўжо забыліся. Не забыўся адзін я. Зрэшты, не ён займаў маю галаву.

У мяне расла і расла трывога. Ажылі здарэнні трывацца і гадовай даўнасці. Я пачаў даводзіць сумленню, што не вінаваты, але нехта суроўы мяне ўпікаў:

«Усё гэта так, а вось яе ўжо няма. І ніколі не будзе! А ты аддаў яе фашыстам і сабе жывеш, раз'язджаеш з нікчэмнасцю, смяешся...»

РАЗДЗЕЛ ТРЭЦІ

1

Вось што адбылося са мной потым, калі я пайшоў у партызаны.

Пасля Дануты я доўга не мог зблізіцца ні з адной дзяўчынай.

«Не тое... Не тое!» — кожны раз гаварыў я сам сабе.

Не мог загадаць свайму сэрыцу, каб яно пакахала і Зіну Кварцёнак. Гэты чалавек шмат нацярпеўся і наплакаўся з-за мяне і генеральскай дачкі.

Пазнаёмліся мы з ёю выпадкова.

Аднаго разу з лесу я назіраў за гарнізонам у Крупках. Ужо зусім развіднела. Я пабаяўся, што мяне заўважаць, апусціў бінокль і накіраваў свайго каня ў гушчар.

Выбіраючыся з кустоў на бальшак, я раптам убачыў на дарозе ашалелага чорнага жарабца, які імчаў у бок Крупак. У санях цудам трymалася дзяўчына з перакошаным ад жаху тварам.

— Каця-а! — чуўся бездапаможны крык, якім жанчыны выказваюць бяссільную скаргу, каб выклікаць спачуванне.

І чорны каніска з дзікім храпам пранёсся міма як дэман, толькі абкідаў мяне грудкамі снегу з-пад капытоў.

Жарабец мог з маху ўдарыць сані аб сасну, і тады дзяўчыне канец. Або мог завезці яе ў Крупкі немцам у лапы...

Я прышпорыў свайго каня і памчаў за зверам. Супакоіць жарабца і вызваліць з лейцаў незнаёмую ўдалося аж на полі, на віду ў гарнізона.

— Бзіх! Бзіх! — зазвінелі над намі кулі.

Аднак хутка мы былі ўжо ў лесе. Выплакаўшыся ад перапуду пасля шчаслівага ўратавання, дзяўчына паведаміла пра свае прыгоды.

Мінулай ноччу яны, дзве сяброўкі — Зіна і Каця — ішлі з групай на заданне. Неспадзявана наткнуліся на зasadу. Партызаны разбегліся хто куды. Дзяўчата апынуліся ў полі. Стаяла ноч, а ранічай па следу немцы маглі іх знайсці. Трэба было спяшацца ў лес. И партызанская зухаватасць падказала ім спосаб.

— Да світання туды не дабяжым,— разважыла Зіна.— Хадзем у бліжэйшую вёску і возьмем каня!

Нічога не падазраючы, зайшлі яны ў самыя Крупкі. Вёска была вялікая, гарнізон стаяў з аднаго канца, а дзяўчата трапілі ў другі.

Калі яны забраліся ў нечую стайню, з хаты выйшаў гаспадар. Партызанкам зноў пашанцевала, бо селянін не пабег у гарнізон з даносам. Але яму было шкада каня. Дзядзька пайшоў на хітрыкі:

— Дарэмна, дзяўчаткі, яго бераце! Ён у мяне, халера, такі, што абы-каго і не павязে!

— Як гэта не павязে?

— А так — не павязе і годзе! Стане на дарозе і ні з месца, ходзь ты яму ў лоб страляй!

— І што тады робіце? — спыталася наіўна Каця.

— Гм, што!.. Летам увязываю ў хвост камень... Але ж цяпер зіма, дзе вы знайдзеце тых каменняў? Пакіньце яго, дзеці, а то і самі загінече, і каня мне змарнуце. Мне яго не шкада, не думайце, я вам па-праўдзе... Ці мала ў вёсцы коней?..

— Не загаварвай нам зубы! — абарвала дзядзьку Зіна.

— Нічога, не прападзем. І камень знайдзем, не бойся! — запэўніла яго Каця.

— Но-о! — ударыўшы лейчыной па баку, пагналі яны каня.

Адкормлены і застаялы ў хляве жарабец куляй вынес дзяўчат з Крупак.

Партизанкі праехалі кіламетры са тры, і, сапраўды, ужо ў лесе жарабец занаравіўся. Але дзяўчатам вельмі хацелася пахваліцца ў лагеры канём. Замест таго каб кінуць яго і дабірацца да зямлянак пешшу, Зіна пачала сцябаць яго лейчыной, а Каця — лупіць кіем. Конь ні з месца. Тады Зіна зрабіла з новых раменных лейцаў пятлю, надзела сабе на нагу, узялася за лейцы рукамі і пацягнула іх з усіе моцы. Зноў конь ні з месца!

— Раёў дзядзька ўзяць лепшага каня! — упікнула сяброўку Каця.— А цяпер во гуляй з ім тут!

— Маўчы! — адмахнулася Зіна.— Шукай лепш камень!

Каця прыкладам разгрэбла снег, выкапала каменьчык і ўвязала яго каню ў хвост. Жарабец махнуў ім, пачуў нешта чужое ў хвасце і як ашалелы паляцеў у Крупкі. Бедная дзяўчына не магла выскачыць з саней, бо пятля з лейцаў заблытала ногі. Выблытваючы Зіну, я мусіў перарэзаць лейцы.

Каб не рабіць з дзяўчыны пасмешышча, я пра выпадак з жарабцом нікому не сказаў.

З саней выпала віントоўка, трапіла пад полаз, і прыклад трэснуў. Я збіў яго Зіне бляшкамі. З той пары мы і сталі сябрамі.

2

Бліжэй з Зінай пазнаёміліся мы на заданні.

У пачатку красавіка 1942 года нам было загадана выбіць немцаў і паліцаю з Крупак. Гарнізон гэты нам даўно ўеўся ў пячонку — немцы з яго рабілі засады, абстрэльвалі з гарматкі партызанская сцежкі, ставілі міны.

На заданне накіраваліся групамі. Мой узвод выйшаў на суткі раней, нам трэба было абысці вёску.

У лесе яшчэ ляжаў пласт набрынялага вадой снегу, і вялікія кроплі з дрэваў папрабівалі яго да моху. Палі ўжо чарнелі. Стылі лужыны мутнай сцюдёнай вады, адусюль цягнула такай сырасцю, што здавалася, нават твае косці прамоклі.

На зямлю апусціўся не то туман, не то хмара. Было такое ўражанне, быццам на небе зіма з вясной счапіліся загрудкі ў смяротным змаганні і часова пакінулі зямлю самой сабе, адчаго надвор'е не ведала, што рабіць, і чакала выніку гэтай барацьбы.

— Хоць бы вечер, а то — як у мяшку! — уздыхалі старэйшыя партызаны.

— Нічога, хутка вясна сваё возьме,— абыцалі іншыя.

— Дажыць бы...

А пакуль што даводзілася цярпець.

Лямкі з рэчавых мяшкоў паўпіваліся ў размоклыя кажухі і мулялі плечы. Боты раскіслі, зняць іх было цэлае мучэнне, пратускалі ваду, яна струменілася скрозь пальцы ўверх і ўніз — у тakt кроку. А ночы насталі цёмныя, так і глядзі, каб не напароцца на яловы сучок, не праваліцца па пахі ў ваду, а галаву ўвесы час трымай утуленай у плечы, каб не пасыпаліся за каўнер ледзяныя кроплі з дрэў.

Натруджанае цела пякло і ныла, а час цягнуўся нібы вечнасць.

Зіна таксама валакла цяжар, і яе боты хлюпалі рытмічна, але трymалаася яна не горш за хлопцаў.

Да Зіны ўсё падлабуньваўся прыгажун нашага атрада кучаравы Колька, якога мы празвалі за ліхую язду на кані Казаком. А яна, ускінуўшы на плячо вінтоўку прыкладам утору і падсадзіўшы руку пад лямкі мяшка, каб не так муляла, залётна страляла ў мяне вачамі, не здзяўжываючы Казака. Я нават западозрыў, што і ў групу Зіна напрасілася з-за мяне.

Ноччу, калі прадзіраліся праз гушчар, я ёй сказаў:

— У мяне, Зінка, дрэннае прадчуванне. Не напароцца б нам на міны!

— Я не хацела табе гаварыць,— прызналася і яна,— але і ў мяне цяжка на сэрцы. Як тады, калі налезлі ў Воўчым балоце на зasadу...

— Загад ёсьць загад, эх!— уздыхнуў я і зараз жа вылайўся, бо галінка, якую адпусціў злосны Казак, балюча сцебанула мяне па твары.

— Кепска, пане Іване! — рассмяялася дзяўчына.

— Далі ў морду, і не ведаеш, з кім нават пасварыцца! — перавёў я ўсё ў жарт.

— А ты паплач, будзе лягчэй!

— Толькі што...

Мы адсталі ад групы. Партызаны ў цемры пагубляліся і ззывалі адзін другога.

— Вяроўкай нам звязацца, як альпіністам, ці што?!

— Парай хлопцам компасы панастаўляць! — запрапанавала Зіна.

— Гм, ідэя...

Мы сабраліся, і я загадаў выкананец параду. Усе паклалі руکі сабе за спіну, і той, хто ішоў ззаду, цяпер бачыў фасфарычны агеньчык ад компаса таварыша.

— І я на нешта прыдалася, бачыш!

— Нічога не скажаш...— Мне было няёмка, што да такой простай рэчы не дадумаўся сам.

Без асаблівых прыгод прыбылі мы на месца.

Наступленне на Крупкі мелася адбыцца а дванаццатай гадзіні дні. Да гэтага часу людзям трэба было адпачыць. На світанні ля вёскі мы зашыліся ў кусты дзікіх вішань у яры, паслалі плашч-палаткі, леглі цесна адзін ля другога, я ўсіх прыкрыў, а сам стаў на варту.

Заданне небяспечнае, бо гарнізон быў добра ўмацаваны. І мала нам вядомы. Бадай, няма большай небяспекі, як тая, якую ты чакаеш, але памераў яе яшчэ не ведаеш. Якія толькі страхі не лезлі ў галаву.

Вось нешта зашлёпала па полі. Я ледзь не выпусціў чаргу з аўтамата па чорным сілуэце.

— Гам! — брахнуў перапалоханы сабака, клацнуў зубамі і сігануў у цемру.

Каб не наклікаў ён сюды каго!..

Развіднела. Цішыня. Толькі ў вёсцы спявалі пеўні, скрыпелі жоравы. У яры, дзе ляжалі сябры, нейкі час чулася стрыманая мітусня, прыглушаны шэпт. Я азірнуўся. З-пад плашч-палаткі вылецеў Колька Казак з ускудлачанымі валасамі і чырвонай шчакой. А хлопцы прыкідаліся, што спяць.

— Апёкся? — паспачуваў я.

— А ну яе!.. Святошу з сябе выстаўляе, чалавечых жартаў не разумее!.. Дай закурыць, братка!

— Справы дрэнъ, калі ты ўжо нават забыўся, што я не куру!

«Аднак — баявая!» — першы раз звярнуў я ўвагу на харектар дзяўчыны і адчуў да яе пашану.

3

Напад на Крупкі мы не прадумалі. Каб разграміць такі гарнізон, неабходны добрая сувязь, зладжанасць груп і гарматы. А гэтага ў 1942 годзе мы не мелі і за ўсё плацілі крывёй.

Ужо з гадзіну вялі мы рэдкі агонь па доце-бункеры, як яго ў нас называлі. Гэта быў высокі вал, за ім — жылы барак. Над валам віднеўся дах, а ў насыпі чарнелі амбразуры, з якіх пырскалі злосныя агенчыкі. Ад куль вакол нас ажно разляталася зямля — мы ціснуліся ў мокрыя барозны.

Мая група павінна была адцягваць на сябе агонь праціўніка, пакуль асноўныя часці, хаваючыся за будынкамі, наблізяцца з супрацьлеглага боку і пойдуць на штурм. Адным словам, мы выконвалі ролю жывых мішэняў, загадзя ахвяраваных, абы толькі ўдалася аперацыя.

Ляжалі мы ў барознах сярод аслізлых колікаў, што засталіся ад агарожы, і леташніх бадылёў. Каб не даць праціўніку прыцэліцца, барозны мы часта мянялі. Не краталася са свайго месца толькі Зіна. Мо ранена?.. Мы з Казаком падпізлі бліжэй.

— Чаго не пераходзіш у іншае месца?! — закрычаў я, убачыўшы, што дзяўчына заядла лупіць з вінтоўкі ў паліцаю.

— Лужыну нагрэла! — заўважыў Колька.

— Ну і нагрэла, шкадую пакідаць! Не перашкаджайце!..

Паміж бункерам і намі стаяў мураваны дом. У ім заселі паліцаі з ручным кулямётам. Потым на такую службу немцы бралі і крывых і сляпых. У крупкінскі гарнізон яны паступілі па першаму набору. Усе мелі не ніжэй ста сямідзесяці шасці сантиметраў вышыні, былі дужыя, добра абучаныя — небяспечныя і смяротныя ворагі, з якімі справіца было нялёгка.

Раптам з мураванкі перасталі страляць, відаць, скончыліся патроны. З бункера туды папаўзлі дзве жонкі паліцаю. Яны валаклі торбы з дыскамі.

— Куды прэце, сцервы! — раззлавалася дзяўчына і, пакуль мы агледзеліся, папаўзла наперад.

— Зіна, пачакай! — закрычаў я.

Яна не паслухалася.

— От баба дурная! — вылайцца Колька і падаўся за ёю.

Ад бункера іх прыкрывалі сцены мураванкі, а паліцаі ўсё не стралялі. Колька з Зінай паўзлі па адкрытым месцы. Каб падтрымаць іх хоць як-небудзь, я не даваў магчымасці падняць галавы жонкам паліцаю, выпускаючы раз-пораз кароткія чэргі.

Перад домам Колька прыпадняўся і адвёў назад руку, каб штурнуць гранату ў пустое акно, але з глыбіні будынка раптам секанула чарга. Я выразна ўбачыў, як адначасова з гэтай чаргой на шырокіх плячах партызана выскачыў радочак з кавалачкаў кажуха: апошнімі патронамі паліцаі прашылі Казака навылет. Хлапец мякка асунуўся на мокры чарназём паміж леташніх пнёў капусты.

— Коля! Казак! — ускрыкнула Зіна і пацягнула партызана за бот, але хлапец ужо не варушыўся.

Яна схапіла яго гранату, праверыла ўзрывальнік, кінула яе праз акно і стайліся за сцяной. Пасля выбуху адважна палезла на падаконнік.

Я паклікаў хлопцаў і таксама пабег да будынка. Там была добрая пазіцыя: моцныя сцены, а з даху можна было заглянучы за вал.

Калі мы забеглі ў будынак, Зіна праз задніе акно ўжо пастрала паліцыянтавых жонак.

4

Аднак цешыщца «мясцовай перамогай» давялося нядоўга.

Партызаны, якія меліся перад атакай перарэзаць тэлефонную лінію з Крупак, не выканалі ў час задання. І гарнізон паведаміў суседзям пра небяспеку.

— Калона бронемашын! — у самы разгар бою далажылі нашы разведчыкі, і камандзір выпусціў зялёную ракету — сігнал да агульнага адступлення.

Трэба было хутчэй дабрацца да лесу, пакуль браневікі не адрэзалі нам дарогу. Мы зняліся з пазіцыі і пабеглі, хаваючыся за ўзгоркамі.

Але і гарнізон не драмаў. Пад прыкрыццём станковых кулямётаў і дробнакалібернай гарматкі высыпалі з бункера немцы з паліцаямі. Браневікі пачалі разварочвацца на гасцінцы і заходзіць нам наперарэз.

І, як заўсёды ў такіх выпадках, бяды не прыходзіць адна.

У нас быў з сабой мінамёт з чатырма мінамі. Тры мы выпусцілі па гаршзоне ў час наступлення, чацвёртай нямецкая разрыўная куля трапіла ў стабілізатар.

Камандаваў намі капитан Фамін. У нашых лясах ён быў з першых дзён вайны: трапіў у акружэнне са сваім эскадронам. Гэты велізарнага росту адважны сібірак гаварыў ніzkім густым басам такой сілы, што мы часта смяяліся:

— З яго голасам толькі на плошчы стаяць замест радыёрупара!

Убачыўшы, як фашисты высыпалі з бункера, Фамін грымнуў:

— Сто-ой, хлопцы! Я адгэтуль секану па іх з кулямёта, а вы ў самую гушчу кіньце апошнюю!

— Яна ж з пасечаным стабілізатарам, таварыш камандзір, — узмаліся мінаметчыкі.

— Даляціць, кідай!

Перакруціўшыся некалькі разоў у паветры, міна шлёпнулася якраз ля Фаміна і яго ад'ютанта і разарвала абодвух на кавалкі.

Вестка аб смерці камандзіра дайшла да нас у той час, калі мы ўбачылі браневікі. Узнялася паніка.

Партызаны пабеглі ўжо не азіраючыся. Уцякалі бяздумна, як цячэ вада з вышыні, і спыніць іх было ўжо немагчыма. Дарэмна камандзіры стараліся навесці парадак у сваіх узводах. Дарма і я кричаў на сваіх.

Толькі калі дабеглі да збавеннага алешніку на балоце, я здолеў авалодаць сваім узводам і загадаў хлопцам заняць кругавую абарону.

Задыханы і ўзбуджаны, я доўга не мог скеміць, каго ж такі ўмяне не хапае, чаму шаснаццаць чалавек, а не васемнаццаць?!. Нарэшце дайшоў да ладу. Не было Казака і Зіны.

Калі дзяўчына адстала, мы і не заўважылі. Немцы загналі яе ў балота, а яно месцамі пусціла ўжо, і чалавек правальваўся з галавой.

— Вось яна, красу-уня! — зларадна закрычаў паліцай.

— Не страляць, бяры жывой! — пераможна загадаў камендант і, нагінаючы пад ногі сабе кусты і сухое трысцё, першы палез у дрыгву.

І паліцаі, і камендант былі мясцовыя людзі. Для мяне заўёды была вялікай загадкай псіхалогія здрадніка. Ліха яго ведае, як можа чалавек дайсці да такой нізасці, каб вось так старанна і з упаеннем праследаваць сваіх, выслужвацца перад тым, хто не ставіў яго ні ў грош.

— Заходзь ёй з тылу! — узбуджана, з азартам крычаў другі паліцай.

Замест кажуха з плеч у Зіны звісалі рваныя шматкі — так яго пасекла кулямі і асколкамі. З усіх бакоў трашчалі кусты. Чвакала балота, цяжка дыхалі ворагі. Заставаўся апошні патрон, што рабіць?

Дзяўчына паставіла на купіну вінтоўку, прыклалася віском да канца ствала і наском паспрабавала наступіць на спусковы кручок. У гэтую хвіліну яна, канешне, не думала аб геройстве, яна ведала — зловяць жывой, будзе горш.

— Хутчэй, а то застрэліцца партызанская шкура! — падганяў паліцаяў камендант.

— А от і не возьмеш! Паспрабуйце, бобікі чортавыя, паслужнікі Гітлеравы! — упарта цвярдзіла Зіна, паспешліва шукаючы нагой спусковы кручок.

Узрушеная, яна трапіла нагой на скабу. Прыклад залез аж па магазінную каробку ў твань, і вінтоўка не стрэліла.

Зіна вырвала прыклад і пашукала больш цвёрдае месца.

Якраз у гэты момант падаспей я. Дыскі мае былі пустыя. Спяняючы на полі партызан, я да таго ахрып, што зусім страціў голас. Але маё з'яўленне было для паліцаяў вялікай нечаканасцю. Яны на хвіліну разгубіліся, гэта і вырашыла справу.

З маіх грудзей вырвалася дзікае рычанне. Я з усяе сілы замахнуўся на крайняга паліцая і са здавальненнем адчуў, як пад майм дыскам хруснуў яго чэррап. Больш замахвацца не было часу. І тут ва мне прачнуўся баксёр. Наступнага я збіў магутным хукам з левай у сківіцу, трэцяга здзяліў пад грудзі, і яны абодва папаўзлі ў гушчар. Я нагнуўся, каб забраць у забітага вінтоўку і наган.

Зіна ўпала на купіну і заплакала.

— Ты што, ачумела, нашла месца? — накрычаў я.— А ну, уставай і марш да сваіх хлопцаў!

— І нікуды я не пайду-у,— выбухнула яна горкімі слязымі.— Ідзі сабе, а я тут застану-уся... Я не магу, не хачу ўстываць...— Плечы яе ўздрыгвалі ад спазмаў.

Прыйшлося ўзваліць яе, расслабленую, сабе на плечы і валачы.

Памалу яна супакоілася. А потым я адчуў, што Зіна ўздрыгвае ад стрыманага смеху:

— Ты чаго?

— Ну і паўзлі яны па дрыгве ад цябе, як уюны! — рассмяялася яна ўголас— Ваня, а ты мяне зноў выратаваў. Каб не ты, мне — капут! Ну, пусці, пайду сама!

— Падзякуй Янкоўскай, што навучыла боксу.

— Каму-каму?

— Жартую... Бачыла, які наган сабе здабыў?.. Марш уперад, а то згубішся яшчэ ў гушчары!

Не раз і Зіна ратавала мяне.

6

Летам пабылі ў нас дэсантнікі і пакінулі свайго разведчыка — Юзіка Савоську. Гэты чалавек папаў да дэсантнікаў выпадкова. Яны яго раскусілі і вырашылі часова камандзіраваць да нас, каб потым заняцца яго лёсам. Мы гэтага тады не ведалі і думалі, што ў яго важнае заданне.

Юзіка новенькая дэсантная вopратка і аўтамат, які аж пераліваўся сінявой варанёнай сталі, выклікаў у нас захапленне і зайдрасць. Савоська быў лавелас. Заміралі сэрцы нашых партызанак, калі ён, акампаніруючы сабе на гітары і млява закаціўшы вочы, спяваў:

Тё-ёмная но-очь!

Только пули свистят по степи,

Только ветер гудит в проводах,

Тускло зvezды-ы ме-рца-ают...

Аж крыўда бярэ, калі ўспомніш, як гэты баязлівец і нікчэмнік у дзявочых сэрцах слыў героем.

Зіна выпрасіла для мяне ў Юзіка толу. З небяспекай для жыцця ўзрыўчатку мы дабывалі са снарадаў. Адшрубаваўшы ў іх узрывальнікі, выплаўлялі яго на вогнішчы. Пры васьмідзесяці градусах Цэльсія тол тапнеў, пры вышэйшай тэмпературы — выбухаў:

зносіў бліжэйшыя сосны і елкі, ад вогнішча не пакідаў і следу!..
Паспрабуй, выплаві яго без тэрмометра!..

І вось у маіх руках — жоўценькія, спрасаваныя як мыла
кавалачкі фабрычнага толу, атрыманага за так. Я адразу ж
змайстраваў міну і сабраўся яе выкарыстаць.

— Камандзір, вазьмі і мяне на «жалезку»! — папрасіўся Юзік:
яму захацелася пахваліцца перад дэсантнікамі, калі тыя вернуцца.

— Давай!

Паязды тады ўзрывалі яшчэ рэдка, немцы былі не напалоханыя і
чыгунку ахоўвалі днём слаба.

Быў поўдзень, калі мы ўтраіх дабраліся да чыгункі. Недалёка
пралягала шаша. Зіну я пакінуў вартаваць ля шашы, каб немцы не
паявіліся з тылу, а Савоську на ўсякі выпадак аставіў на краі лесу
прыкрываць мяне, калі з'явіцца хто на пуці. Сам папоўз да палатна.

Мне ў гэты раз не паshanцавала. Паўгадзіны таму назад троє
салдат з чыгуначнай аховы пайшлі на хутар піць малако. Трэба ж
было ім вяртацца да чыгункі якраз у той момант!

Я ўжо замацаваў пад рэйку торбачку з толам, заклінаваў яе
каменнямі, калі за чатырыста кроکаў ад мяне на пуць вылезлі гэтыя
немцы. Салдаты здагадаліся, чаго я тут, і з калена пальнулі ў мяне з
вітовак.

Усё прапала!

Стала шкада Зінінага толу, і я пачаў хутчэй выдзіраць міну!
Надта хацелася азірнуцца, але я падумаў: убачу, як немцы цэляцца,
не вытрымаю, кіну тол і пабягну...

— Ціў-у! Ціў-у! — прапелі ля мяне кулі. Было страшна.
Грэбаючыся ў зямлі, я сябе пад-бадзёрваў: «Абы выцерпець, абы
выцерпець!.. Ну, яшчэ хвілінку, зараз Юзік цябе падтрымае з новень-
кага аўтамата!..»

Я паспей вырваць з-пад рэйкі тол і толькі тады пачаў стрэлы
ззаду. Але страляла Зіна. Немцы пабеглі ў кусты, і я быў уратаваны.

— Дзе Савоська? — здзвіўся я, убачыўшы Зіну на яго месцы.

— Застрэлю гэтую сволач! Няхай толькі з'явіцца ў лагеры! —
выбухнула дзяўчына.

Потым, калі мы беглі па лесе, расказала:

— Як немцы па табе стрэльнулі, ён і ўцёк. Я — «Юзік! Юзік!» — а
ён нават і не азірнуўся! Мусіла пакінуць шашу і бегчы выручаць цябе.
Ты ж немцам быў відзён як на далоні, падблі б што зайца!

У палове мая фашисты блакіравалі пушчу. На гэтую аперацыю адцягнулі з фронту тры дывізіі.

Я ўжо гаварыў, што добрай зладжанасці паміж групамі мы тады яшчэ не мелі. Амаль увесь запас патронаў і гранат выкарысталі ў пачатку вясны, калі прарабавалі ўзяць праклятых Крупкі. Супраць загартаваных у баях фашистаў, супраць іхніх танкаў, бронемашын, гармат і авіяцыі мы са сваімі ржавымі вінтоўкамі і кулямётамі, якія часта давалі асечку, былі бяссільныя.

Штаб склікаў нас, камандзіраў груп, на нараду:

- Што будзем, хлопцы, рабіць?
- Сабярэмся ў кулак, ударым з усіе моцы і — або галава ў кустах, або грудзі ў крыжах! — закрычала мы.

Але тут узналі голас старыя, яшчэ з часоў буржуазнай Польшчы, камуністы:

- Толькі збярыцеся — немец даўно чакае! Абкружыць, на крупу пакрышыць, з балотам змяшае!
- Для гэтага ў яго — рацыі, самалёты, матарызаваныя часці!
- «...Або галава ў кустах, або грудзі ў крыжах!» Усім вядома, што паміраць вы ўмееце па-геройску.

Наша задача — застацца жывымі, выйсці з блакады з найменшымі стратамі, захаваць сябе для будучых баёў. Няхай кожная група ратуеца як можа!

І сталі мы «ратавацца хто як можа!»

Адзін камандзір выкапаў вялізную зямлянку ў гушчары, добра яе замаскіраваў, схаваў туды цэлае аддзяленне ў надзеі, што немцы пройдуць і зямлянкі не заўважаць.

Другія ноччу паспррабавалі прасачыцца на стыку нямецкіх батальёнаў і ўцячы ў суседнія лясы. З такой групай пайшла і Зіна. А я з хлопцамі залез у балота і крытычны момант вырашыў перачакаць там.

Ежы ў нас было мала. Камплекцыя майго цела патрабавала больш калорый, чым іх трэба было сябрам, а пасада камандзіра прымушала часта адмаўляцца і ад сваёй порцыі. У цяжкія дні блакады мяне, аслабленага, больш за іншых мучыў голад.

Бывала, збяруцца ноччу партызаны ў круг, і пачынаеца:

- Эх, закурыць бы!
- А-га! Глытнуць бы папяроснага дымку, а там хай сабе хоць цэлы полк танкаў!
- За дробку табакі не шкада і жыцця!

І раптам хто-небудзь са старэйшых, які пабываў днём у разведцы, дастае капшук і, не спяшаючыся, пачынае яго развязваць.

- Ах! — толькі вырвецца з прагных вуснаў прыемнае здзіўленне.
- Щур, адну зацяжку!
- Щур, я другі!
- Трэці!

А гаспадар капшука пры месячным святле асцярожна, быццам крупінкі смярдзючай махоркі з чыстага золата, робіць самакрутку. І пойдзе цыгарка па кругу — па адной зацяжцы на брата. Настрой у таварышаў адразу ўзнімаецца, аднекуль з'яўляюцца і сілы.

Не прымаю ўдзелу ў курэнні толькі я.

— Жалезны ты чалавек, Ваня, — хваляць мяне хлопцы і зацягваюцца дымам. — Мы хоць курым, нам лягчэй. А ты не курыш і не ясі...

— Нічога. Хутка немцам абрыдне бадзяцца па лесе, здымуць блакаду. Як-небудзь вытрымаю... — суцяшаю больш сябе, чым таварышаў.

Ніхто, вядома, не ведаў, што было ў той момант у мяне на душы. Кружылася галава ад голаду. Па целе прабягалі вядомыя яшчэ з віленскага жыщца дрыготкі, разлівалася слабасць, засціала вочы імглой. Прыходзіла абыякавасць. Расслаблялася воля. Першы раз у жыщці я шкадаваў, што не навучыўся курыць.

— Братцы, вядро вады замяніяе сто грамаў хлеба: даказана партызанскай навукай! — накурыўшыся да ап'янення, жартаваў хто-небудзь з хлопцаў і прыгаршчамі зачэрпваў тлушту балотную ваду.

— Глядзі ты, пасля вайны яшчэ дысертацыю абароніш на гэтую тэму! — гучалі павесялелыя галасы.

Толькі ў мяне аднаго няма настрою.

Яшчэ са школьнай парты я ведаў, колькі ў такой вадзе плавае мікраарганізмаў. Агідна глытаць казявак і слімакоў, але калі стаіш перад галоднай смерцю і няма выбару...

— А вы не смейцеся! Піце, хлопцы, гэтую ваду, яна пажыўная! — заахвочваю я таварышаў і пераконваю сябе, што мяне таксама мучыць смага, і я щаджу праз зубы рудую вадкасць.

Удзень сонца пячэ бязлітасна, пот коціцца градам, і я п'ю зноў — якраз раблю тое, чаго рабіць нельга. Празмернае паценне прывяло да абяднення клетак солямі, парушыла іх здольнасць тримаць вадкасць, разладзіла ўзаємасувязь працэсаў у арганізме. Праз тыдзень я зрабіўся такі бязвольны і слабы, што не мог сагнаць з носа камара. А пусцяць немцы ракету, дык не здужваў нават прасачыць за

яе палётам. Але ў роце адчуваў смагу і піў яшчэ і яшчэ. Даходзіла да таго, што сціну пальцамі цела на грудзях — на скуры выступаюць кроплі вады, быццам я сцінуў мокрую губку.

— Трэба ж было залазіць да ведзьмы ў дрыгву, каб загінуць тут за нішто ад камароў і голаду! — нібы праз сон чуў я дакорлівия словы.

— Што мелеш? Ён табе свой хлеб аддаваў, прыкідваўся, што не галодны, а цяпер, бачыш, як дайшоў? — баранілі мяне некаторыя.

— Мо няпраўда? Загінуць, дык у бai! А то запёр сюды ў магілу! Вялікая радасць, што і ён разам тут здохне!..

Але паправіць што-небудзь было позна — усе паслабелі так, што не маглі нават тримаць вінтовак. Калі б у той час надышоў на группу адзін немец, ён, мабыць, пабраў бы нас голымі рукамі.

І ўсё ж я знайшоў у сабе сілы арганізаць вылазку. Ноччу ўзяў двух сяброў, і папаўзлі мы да немцаў.

Белая палатка. Калі мы ўскочылі ў яе, троі чалавекі на сене не паспелі нават прачнунца. Патэфон. Стол з газетамі, кацялкамі. Вядро... Мы шукалі ежу. У кутку нейкі мяшок. Намацалі — сухары! Схапілі яго і прэч з палаткі!

Адпаўзлі ў дрыгву, развязалі мяшок, а там — скура на падэшвы! Здаецца, гэта і быў той адзіны выпадак за вайну, калі я заплакаў.

На дзесяты дзень я пачаў траціць прытомнасць, мяне ўсё часцей апанаўвала дрымата. Але і скрэзь затуманеную вочы бачыў, як блішчыць вада, а губы самі цягнуліся да яе.

...Апрытомнеў я на сухім месцы. Нада мной схілілася Зіна і ліла ў рот з бутэлькі малако.

- Ты-ы? — хацеў я спытацца і захлынуўся.
- Ванечка, золатца, не разлівай, пі!
- Дзе хлопцы? — спытаўся я слаба.
- Яшчэ спяць!
- Спяць?

— Давай я цябе падніму. Божа, які ты ў мяне лёгкі стаў!.. А цяпер паглядзі туды!

Я сеў, абапёрся спіной аб сасну і азірнуўся.

І праўда. Мае партызаны, разваліўшыся на паляні, храплі на розныя галасы. Паразвешваная на кустах вопратка сушылася на сонцы. Ад яе, нібы дымок, ляніва ўздымалася пара.

За палянай на балоце мірна пахаджваў бусел, пакідаючы цёмны след на траве. Там, дзе ляжаў я, быў прыемны халадок, дзе-нідзе сарамліва чырванелі першыя ў гэтым годзе бусінкі суніц, гойдалася ўсыпанае расінкамі павуцінне — па ім бегаў павук. А над усім гэтым

стаяў такі птушыны шчэбет, што, здавалася, лісце і галіны дрэў аж варушыліся ад птушак. Я ўдыхнуў п'яны пах ляснога паветра і так пачягнуўся, што аж затрашчалі мае косці, а па целе разлілася асалода.

— Усе жывыя, не бойся! — сущешыла дзяўчына.

— А астатнія групы?

— У кожнай засталося па некалькі чалавек. Нават у зямлянцы немцы атруцілі ўсіх газамі. І з нашай палова не вярнулася. А твае — усе. Малайчына, камандзір! Хлопцы цябе хваляць... Толькі сам паддаўся, ледзь адратавала. А каб я вас не знайшла, то і памёр бы?.. Пі, спецыяльна з хутара свежага прынесла...

— А блакада? — успомнілася раптам мінулае, нібы цяжкі сон.

— Ужо два дні, як немцы адышлі!

8

Апрача ўсяго мы з Зінай мелі адну таямніцу.

Раздабылі з ёю толу і ўзрывальнік. Механіка ўзрывальніка была даволі простая. Ад батарэйкі кішэннага ліхтарыка ішлі два ізаляваныя дроцікі, адзін плюс, другі — мінус. З гэтых дроцікаў трэба было скрутіць спіральку і пакласці на рэйку. Колы цягніка націснуць на дроцікі, зробяць замыканне, і міна здэтаніруе.

Пайшлі мы ўдваіх на путь. Я заклаў міну, уставіў батарэйку, і мы схаваліся ў кусты.

Поезд праехаў, а міна не ўзарвалася.

Па інструкцыі міны ў такім выпадку кранаць нельга: замыканне можа наступіць нечакана. Але мы з Зінай пашкадавалі толу і вырашылі яго забраць.

Мы яшчэ поркаліся ля рэйкі, як здалёк пачуўся гудок цягніка. Я ўспомніў: у гэтую пару праходзіць пасажырскі.

— Давай паспрабуем зноў! — шапнуў я дрыжачым ад хвалявання голасам.

— Толькі хутчэй! — падхапіла Зіна.

Частку дроцікаў колы аддавалі, яны зрабіліся надта кароценъкія і не хацелі ляжаць на рэйцы. Я знайшоў кіёк, лёг на насып і пачаў ім падтрымліваць дроцікі. Выцягнутая мая рука хутка самлела.

— Цяпер я! — шапнула Зіна.— Будзем на змену!

Так мы і мяняліся, пакуль пад'язджаў поезд.

Калі цяпер колы зробяць замыканне, ад мяне і Зіны не застанецца і следу. Але нас ахапіў азарт. Мы думалі толькі аб адным: едзе поезд, у ім поўныя пульманы гітлераўцаў — упэўненых, здавленых, з туга набітымі нарабаваным дабром чамаданамі... Мы

гатовы былі яшчэ дапамагчы міне і падштурхнуць вагоны, каб яны лепш ляцелі пад ахон!

Па рэйках пакаціўся грукат, потым паказаліся фары. Яны раслі на вачах, пакуль не пранесліся над намі, і тады мы зноў апынуліся ў цемры. Поезд толькі выбіў з маіх рук кіёк, абдаў мяне ветрам, ашпарыў кроплямі гарачай пары, а пясчынкі балюча секанулі па твары.

Забралі мы з Зінай тол і моўчкі папляліся ў лес.

Каб зрабіў гэта іншы партызан, я аддаў бы яго пад суд: бяздумная ліхасць нікому не была патрэбнай, і ў нас існавалі строгія на гэта законы.

9

Восенню 1939 года пасля ўз'яднання ў Заходній Беларусі адчувалася няхватка кадраў. І на Міншчыне абвясцілі камсамольскі прызыў. Па гэтаму прызывау прыехала ў Заходнюю Беларусь і Зіна Кварцёнак.

Зіма ў tym годзе стаяла лютая. Зіна прыехала ў тоўстых, падшытых шмат разоў і зноў растаптаных валёнках, у зімовым паліто без таліі, бо вясковы кравец кіраваўся толькі адным прынцыпам: як найбольш усадзіць у яго ваты — так прасіла Зініна маці.

Гарады Заходній Беларусі мелі бедную прамысловасць, іх засялялі пераважна былья чыноўнікі, гандляры і ўладальнікі крам. Не па душы была многім з іх Савецкая ўлада, не даспадобы былі і людзі, якія з ёй прыехалі.

— Глядзіце, яшчэ адна ўсходніца-калода! — смяяліся з Зіны ў Гродне модніцы ў фетравых боціках, у расшытых адмысловымі ўзорамі кракаўскіх кажушках.

Саромеючыся сваёй вопраткі, Зіна з кватэры прабіралася завулкамі ў «Загатзерне», дзе працавала лабаранткай-прыёмшчыцай.

Разам з ёю працавалі і заўзятыя прыхільнікі былога рэжыму. Сыходзіліся яны раніцай, садзіліся і пачыналі шаптацца. Той такую плётку прынёс, гэты іншую.

— Яшчэ напрацуемся, дзень вялікі! — абяцалі яны, калі Зіна глядзела на іх з дакорам.

А пасля полуdnia склаўшы рукі чакалі вечара.

— Хіба мы коні, каб цэлы дзень рабіць? — заяўлялі яны з цынічным спакоем і адводзілі душу на беднай дзяўчыне: — Камсамолка, што ў вас за ўлада! Вось ты стараешся цэлы дзень, а на табе і сукенкі добрай няма!

— Нічога, яе за гэта на сходзе ў презідым пасадзяць!

- Яшчэ ў загадзе адзначаць перад святам і вывесяць на сцяну!
- Як жа можна не працеваць? — дзяўчына аж кіпела ад іхнай нагласці.

— А я, бывае можа, сёння якраз хачу спаць! Затое заўтра задумаю выйсці на работу і зраблю ўсё адразу. А мне гэтага твае парадкі не дазваляюць! Дзе ж тут асабістая свабода, калі я сам сабе не гаспадар? — прыставалі да Зіны пакрыўдженыя былья ўладальнікі крамаў, майстэрняў, дробныя дзялкі. Прыймалі часамі так, быццам усяму віной — яна.

Дзяўчына не ведала, што і адказваць, толькі глядзела шырока адкрытымі вачамі: вось тыя людзі, пра якіх яна дагэтуль толькі чытала. Нездарма ў іх стралялі ў рэвалюцыю! І Зіна мацней сціскала зубы.

Неспадзянана выбухнула вайна.

Фашысты Зіне ў Гродне нічым не пагражалі — яна была ўсяго звычайнай лабаранткай. Яны не забілі нікога і з яе радні. Адным словам, у яе не было прычын для асабістых разрахункаў з ворагам.

Дзяўчына не паспела атрымаць ні інструкцыі ў райкоме, ні парады ад таварышаў, бо іх раптам пагубляла. Аднак з самага пачатку вайны шлях сабе абрала правільны. Калі чалавек у душы сумленны, мае сваю мэту, ён па наказу сэрца зробіць тое, што трэба. Па закліку сумлення Зіна і пайшла ў партызаны.

10

Пасля блакады мінуў месяц. Я ўжо ад'еўся і паправіўся.

Зіна цэлы тыдзень была з групай у паходзе, а цяпер вярнулася.

— Бо-ожа, якая ў цябе кашуля! — першае, што яна сказала, калі мяне ўбачыла.

- Што ты, яшчэ зусім нармальная!..
- Скідай, скідай хутчэй! На, апрані чыстую. Несла спецыяльна дзвесце кіламетраў, з-пад самага Беластока!
- Пасля вайны будзем у крухмаленых хадзіць...
- Не лянуйся, апранай!
- Жывецца чалавеку як у мамкі за пазухай... Э-эх! — уздыхнуў малады партызан.
- Соль табе ў вочы! — агрызнулася задаволеная дзяўчына.
- Заслужы, будуць насіць і табе!
- Барташэвіч, навучы, браток!

Мы спаткаліся на вачах у людзей. Побач на возе ляжаў паранены і чакаў аперацыі. Хлараформу не было і медсястра дала яму

спірту. За возам доктар тачыў нажоўку. Ля яго двое партызанскіх дзетак прарабавалі, у каго мацнейшы лоб. Дзве дзеўкі круцілі жорны, малолі на хлеб муку і не спускалі з нас вачэй.

— Хадзем адсюль! — шапнула Зіна, калі я нацягнуў чыстую кашулю.

Агорнутыя ўзбуджаным хваляваннем, мы, хаваючыся за фурманкі і буданы, падаліся ад зямлянак у лес.

Сама адцвітаў ландыш. Паветра п'яніла пахамі разапрэлай на сонцы зеляніны. Шасталі па халявах сухія былінкі, пахрустваў пад падэшвамі мох, усланы сетачкай ігліцы, утыканы шышкамі. Ад балота цягнула прахалодай. Але мы нічога гэтага не бачылі, адно адчуvalі, што адышлі яшчэ мала. Нешта дрыжачымі галасамі гаварылі. Абайм хацелася бегчы, і толькі стрымлівала сарамлівасць.

З дрэва капнула Зіне на твар расінка.

— Дождж! — схлусіла яна.

Гэтае прытворства якраз было патрэбна і мне. Я пабег за ёю.

Мы апынуліся ля густога сасонніку. Зіна стала плячамі да дрэўца, нібы схавалася ад дажджу, выдыхнула:

— Стань побач!

Яе кароткія пальцы з мужчынскімі пазногцямі пачалі нервова і бязладна рваць зялёныя іголкі, быццам іголкі гэтых — мяккія лісточкі мяты. Сама яна аж задыхалася.

— Ваня, ну! — папрасіла з тугоі пабялелымі вуснамі.

Але я ўжо паспей астынуць і нібы прачнуўся. Раптам адчуў, што ў адносінах з Зінай даўно перайшоў граніцу і што трэба з гэтым канчаць, пакуль не позна. Паглядзеў на ўсё цвярозымі вачамі.

Ніякая сіла не магла цяпер прымусіць мяне зноў дакрануцца да Зіны. Вось ужо і забыўся, што на мне яе кашуля. А тую кашулю, што калісьці мне памыла над Вілій Дануся, дык і цяпер памятаю, нават ведаю, дзе яна дома ляжыць. Калі бываю дома, абавязкова на яе пагляджу...

Я паспрабаваў успомніць, колькі добра зрабіла мне Зіна, пераламаць сябе, каб не крыўдзіць дзяўчыны, хоць пацалаваць яе: не адсыхалі ж мае вусны раней?!

Не. Гэта было б падвоенae ашуканства. Трэба з гэтым канчаць раз і назаўёды. Зіна для мяне была як сястра і маці, ці можна без канца яе ашукваць, абнадзейваць, выкарыстоўваць яе пачуцці?

І яшчэ. Адзін крок — і, мне здаецца, я страчу сваю незалежнасць. Ба мне абудзіўся інстынкт самаабароны.

— Ну, што ты?! — шаптала яна.

- Не трэба, Зіначка! — папрасіў я і далікатна адпіхнуў яе.
- Чаму? — выдыхнула яна горача.
- Я табе даўно збіраюся прызнацца...
- У чым?
- Ведаеш... Некалькі год я закаханы ў аднаго чалавека... Толькі не крываў на мяне,— узмаліўся я, не ведаочы, як мякчэй зрабіць прызнанне, каб не было ёй так балюча.

Здалося, што на момант усё на свеце замерла, такая наступіла цішыня.

Раптам у гэтай цішыні пачуўся зычны трэск, а ў мяне перад вачамі ўсё захісталася — Зіна з усяе моцы пляснула мяне па твары.

Хвіліну я стаяў як ачмурэлы.

Так. Першы раз у жыцці атрымаў я па фізіяноміі. І дзіўна. Не разлаваўся, не пакрыўдзіўся. А гатоў быў падставіць шчаку яшчэ і сказаць: бі, Зіначка, калі табе адгэтага лягчэй, на, бі, бі!

Зіна закрыла твар рукамі і захісталася ад роспачы.

- Ох, якая я дурная!.. А я ду-умала!.. — застагнала яна цяжка.
- Я ж ні ў чым не вінаваты, усё гэта адбылося міжволі...

Гэтым я яшчэ больш распаліў дзяўчыну.

— Змоўкні, ты... не чалавек!.. Бо-ожа... Я ўся аддавалася яму і не ведала, што ў гэты час ён думае аб другой! Бо-ожа, завошта на мяне такая кара!.. Каб ты... Каб цябе...

Я зазлаваў. А ў чым я вінаваты? Выходзіць, каб прамаўчаў, было б лепш?!

Каб супакоіцца, адышоў крыху ў лес.

Калі я вярнуўся, Зіна ляжала на траве і плакала, як толькі можа плакаць чалавек у вялікім горы. Яна ўся аж уздрыгвала ад болю і бяссілля:

- І навошта я такая нешчаслівая нарадзілася на свет?..
- Я бездапаможна таптаўся на месцы.
- Хто яна? — насцярожана прыпаднялася Зіна.
- Ах, ты не ведаеш!
- Не, скажы!
- Што табе за карысць з гэтага?
- Не, ты скажы!
- Яшчэ невядома, ці засталася яна жывая пасля ўсяго, што здарылася за тры гады...
- Хто?
- Разумееш, яшчэ да вайны я вучыўся ў Вільні і закахаўся там у адну...

— Ну?

— І з той пары не магу нікога пакахаць. Хачу, а не магу. Не дам сабе рады... — паскардзіўся я, як заўсёды шукаючы ў яе спачування і падтрымкі.

Яна мяне не слухала.

— Прыгожая? — у яе голае пачулася варожая зайдрасць да незнаймай саперніцы.

— Вядома, не такая брыдота, як я! — Зіна прамовіла гэта з нейкай нянатвісцю да сябе.

Толькі цяпер я зразумеў, што вельмі вялікае гора ў дзяўчыны, каб яшчэ спачуваць мне.

У лагер вярталіся мы не разам. Я быў злосны і нездаволены сабой. Наўрад ці ўдасца яшчэ калі мне спаткацца з Данусяй. Дык што, так і бадзяцца да старасці аднаму?

РАЗДЗЕЛ ЧАЦВЁРТЫ

1

У наступную зіму стаялі мы кіламетраў за сёмдзесят на поўнач ад Гродна, у Друскеніцкім лесе. Узрыўчаткай нас ужо забяспечвалі з Вялікай зямлі. Партызанскі аэрадром быў тады далёка, аж у Літве, на возеры.

Яшчэ мінулай восенню ў нас побывалі прадстаўнікі Штаба партызанскаага руху. Яны арганізавалі падпольныя райкомы, абкомы, рэдакцыі газет. З асобных груп стварылі стройную сістэму партызанскіх атрадаў, брыгад, злучэнняў. Цяпер мы сталі грознай арганізаванай сілай.

Я тады быў камандзірам узвода разведчыкаў.

У пачатку лютага паслалі мяне на аэрадром за грузам, што прыслалі нам з Масквы. Са сваімі хлопцамі накіраваўся я на возера.

За лагерам нас дагналі некалькі саней — гэта адпраўляўся на заданне атрад. Хлопцы ехалі па-партизанску, са свістам і гіканнем, трymаючыся за дручкі, за кожухі сяброў, стоячы на адным калене, на полазе...

— Раз-вед-чы-кі-і, даро-огу-у!

Мае хлопцы не разгубіліся і на хаду пачалі ўскакваць у сані.

Я таксама схапіўся за сані і ўпаў некаму на галаву, балюча ўдарыўшыся аб чужы дыск брывом.

З крыкам і жартамі партызаны пацясніліся, і я сяк-так прымасціўся і стаў церці пабітае месца. Тут я толькі ўбачыў, што

сяджу разам з Зінай. Заражаная агульнай весялосцю, яна мяне таксама спачатку не заўважыла. Пасля лета мы яшчэ ні разу з ёй не размаўлялі.

— Гэта ты-ы? — міжволі вырвалася ў мяне.

Зіна прамаўчала. Толькі твар яе пасур'ёзней.

Ехалі мы на ніzkіх драўляных развалках. На іх і ад звычайнай язды кружыцца галава. А цяпер сані проста ляцелі, і ад гэтага ўсе былі як п'яныя і на нас з Зінай не звярталі ўвагі. Я дакрануўся да яе рукі, якая трymалася за дручок. Зіна не адказала. Тады я асцярожна адарваў яе руку, пераплёў яе пальцы сваімі і ціха сказаў на вуха:

— На тым скрыжаванні буду злазіць... Зіна, давай памірымся! Няўжо не даруеш? Прабач...

Яна крадком азірнулася, тады паднесла маю руку да грудзей і мякка, далікатна паціснула мае пальцы.

— Дзякую, Зінка!

— Шчасліва...

Узрадаваны, вылецеў я з саней да сваіх хлопцаў, якія ўжо абррасаліся ад снегу.

— А намяло-о, браткі ж вы мае-е! — закрычаў адзін партызан.

— Пратупай па такіх гурбах сто кіламетраў — ногі адваляцца.

— Дзе ты бачыш гурбы! Гэта ж паркет — першай клясы! — заразіў я хлопцаў добрым настроем.

— Даёш паркет!

2

Дзён праз пяць прыбылі мы на месца. З «дугласа» ўжо выгрузілі запакаванае ў брызент партызанскае дабро. Да прадстаўніка злучэння — вялізнага літоўца Шымкаса — падыходзілі па чарзе камандзіры груп, і ён надзяляў іх брызентавымі цюкамі.

Я таксама прымасціўся ў чаргу і ад няма чаго рабіць пачаў разглядаць дзяўчыну.

Яна стаяла збоку і зgrabным носікам выдыхала ў настылае паветра струменьчыкі пары. Ад марозу і балотнай сырасці барты яе новага кажушка, вушанка заінелі, а белыя валёнкі і вopратка былі без ніводнай плямкі, як з іголачкі. Яны нагадвалі тылавы дастатак і спакой. У дзіцячым тварыку прабіваліся пашана і наіўнае захапленне ўвішнымі партызанамі. А хлопцы падхоплівалі брызентавыя цюкі і неслі іх да саней.

Адзін цюк партызаны разрэзalі і заглянулі ў яго:

— Э-э, зноў «сюрпрызныя» міны!

Такія міны ў нас карысталіся дрэннай славай, на іх узарваўся не адзін партызан.

— Казімір Вітольдавіч! — узмаліліся хлопцы да Шымкаса. — Лепш будзем паравозы за колы сцягваць з рэек, толькі не давайце гэтай дрэні!

— Геро-оі!.. Не ўмееце карыстацца ўзрывальнікамі. Глядзіце сюды, пакажу вам без толу... Во, гэтую чаку трэба выцягнуць, гэтыя вусікі загнуць...

— Ага, без толу яна не ўзарвецца! Дзяўчына на ўсё гэта глядзела з уміленнем. Новенъкі аўтамат яе — заінелы, хоць пішы на ім пальцам,— быў сістэмы ППШ апошняга выпуску. Дзяўчына, мабыць, з Вялікай зямлі. Відаць, са службы аховы самалёта.

У той дзень я дрэнна сябе адчуваў.

Хвароба яшчэ толькі пачыналася: мяне ўсё раздражняла, я сам не ведаў, чаго хацеў. Раздражняла гутарка людзей, смех, нават іхняя вопратка. І чамусыці зусім злавала мяне прысутнасць гэтай дзяўчыны.

«Партызанскай рамантыкі шукаеш, начыталася кніжачак! — падумаў я непрыязна.— Добра, што хутка вернешся ў цёплую кватэру з водаправодам і цэнтральным асяпленнем!..»

Яшчэ падумаў, што такой, мабыць, выглядала б і Данута, каб пераапрануць яе ў вайсковае і даць аўтамат.

Я ўздыхнуў.

Ад чэрвеньскага вечара, калі лазіў на ясень, мінула амаль чатыры гады. Столікі падзей адбылося! Але каханне — дрэўца, якое расце, калі на яго мы і не глядзім. Я часамі не знаходзіў сабе месца.

— Вам — радыстка! — перарваў мае думкі прадстаўнік злучэння і паказаў на аўтаматчыцу: — За-бірайце!

- Адну-у?
- А колькі б ты хацеў, дзесяць?
- Было з-за чаго валачыся!

Я ўжо вельмі шкадаваў, чаму замест бездапаможнай дзяўчынкі не далі мяшок толу або патронаў ці нават «сюрпризных» мінаў, у іх хоць узрыгчатка добрая. З гэтай адно клопатаў набярэшся. Яна — не Зіна Кварцёнак.

Маё расчараванне заўважыў прадстаўнік. Ён вылайўся на мароз, парытаў нагамі, быццам у яго пад валёнкамі быў не снег, а сухі крухмал, нязграбна пагартаў паперы чырвонай набрынілай рукой і яшчэ раз зірнуў у спісы.

— Атрад Чапаева?.. Зараз, дзе ён тут у мяне... Э-ээ... — пацягнуў ён угару...

Шымкас прыціснуў рукой адну ноздру, чхнуў з сілай праз другую і паскардзіўся:

— Прастудзіўся дзесяці, маць яго за нагу!.. Ага, вось атрад Чапаева. Ну, чаго ты хочаш? Вам тут выпісана: радыстка — адна! Рацыя — таксама адна. Вунь яны стаяць!

— Бачу сам...

— Даць яму яшчэ што-небудзь!

— Не крыйдзіце маленъкага!

— Падкі-інудь! — крыгчалі адвакаты за маёй спіной.

— Барташэвіч, збірай сваіх хлопцаў і марш адсюль! Трэба адпраўляць самалёт ды разыходзіцца ўсім, пакуль нас не заеклі і не накрылі тут фрыцы!..

Я ўлавіў пакрыгуджаны позірк дзяўчыны, але мне было не да сантыментаў.

— Ну, айда, бярыце рацыю! — злосны на скупога літоўца, загадаў я сваім хлопцам.

— Я сама! — неспадзянава цвёрда запярэчыла радыстка і закінула блішаную скрынку ў зялёным футляры за плечы.

— О-го! — здзівіліся партыزانы.

На яе глядзелі дзесяткі пар мужчынскіх вачэй. Дзяўчына паспешна зашпільвала на грудзях рамяні. Далоні яе былі маленъкія, а пальцы — тонкія, з чыстымі і старанна паабразанымі пазногцямі — дакладна як у Данусі!

Я адчуў сябе вінаватым і падышоў да радысткі:

— Давайце, дзяўчынка, пазнаёмімся насамперш!

— Не дзяўчынка, а дзяўчына! — падала яна кончыкі пальцаў.

— Ух ты-ы!

— Прыйтым у мяне ёсьць імя — Станіслава Эдвардаўна Дварэцкая. Запамятайце сабе: Станіслаў Эдвардаўна Дварэцкая! — паўтарыла яна. Узнімаючы шэрыя з заінелымі вейкамі вачаняты, з'едліва дадала: — А можна і таварыш Дварэцкая!

— Ну і нарваўся наш Барташэвіч! — паспачувалі мне хлопцы.

— Пагарэ-эў!..

Але ніхто не засміяўся, Усім зрабілася няёмка перад гэтай сімпатычнай госцяй. Хлопцы ўжо з дакорам глядзелі на мяне.

Нібы майм хлопцам хто ўвёў цудоўнае ўзбуджальнае лякарства, яно памаладзіла і дадало ім сілы.

Ніколі яшчэ так па-заліхвацку не сядзелі на галовах аблезлыя кубанкі з чырвонымі стужкамі. І ніколі ў партызан так не былі расхрыстаны грудзі. Кожны нібы казаў гэтym: а ну, каторы з нас найбольш не баіцца холаду, выбірай!

Усе вярцеліся перад Стасінымі вачамі. Нават перасталі лаяцца. А калі прыходзілі ў вёску, адзін перад другім галантна прапаноўвалі ёй немаведама як і дзе дабытае малако, масла, сыр.

Я сваіх хлопцаў добра ведаў. Раней калелі да смерці, а буданоў сабе не рабілі. То не было з чаго, то не было чым — праста валіліся ў снег, падцягвалі калені пад бараду і дрыжалі ў дрымоце. Затое для радысткі на кожную днёўку ў момант спляталі буданчык — люба глянуць.

Толькі што скончылася Сталінградская бітва, і з Масквы перадавалі прыемныя весткі. На ўзбярэжжы Міжземнага мора саюзнікі таксама грамілі немцаў. Гэта яшчэ больш заражала хлопцаў энергіяй. Калі дзяўчына выказвала жаданне ставіць рацыю, кожны з партызан лічыў за шчасце круціцу дынамку. Адзін перад адным лазілі яны па дрэвах, развесувалі антэну.

— Не туды цягнеш! — спрачаліся.— Бачыш, якая тут густая елка!

— Ну і што?

— Што, што-о!.. Ведаеш, колькі ў яе іголках жалеза — магнітныя хвалі не будуць даходзіць у антэну! Стася не зможа прыняць радыёграмы!

— Выдумвай!

— Дубіна, слухай! Яна сама ўчора нам апавядала. Ты быў на варце якраз!

— Ну-у?

— Не нукай, не запрог!

— То ў які бок цягнуць?

— Так бы і спытаўся адразу! Бярэцца яшчэ за такую справу, ні шыша не разумеючы!

— Даўно ты пачаў шмат ведаць!

— Больш за цябе!..

Іншым разам радыстка, прачнуўшыся, расчырванелая ад цеплыні ва ўхутаным плашч-палаткамі буданчыку, нападала на партызана:

— Таварыш Трухан, чаму мяне не пабудзілі на пост, калі падышла змена!

— Стасенька, родная, далібог, забыўся! — захлынаючыся ад шчасця, што ўдалося ашукаць дзяўчыну, па партызанскай звычцы хлопец ужо называў яе на «ты».

— Заўтра дзяжкуру і за сябе і за вас!

— Вядома, аддзяжурыш! Назаўтра паўтаралася тое ж самае.

Аднаго дня Стася яшчэ спала. А хлопцы ад холаду ўсхапіліся снегу і стараліся сагрэцца: штурхаліся, тупалі, скакалі... Раптам Трухан закрычаў:

— Глядзіце, што я ў кустах знайшоў! Партызаны абступілі яго, разглядаючы скураную рукавічку.

— Чыя, ніхто не прызнаеца!

Добра ведалі, чыя рэч, і хлопцы, але не спяшаліся адказваць. Нібы гэта была не звычайная рукавіца з труса, толькі да смешнага малая, пашытая поўсцю ўсярэдзіну, а - сонца, якое ўсіх абагрэла.

— Гляджу, штосьці ляжыць. Падымая, ажно...— Шчаслівы Трухан трymаў рукавічку так асцярожна, быццам яна была з павуціння.

Кожны хацеў бы патримаць яе таксама. А Трухан, бадзяга, на зайдрасць усім, яшчэ ўсадзіў свае брудныя і струпастыя пальцы ў шаўкавістую воўну:

— А цё-опляя, кхэ!

— Ну, ты! — закрычалі на яго адразу.— Гэта Стасіна!

— Стасіна?

— Не ведаеш!.. Пакладзі ў будан!

Хлопцы адразу неяк падабрэлі, парабіліся ціхія, паслухмянныя. Яшчэ доўта я заўважаў, як стараліся яны пабыць адзін на адзін з сабой, як свяціліся іхнія вочы.

У групе былі бывалыя сэрцаеды, і кожны з іх меў яшчэ свайго балельшчыка. І як балельшчыкі ні стараліся падгледзець які-небудзь поспех свайго аўтарытэту, Стася была з усімі аднолькава ветлівая. А гэта вельмі інтрыгавала.

Яшчэ інакш радыстка ставілася да мяне. Яна ўмудралася гадзінамі быць са мной і маўчаць, гледзячы на мяне нібы на пустое месца.

Стася была прыгожая, перад ёй так і хацелася парысавацца, паказаць сябе з найлепшага боку. Хлопцы і не падазравалі, што радыстка і мяне зайнтрыгавала. Толькі я быў у горшых умовах.

Гордасць не дазваляла набівацца са сваімі паслугамі, бо гэта выглядала б так, нібы выкарыстоўваю службовае становішча. І пасля

сцэны на аэрадроме было брыдка. А прасіць прабачэння не прывучылі мяне змалку. І са Стасяй я не гаварыў. Толькі зайдросціў сябрам, што могуць адкрыта ёй зрабіць паслугу, і крадком пазіраў, як радыстка з жаночай нязграбнасцю ў ватных штанах месіць снег. Моўчкі ішоў я следам і лаяў сябе за нетактойнасць.

Так мы і брылі чатыры дні.

4

Падыходзілі мы да крыніц. Праклятыя, іх нават не адзначылі на картах-кіламетроўках, а ў прыродзе яны існавалі.

Крыніцы гэтых перасякалі балота ў некалькіх мясцінах. Іх зімой не скоўваў лёд. У вялікі мароз з іх толькі валіла пара, і народнае павер'е сцвярджала, што там зімуноць лебедзі.

У наш лагер вялі трывогі. Адна — каля стаянкі атрада Армii Краёвай¹⁹, яна адпадала зусім. Заставалася другая, далёкая, або трэцяя — праз гэтых балоты.

Калі б крыніцы замерзлі, у лагер мы прыйшли бы на суткі раней. Так апрыкрай холад, што мы згадзіліся бы ісці і скрозь агонь, aby хутчэй дабрацца да цёплых зямлянак. Чамусыці апошнія метры здаюцца найцяжэйшымі.

Я адправіў на балота разведчыкаў, а группу павёў на знаёмы хутар. Праз нейкі час мы апынуліся ў хаце.

І тут мае хлопцы рысаваліся перад Стасяй. Удыхнуўшы цёпла гаветра, партызаны напоўнілі памяшканне маладымі бадзёрымі галасамі: глядзі, якія мы тут свае, як мы хутка дамаўляемся.

— Цётачка, нам бы крыху вады, а то есці ахвота і пераначаваць няма дзе!..

- Ах, божа, то што ж я вам дам, саколікі мае!..
- Кіслая капуста е?
- То е-е-е...
- А хлеб?
- Чаму ж і яму не быва!
- Нясіце місу, толькі поўную!
- І кола хлеба самае большае!
- Сала кавалачак...

І пачаліся бразганне, смачнае хрумстанне і жарты, пасля якіх ад рогату аж уздрыгваў кволы агенъчык лямпы.

¹⁹ Польскія партызаны дзяліліся на некалькі палітычных груп. Групай Армii Краёвай камандавалі пераважна былья пілсудчыкі, да савецкіх партызан яны адносіліся не прыхильна.

Добра наеўшыся мёрзлага сала з квашанай капустай, апаражніўшы цётцы ўсе збаны з кіслым і салодкім малаком, хлопцы як сядзелі, так і пазасыналі. Толькі ў куце капашыліся яшчэ двое.

— А братка ты мой, ну і брудная ж у мяне кашуля! — паскардзіўся адзін партызан.

— Глядзі толькі, каб сумленне было чыстае! — парайо другі.

— Будзь спакойны за маё сумленне!

У гаворку ўмяшаўся дзед — гаспадар хаты. Ён расказаў, як у 1863 годзе адзін польскі паўстанец уцякаў ад царскіх войск і залез у дупло. Там казакі яго і застрэлілі.

— ...Я быў яшчэ хлопцам,— правіў стары. — Спілавалі мы з бацькам дуб, а ў дупле — заржавелая стрэльба, чалавечыя косці, гузікі, спражка. Селі мы і думаем: што з гэтым рабіць? Закапалі ля трубы, на капец крыж паставілі...

Радыстка перад печу пераабувала валёнак і строга па інструкцыі трymала аўтамат між каленяў. Цяпер можна было добра прыгледзецца да дзяўчыны: яна глыбока задумалася, не слухала ні хлопцаў, ні дзеда, не адчувала і майго позірку.

У яе і Данусі я знайшоў штосьці агульнае: аднолькавую манеру гаварыць намёкамі і трymаць сябе незалежна, з годнасцю... Стася нават прычоску і вopратку пры нашых умовах умела захаваць у такім парадку, на які, мабыць, здольны адно полькі.

Даўно я чакаў момант для размовы. У мароз яшчэ не паспею прачнуцца, а падумаю, што з намі — Стася, устаю і з вечара да раніцы асцярожна і цярпліва вартую. Нарэшце хвіліна надышла... Трэба развеяць дзяўчыну.

Стася скончыла пераабуванца, устрасянула галавой, рассыпала цёмна-русыя кудзеркі і прыгаршчай правяла па валасах ад ілба да патыліцы з аднаго боку галавы, потым з другога — дакладна як некалі рабіла гэта Дануся над Вілій. Яе аўтамат быў надта запацелы.

— Вытрыце яго, бо адразу заржавее! — падаў я анучку.— Праўда, праўда, заржавее! — I спахапіўся, што выражэнне «праўда-праўда» — Данусіна.

— Дзякуй,— узяла яна анучку і абыякава стала церці ёй аўтамат.

Я ўспомніў, што яе імя — Стася. Замест «малако» і «званіць» гаворыць «мооко» і «дзваніць». Дайшоў і да сэнсу дзедавага апавядання. Падумаў, што палякі ў часы небяспекі куды больш салідарныя, чым мы; яны майстры рабіць паўстанні, і наўрад ці хто лепш за іх умее канспіравацца. У падпольнай рабоце нам не хапае

іхнай тонкасці. Нядаўна ў Варшаве фашисты знялі польскі надпіс з помніка Каперніку і замянілі яго нямецкім: «Дэм гросэн дойчэн астрономэн». Ноччу падпольшчыкі знялі шыльду і на цокалі зноў папольску напісалі: «За тое, што вы хацелі мяне зрабіць фольксдойчам, я прадоўжваю зіму на шэсць тыдняў. Мікалай Капернік».

Палякі гордыя. Люблю гордых людзей. А яшчэ яны маюць цікавы звычай: жанчын называюць паняй, незамужніх дзяўчат — паненкамі, а мужчын усіх — і міністра, і столяра — пан; у ветлівой форме да чалавека звяртаюцца ў трэцяй асобе...

Кажуць, што з усіх жанчын полькі вылучаюцца вытанчанымі густамі, пачуццём прыгажосці, як немкі — акуратнасцю.

Калісьці мы, беларусы, непрыязна адносіліся да іх. Каб часамі павучыцца ў палякаў, колькі мы сказалі ў іх адрес абразлівых слоў? Я нават на Данусю глядзеў спачатку варожа з-за яе нацыянальнасці!

— Вы полька? — спытаўся я з пашанай.

Але час для знаёмства выбраў няўдалы. Чацвёра сутак пераходу на такім холадзе для яе было занадта, і яна зрабілася запальчывай:

— А вы ведаецце, што два генералы Парыжскай камуны і Фелікс Дзяржынскі былі таксама палякі?! Мой тата — член ЦК Польскай кампартыі і загінуў у Інтэрнацыянальнай брыгадзе ў Іспаніі. Гэта вас таксама здзівіць?

І Стася ад стомы і ад того, відаць, што партызанскае жыццё не такое, якім сабе ўяўляла, расплакалася. Плакала, не хаваючы твару, з крыўдай, нібы я ўсяму віной.

5

У хату ўваліліся разведчыкі:

— Камандзір, крыніцы не замерзлі!

Хтосьці адпусціў вострае слова ў адрес Арміі Краёвай, але партызана зараз жа абрэзалі.

Трэба было вырашаць, як ісці. Я ўявіў сабе радыстку ў вадзе, убачыў нават, як яна вылазіць з ледзянай тоні ў прыліпай і пацямнелай гімнасцёрцы, як затым панцырам змярзаеца яе вопратка... Яна калі і пройдзе брод, дык потым наўрад ці вытрымае! Колькі яе? Кілаграмаў шэсцьдзесят з вопраткай!.. — Усё роўна пойдзем бродам! Пад'ём!

Пакуль прачыналіся партызаны, бразгалі зброяй і пазяхалі, Стася непрыкметна выцерла слёзы.

Ужо развіднела, але немцаў мы не баяліся: блізка партызанскі лагер. На балоце з крыніц узнямалася пара, нібы пад снег нехта закапаў катлы з варамі.

- Ну, хлопчыкі, рыхтуйцеся прымаш ванны!
- Ад раматусу!
- Ого, па-лаціне ўжо загаварыў!
- Гэтае слова ведала нават мая маці!
- Чаму валёнак не здъмаеш?
- Яны воданепранікальныя! — паддавалі сабе бадзёрасці партызаны і ішлі да вады.

Затрашчала альшина: хлопцы выламвалі сабе тычкі. Яны паздымалі кажухі, пінжакі, разам з аўтаматамі паднялі іх над галовамі і адчайна закрычалі:

- Э-эх!.. Мама родная!
- Да чаго вада халодная!
- Каравул!
- Ух-х!

І апынуліся па пахі ў ледзянай жыжцы. Адна Стася нерашуча тапталася на беразе, але і яна пачала расшпільваць кажух.

— Я вас перанясу! — аб'явіў я радыстцы.

У вачах дзяўчыны з'явіўся жах.

- А я не хачу... Пайду, як усе...
- Мяне не цікавіць, што ты хочаш, чаго не хочаш! — зазлаваў я.— Тут камандую я, а ты будзеш мяне слухацы! І не думай, што насіць цябе на руках вялікае шчасце!..

Стася паўзіралася на мяне з разгубленай паслухмянасцю.

Я аддаў рацыю партызану, узяў дзяўчыну на рукі і пайшоў.

Пякучая як агонь вада даходзіла да грудзей, але цяжар дадаваў мне ўстоўлівасці. Толькі часамі я правальваўся глыбей, і тады Стася інстынктыўна хапалася за маю шыю, але зараз жа аднімала рукі і вінавата ўскрыквала:

— О-ей, даруйце, я незнарок!

Гэтым яна толькі перашкаджала і адцягвала ўвагу.

— Сядзі і маўчы! А то кіну ў ваду і будзеш ведаць

Стася змоўкла.

Далей яна нават старалася мне дапамагчы. Сядзела нерухома, калі не дыхаў я, пераставала дыхаць і яна. Паміж намі ўстанавілася блізкасць. Стала яе шкада.

— А ведаеш, я памыліўся. Цяпер бачу, што з-за цябе можна і памокнуць...

— Та-ак? — разгублена працягнула яна.

Але зараз жа дайшоў да яе жарт, у вачах з'явілася ігрывасць, і яна стала яшчэ сімпатычней.

І тут, на марозе, брыдучы па пахі ў вадзе, якая пякла агнём, забівала дых, я ўспомніў, што і Dana ўскрыквала «О-ей!». Пырскі рэзалі твар і вочы, застывалі на каўняры, а мне хацелася верыць, што валасы, якія вылазілі з-пад яе вушанкі мне на лоб,— Данусіны.

Нарэшце мы выбраліся з ледзянай тоні.

— Тут ужо суха, пусціце! — ускрыкнула дзяўчына і скочыла на зямлю.

Хлопцы нас ужо чакалі. Яны ляскалі зубамі і скакалі, што вар'яты. З мяне ў снег сцякала вада і валіла пара, быццам вонратку ablіў хто варам. Стася глядзела на ўсё гэта з вінаватым спачуваннем. Я яе разумеў. Яна хацела падзякаўцаць, але ёй, відаць, здавалася — вельмі мала аднаго слова.

Нарэшце я праламаў лёд між намі.

— Не бойся, нічога са мной не здарыцца. Праз гадзіну высахну! — супакоіў я дзяўчыну.

— Камандзір-р-р, ведаеш, што я пр-р-рыдумаў? — ляскаючы зубамі, ледзь вымавіў Трухан. Яго язык нібы спатыкаўся на «р».

— Што?

— Калі словамі Гітлер-р-ра, халер-р-ру, пакуль адсылаць у Москву на р-р-расстр-р-рэл, давай пр-р-ратр-рымаем зіму фюр-р-рэ-р-ра ў кр-р-рыніцах!

— Толькі злаві! — дазволіў я пад рогат сяброў.

Першы раз шчыра і непасрэдна ўсміхнулася радыстка.

— Ну, пайшлі! — прыязна паказаў я дзяўчыне ісці першай.

І мы падаліся далей ужо сябрамі. Стася часта і заклапочана азірала на мяне, быццам хацела ўпэўніцца, ці жывы яшчэ, а мне зноў здавалася, што гэта Дануся.

Заныла сэрца.

6

Вярнуліся мы ў лагер апоўначы. Сябры разышліся па сваіх зямлянках адсыпацца. Я далажыў камандзіру, здаў радыстку і таксама пайшоў да сябе.

У зямлянцы — здаровы партызанскі храп. Вобмацкам знайшоў я свабоднае месца і ўціснуўся на нары. Прыветная цяплынь агарнула мяне ўсяго, і я адразу заснуў каменным сном змардаванага чалавека.

Прачнуўшыся, пачаў даходзіць да ладу, дзе я і што са мной. Панаваў паўзмрок. Падала толькі святло ад печкі, у ёй весела патрэсквалі сухія дровы. Побач на саломе — таварышы. Партызан — хадзячая энцыклапедыя — кагосыці павучаў:

— ...Назва «рэвальвер» паходзіць ад англійскага слова «ту рэвол्व», што па-нашаму азначае — «круціца». Рэвальвер адпавядает нашаму нагану, бо ў ім круціца барабан...

Я здагадаўся, што ўжо вечар, а я праспаў канец ночы і цэлы дзень. Цела маё абнавілася, стала свежае і моцнае. Толькі на душы была нейкая цяжкасць. Калі хлопцы ўбачаць, што не сплю, засыплюць пытаннямі: як садзіўся самалёт на возера, ці быў лётчык з пагонамі (якраз іх тады ўвялі), як прыйшлі крыніцы, дзе стаяць немцы... А мне цяпер зусім не хацелася дзяліцца ўражаннямі, я прагнуў пабыць адзін. Таму я і не варушыўся. Пачаў успамінаць: што такое здарылася? Ага, Стася! І зараз жа — Дануся!

— ...А пісталеты маюць плоскую рукаятку і ў ёй — магазін. Могуць быць і браунінгі, валтары, парабелумы — усе маркі заводаў, бы наш ТТ...

От жа знайшоў тэму!

Гутарылі маладыя, неабстраляныя партызаны. Зброя для іх была яшчэ рамантыкай, як для мяне некалі ў Вільні. Цяпер мне яна здавалася ненавіспым і цяжкім кавалкам жалеззя, я з велізарнай прыемнасцю закінуў бы і свой пісталет, і аўтамат у кусты, калі б не трэба было ваяваць з немцамі.

Асцярожна, каб не шастаць саломай, я падняўся і вышмыгнуў з зямлянкі.

Мяне апанаваў нейкі неспакой... «Нават колът украла ў бацькі. Узняла з-за мяне ліцэй супроць Залескага. Прызналася сама ў каханні. На якія толькі не ішла ахвяры!.. А я? Адно цалаваў».

Раптам я ўспомніў цёплы пах яе цела. Дануся выразна паўстала перад вачамі і выклікала тужлівы болъ. Чамусьці я быў упэўнены, што яна цяпер у Вільні. Мне, мужчыне, як цяжка ў вайну, а ёй?.. Захацелася яе, слабую, абараніць, заступіцца, дапамагчы.

— А-у-у-у! — апрытомніла мяне далёкае вышё ў вайкоў.

Я прыслухаўся.

Адзін драпежнік выў нізка, гнусава, да жудасці паныла і тужліва. Потым да яго далучылася скавытанне, поўнае пакут і болю. Азваліся і іншыя. Лясное рэха падхапіла гэтыя гукі, памножыла іх, і праз хвіліну не стала чуваць асобных галасоў, гучала толькі адна жудасная сімфонія. У партызанскіх буданах з перапуду захраплі коні і жаласліва, у смяротнай і бездапаможнай трывозе забляяла авечка.

Я зусім апамятаўся і паглядзеў наўкола.

Стаяла месячная нач без ветру. Перад майм носам пралунала алмазная сняжынка, збітая рэхам з галіны, і згубілася сярод мільярдаў іншых на іскрыстым снезе. Я быў ля вялізнага будана — партызан-

скай кухні. Скразь дубцы яго працэджвалася ніклае свято ад вогнішча.

Ваўкоў, мабыць, патрываўшы наш патруль, бо выщё раптоўна сціхла. На кухні нехта моцна дзымуў, а заіклівы дзіцячы галасок пытаўся:

— Т-т-татка, а ч-ч-чаму, каб агонь гарэў, на яго дзымухаюць, і к-к-каб загасіць запалку, т-т-таксама т-трэба дзымухаць?

Гэта наш кухар Васіль са сваім сынам. Васіль яшчэ толькі браўся за вячэру. Жонку яго гітлерайцы расстралялі. Фашыст, які забіў жанчыну, загадаў пяцігадоваму Лёніку пашукаць сякеру, каб раскалоць палена. Хлопчык падумаў, што фашыст хоча яго заекчы, і з той пары стаў заікам. Ужо некалькі месяцаў кухар быў у лесе з Лёнікам, і сын не адыходзіў ад бацькі ні на крок.

Расклаўшы пад катлом агонь, яны грэлі руکі. Скразь шчыліны будана я іх бачыў нібы праз рэшата. Бацька сядзеў на калодцы, між каленяў трymаў малога і быў заняты сваімі думамі. Вушаначка хлопчыка вісела на грудзях, зачапіўшыся матузкамі за гузік паліто.

Кухар пачухаў запэцканы ў сажу нос аб хлопчыкаў вожык, чыхнуў і смачна пацмокаў ротам. Не адказаўшы сыну, надзеў малому вушаначку, засадзіў за халяву нож, узяў Лёніка за руку:

- Няхай сабе вада грэецца, а мы хадзем:
- К-куды?
- Завяду цябе ў зямлянку да дзядзькі Мікодыма.
- А т-ты што б-будзеш рабіць?
- Пайду рэзаць авечачку хлопцам на вячэру!
- І я з табой!
- Не трэба, сынок, каб ты на гэта глядзеў!
- Ч-чаму?
- Так...

Я схаваўся за густую елку.

— Т-т-татка, а ч-чаму мы ідзём і м-месяц ідзе? І ч-чаму ён такі парэзаны?

Падгледжаная сцэнка мяне раstryвожыла. Я адчуў пякучую зайдзрасць да Васіля і цягу да малых, захацелася патримацца за дзіцячыя руکі, падыхаць іхнім пахам...

Калі я вярнуўся ў зямлянку, адзін наш хлопец апавядалаў, як летам трапіў у лапы немцам і як яго ўратавала невядомая дзяўчына. Расказ гэты я чуў мо дзесяць разоў, але не звяртаў на яго ўвагі. А

цяпер з'явілася надзея і нават упэўненасць: Дануся недзе гэтаксама ратуе людзей, і мне трэба абавязкова ёй дапамагчы.

Я ўпаў на нары, лёг на спіну, падклаў рукі пад галаву і сціснуў губамі саломінку.

У Трухана засвярбела раненая спіна. Ён прачнуўся, падлажкыў пад сябе аўтамат, паспрабаваў пацерціся аб дыск, ды было нязручна. Хлопец вылаяўся, устаў, падышоў да слупа, які падпіраў столь, і пачаў церціся аб сучок.

- Здурэў?! — выбухнуў я.
- А табе што? — агрывнуўся ён сонны.— Ляжы, калі ляжыш!
- Пясок у вочы сыплецца, дубіна!
- Ад яловага пня чую! — Ён спакойна працягваў занятак.

Гэта мяне яшчэ больш раззлавала.

— Што вы, хлопцы! — мірылі нас партызаны.— Пеця, не чапай слупа, і праўда, сыплецца!..

— Халерная рана зажывае, ведаеш, як свярбіць? Каб табе гэтак, ты на сцяну палез бы!

- Ідзі на двор, патрыся аб сасну!
- Паны, маць вашу... пяски збаяліся, чорт вас бяры!..

Трухан упаў на салому і адразу захрап.

— Што з табой, Ваня? Чаму ты такі стаў раздражнёны, змроучны? — звярнулі ўсе ўвагу на мяне.

— Хіба няпраўда?!. Чухаецца як слон, а яшчэ агрываетца! Во, нават на зубах трашчиць!..

— Я ведаю, чаму ён такі,— у яго баліць сэрца! — пажартаваў нехта, нават і не падазраючы, як блізка да праўды.

- Гэта іх усіх радыстка параніла, пакуль прывялі з возера!

— А нічога не скажаш, спрытная полечка! -- Адна фігурка чаго варта!

- Штосьці нездаровіцца...— прамовіў я.
- Хлопцы, даць любоўных капель Барташэвічу!
- Кладзіся ля печы! У маёй біклажцы малако ад шалёнай каровы — пяршак! Глынеш — да раніцы нібы рукой здыме!
- Добра, толькі схаджу да начальства...

Усё раптам здалося мне малазначным, агарнула дзікае нецярпенне пабачыць Данусю: вось зараз, у гэтую хвіліну — я не мог чакаць ні мінуты!

Я накіраваўся ў зямлянку камандзіра брыгады. Не палена, зразумее і адпусціць з брыгады на два тыдні. Больш мне і не трэба... Эх, каб пусціў, панёсся б у Вільню як на крыллях!

У камандзірскай зямлянцы над рацыяй сядзела Стася. У яе пышных валах блішчала нікеяваная палоска навушнікаў. Дзяўчына ўся ператварылася ў слых.

- У вас работа сама... — замяўся я.
- А, заходзь, Ваня, заходзь, чаго стаў на парозе?
- Я думаў, што вы...
- Ды заходзь і зачыняй дзвёры, холаду напусціш! — зашаптаў камбрыг і паказаў вачамі на радыстку: — Не перашкаджай адно!..
- Мо по-отым... — не выпускаў я дзвярэй.
- Як ведаеш, упрошваць не буду. Хутчэй — туды або сюды!
- Лепш у наступны раз, таварыш камандзір! — злосны на сябе за такое бязволле, вылецеў я з зямлянкі.

Цяпер толькі я зразумеў, што па асабістай справе ніхто ў такі час не пусціць мяне ў Вільню. Смешным выглядаў бы я, каб пачаў апавяданье камбрыгу, што калісьці там меў знаёму генералаву дачку, што з-за яе яшчэ і цяпер сохну... Ці ж не дурань я?

Здзейсніць маё жаданне дапамог выпадак. Але цяпер раскажу, што здарылася, калі я вярнуўся ў зямлянку.

8

Калі я вярнуўся ад камбрыга, хлопцы сядзелі на нарах і моўчкі глядзелі на прamerзлага да касцей партызана, які ля печы здымаў боты.

- Ваня, Зіны ўжо няма! — шапнуў нехта з цемры.
- Як няма? — не зразумеў я.
- А так, як бывае: сёння ты ёсць, заўтра цябе няма... — паясніў Трухан.

Здарылася якоесці няшчасце, і ўсе хавалі вочы, нібы я ў ім вінаваты.

І раптам мяне прашыла здагадка. Чорт вазьмі, які я нікчэмнік — апошнія дні нават не ўспомніў пра Зіну!.. Дык гэта яе ўжо няма?!.. Па спіне прабег холад, дайшоў да галавы, аж замарочыла мазгі.

— Ты прынёс гэтую навіну? — сурова спытаўся я ў незнаёмага партызана.

Ён нічога не адказаў. Толькі раскруціў памалу сыроя анучы і падсунуў ногі да агню. Калі з іх паваліла пара, ён з асалодай крэкнуў:

— Любата!

Ясна, ён. І Зіны сапраўды няма. І ніколі больш не будзе.

Вось як яна загінула.

Выканайшы заданне, група вярталася ў лагер і заблудзілася. Партызаны вырашылі дачакацца світання, каб разгледзеца; ляглі яны і заснулі. Калі, нарэшце, развіднела, усе аслупяnelі: перад імі былі амбразуры нямецкага бункера, а вакол — чысцютае поле, толькі кіламетры за два цямнеў грэбень лесу. Што рабіць?

— Не ўпусціце момант! — кінула Зіна.

Яна схапілася і пабегла па адкрытым месцы, адцягваючы на сябе ўвагу немцаў.

Іхні кулямётчык спачатку разгубіўся і доўга не мог пацэліць. Тады обер-яфрэйтар адпіхнуў нагой кулямётчыка і прыпаў да станкача сам. Обера гэтага мы ведалі. Прыбыў ён сюды пасля ранення на ўсходнім фронце. Першай жа чаргой скасіў ён фігурку, і яна нерухома застыла на загоне.

З бункера ў поле съпанулі немцы. Перавярнуўшы кованым ботам Зініна цела, обер-яфрэйтар доўга ўглядаўся ў твар дзяўчыны. Тады нагнуўся і падняў тульскую віントоўку. Павадзіўшы пальцам па бляшках, якімі быў абіты прыклад, здзіўлена паглядзеў на салдат. Тыя толькі паціснулі плячамі. Сапраўды, было незразумела, што дзяўчына з такой зброяй збріралася тут рабіць.

— Guck mal!²⁰ — закрычаў нехта.

І толькі тады немцы ўбачылі маленъкія фігуркі партызан, якія ўжо дабягалі да лесу.

Чаму так сябе паводзіла партызанка, першы здагадаўся обер. Ён толькі кінуў:

— Helden!²¹

Пра гэта расказаў нам сувязны з хутара, на вачах у якога адбылася апісаная сцэна.

Потым паліцаі здзекаваліся над яе целам.

Калі я даведаўся, дзе Зіна засталася на полі, прымацаваў у наступны дзень да сядла лейцы і, калі сцымнела, ускочыў на каня. Мы былі навучаныя горкім вопытам: забітых партызанаў ворагі часта мініравалі.

Знайшоўшы цела, я асцярожна прывязаў канец лейцаў да яе рукі, сам лёг у барану, тузануў повад і пацягнуў каня на сябе.

— Бу-ум! — раздаўся страшэнны выбух, і каня з сілай кінула на зямлю.

²⁰ — Паглядзі! (ням.).

²¹ — Гераіня! (ням.).

РАЗДЗЕЛ ПЯТЫ

1

З віленскага гета ўцякло да нас некалькі хлопщаў.

— Ратуйце народ! — узмаліся яны.— Чаго вы тут выграваеце-
ся? Ведаеце, што там робіцца?!

Кожны з іх на свае вочы бачыў жудаснью трагедыю дзесяткаў
тысяч няшчасных людзей. Там заставаліся іхня сем'і, а фашысты ўжо
збіраліся прыступаць да ліквідацыі гета. З вялікай масы яўрэяў там не
знайшлося сілы, каб па прыкладу беластоцкага ці варшаўскага гета
арганізаваць супраціўленне.

Паступова немцы перастралялі маладых мужчын, а тысячи
старых, жанчын і дзяцей загналі за мураваныя сцены ў старажытныя
кварталы горада.

Віленская юдэнрада²² складалася з прадстаўнікоў набожнай
буржуазіі. Замест таго каб выводзіць людзей у лясы да партызанаў,
яны прапаведавалі пасіўнасць.

Адна частка рады даводзіда: чым больш даваць гітлерайцам
падарункаў, тым большая магчымасць перажыць вайну. І цяклі ад іх
фашыстам каштоўнасці. Нават у выглядзе імянных свастык,
зробленых выдатнымі майстрамі ювелірнай справы з чыстага золата.

Штурмбанфюрэры, оберротэнфюрэры і розныя ляйтары ахвотна
бралі гэтую каштоўнасці, прыязна ўсміхаліся і ў той жа час рыхтавалі
эшалоны з пустымі вагонамі. Фашысты наносілі нават візіты членам
юдэнрады, дзякавалі за дапамогу, а потым бралі і вывозілі іх на
расстрэл, толькі не ў Трэблінку, разам з усімі, а за горад, у Панары.

Другая частка самаўрада была бедная і дарыць не мела чаго.
Каб сучешыць людзей, гэтую члены аднавілі запылены біблейскі
лозунг. «Што ж,— гаварылі яны,— калі нам выпаў такі лёс, давайце
замкнёмся духоўна, пакарымся, загінем як адзін, ляжам немцам на
сумленне — нас жа яшчэ чакае загробнае жыццё!.. А тых, хто
паддаўся немцам і дапамагае расстрэльваць сваіх, праклянём!..»

І пры ўпамінанні якога-небудзь зрадніка юдэнрада ўвяла
звычай плявацца і дабаўляць: «Няхай імя яго будзе праклятае навекі!»

А рабіны ўнушалі пастве, што Гітлера паслаў бог для выпра-
бавання яўрэяў, таму трэба цярпець, не гневаць Іяговы
супраціўленнем і скаргамі.

Вось што адбывалася ў віленскім гета ў пачатку 1943 года.

²² Юдэнрада — самаўрада з іўрэяў, які немцы ўвялі ў гета.

Трэба было папярэдзіць людзей. І нашае камандаванне вырашыла дапамагчы ім уцякаць у лес.

Ва ўсіх штабах абменьваліся разведданымі пра горад: удакладнялі адресы сувязных, адзначалі на картах небяспечныя месцы. У атрадах рыхтавалі хлопцаў для паходу ў Вільню. Такое заданне выпала і мне.

Некалькі дзён я патраціў на падрыхтоўку: завучваў напамяць адресы, знаёміўся з дакументамі са штаба злучэння: яны датычылі нямецкага гарнізона. З гэтых дакументаў я і даведаўся, што Данута Янкоўская цяпер там працуе ў камендатуры перакладчыцай.

У палове лютага я адправіўся ў дарогу.

...Яшчэ летам неяк выпаўзлі мы на аўтастраду Беласток — Ваўкаўскі стравіць міны. Зірнуў я тады на асфальт і сваім вачам не паверыў. Цвёрды як граніт панцыр аўтастрады, што не паддаваўся і лому, прабіў звычайны баравічок: беленъкі, далікатны... Дзяўбці асфальт, дзе ён прабіўся, было б лягчэй, але мы яго пашкадавалі і тол заклалі ў іншае месца.

Цяпер, нагадваючы паход у Вільню, успамінаю той грыб: яшчэ невядома, каму з нас было цяжэй.

Горад фашисты прызналі літоўскім, але, каб адных людзей нацковаць на другіх, адміністратыўную ўладу аддалі бытым злодзеям, шпікам і правакатарам з палякаў. Гэтыя падонкі выслугоўваліся перад акупантамі, і ашукаць іх было цяжэй, бо яны ведалі ўсе хады і выхады.

Выйшаў я з групай, якую штаб паслаў пад Новую Вілейку. Ішлі мы толькі ноччу, варылі сабе ежу, жартавалі, смяяліся; удзень зашываліся ў гушчар і заміралі.

2

На пятыя суткі пераднявалі мы ў лесе і завідна ўвайшлі ў незнаёму вёску. Тут група мелася збочыць на ўсход да Новай Вілейкі, а я — на поўнач.

Трэба было распытаць дарогу. У незнаёмы месцы найлепш размаўляць з селянінам без сведкаў. Я аддзяліўся і падаўся да любаванай хаты.

Пад сцяной капаўся ў снезе стары, з-за пояса ў яго тырчала сякера.

- Дзень добры, бацька! Што робіце?
- Дзень добры... Хаваю топаль ад марозу. Сабака, няма на яго сканання, выграб зноў!
- Топаль?

— Але. Яшчэ перад калядамі ездзіў у лес па дровы, то вырваў з мохам пару штук. Прывёз, кінуў у снег, падумаў: вясной пасаджу, а хто будзе жыць — дачакаеца дрэва. Дык сабака...

Яго агрубелыя руکі былі без рукавіц. На скуры паміж указальным і вялікім пальцам правай руکі была вялікая трэшчына, счэпленая суровай ніткай. Вусы дзеда парыжэлі ад цыгарак. Вайна, бяды, а ён яшчэ дрэвы садзіць збіраеца!..

Ад яго выгляду, мілай і роднай гаворкі павеяла такім мірным жыццём...

— А гэта добрае дрэва? — уздыхнуў я, мяркуючы, з якога боку прыступіцца да чалавека.

— О-го, топаль, — цвярдзей за дуб! «Адкуль цвярдзей — не з той пароды!» Дзядзьку бачыў я наскрозь. Стары мяне непрыкметна разглядаў, слухаў, відаць, уяўляючы, як будзе апавядыць суседзям пра дзіўнага асілка з аўтаматам: партызана не партызана, паліцая не паліцая, бандыта не бандыта.

Мы хвіліну памаўчалі. З такой пароды вясковыя людзі ніколі не пакажуцца табе адразу. Трэба было неяк асвоіць яго з сабой. Але як гэта зрабіць за некалькі хвілін?

— Фабрычная? — вышыянгнуў я ў старога сякера і паспрабаваў вастрыё.

— Кавальская!.. Фабрычную нават у руکі не вазьму. Гэта — агонь, а не сякера!

Цярплівасць мая скончылася. І я адкрыта спытаўся пра дарогу да вёскі, ад якой недалёка Вільня.

— Вёрст трыццаць з гакам,— паказаў дзядзька рукой.— Туды, на Сыраежкі, Гліняны...

Даведаўся...

Вярста ў кожнай вёсцы розная, а «так» — паняцце шырокое. Ад старога больш, відаць, нічога не вывуджу. Дзе па дарозе стаяць немцы, наўрад ці скажа. Прыйзнацца, што я партызан, не павершы. Паліцаі пераапранаюцца пад нас, правакуюць людзей, а потым на месцы іх і расстрэльваюць. Ды невядома — «чырвоны» ты, дзеду, ці «белы»...

Я развітаўся з ім і пайшоў да хаты, ля якой на плоце круціўся ветрачок.

Бедна жылі ў той хаце. Гнілая падлога. Нізкая столь. Паўзмрок. Сырасць. Холад. У куце на саломе — цяля з засохлым кончыкам пупавіны. Ля печы насцярожаная кабеціна.

— Дзень добры, цётка! — пераступіў я парог, нагінаючы галаву.

— О, зноў нанесла! — буркнула кабета.

Дзяўчына, якая падмятала хату, аж села ад страху на табурэтку.

Вось дык прыём.

Я закінуў рамень аўтамата на шыю, сеў ля стала на лаве, дастаў хлеб і каўбасу, пачаў есці: не бурчы, цётка, мне нічога ад цябе не трэба! Супакоішся — пагаворым.

Раззлаваная жанчына мітусілася ўжо па хаце. З-за печы паказалася ўскудлаchanая галоўка з цікаўнымі вачаняткамі, пачуўся шэпт:

— Мам, гэта партызан?

— А ну іх!.. Немец бацьку твайго забіў праз іх і нас яшчэ падушыць, што рудых мышэй! — Цётка ўдарыла цяля апоркам.— Выцягнулася сярод хаты, каб ты акалела!.. Данута, чаго расселася як пані! Бяры вядро, ідзі конскага калу назбірай свінням!

— Паспею яшчэ...

Мне адразу расхацелася есці.

Але злавацца на жанчыну не было прычыны. Забітая і цёмная кабеціна была далёка ад таго, што адбывалася вакол, і па-свойму мела рацыю. Ды і мужык мог злажыць галаву за нашага брата выпадкова... Дарэмна сюды ішоў. Кепска, калі трапіш у вёску, дзе няма ні адной знаёмай душы.

Я паглядзеў на дзяўчынку на табурэтцы. Світэр на ёй вісёў нібы на пудзіле. Бледна-сіні твар. Гнойныя павекі і тлустыя валасы, быццам абсыпаныя попелам, а называецца, як у насмешку... Данутай. Бедная, нават ад роднай маці не чуе ветлівага слова. У хаце, мабыць, ад пачатку вайны не было і кавалка мыла, ва ўсім адчувалася запусценне і адзічэнне, якое прынесла вайна. Няёмка — гаротную і няшчасную сям'ю стаўлю пад небяспеку.

Побач на лаве ляжаў бруск. Я схаваў ежу, паклаў бруск на падаконнік і пачаў вастрыць фінку. Па замураваных марозам шыбах мільганулі цені — за акном прайшлі людзі. Відаць, нашы хлопцы...

Раптам знадворку нехта рвануў дзвёры, і ў хату бухнуў клуб пары. На парозе вырас паліцай!

— Ці я не казала?!. — з варожым і роспачлівым абурэннем віскнула цётка.

Па яго паставе я зразумеў, што паліцаяў тут многа, і адчуў, як ад страху агортвае і мяне хваля холаду і здранцвення. Спачатку паралізавала ногі, потым зайшлося сэрца, запякло ў скронях і зрабілася млосна.

Але ў такім стане быў я з секунду.

«Спакойна, толькі без панікі!» — цвярдзіў я, беручы сябе ў руکі, і заставаўся сядзець спіной да дзвярэй.

— А-а, папалася птушачка, рукі ўверх! — пераможна і зларадна закрычаў паліцай, убачыўшы мяне ў паўзмроку.

— Мама! — кінулася дзяўчына да маці.

— Магіла нам, дзееці!..

— Гм, навошта ўверх? Папаўся — бяры, нічога не зробіш, здаюся,— знарок расцягваў я слоўы.

— О-о, хоць адзін разумны трапіў, хо-оле-ера! — паліцай прыспусціў аўтамат і ступіў да мяне.

Я ўстаў.

Паліцай не чакаў, што я такі высокі. Толькі цяпер ён убачыў маю фінку і на долю секунды сумеўся. Я маланкава садануў яму правым хукам у сківіцу, і ён асунуўся ў накдаўне, моцна стукнуўшыся галавой аб падлогу. Для ўпэўненасці я яшчэ прашыў яго чаргой з аўтамата і кінуўся на вуліцу.

— А каб ты свету не бачыў, каб ты сканаў на месцы, як ты маіх дзяцей загубіў, мала з вас было іхняга бацькі?! — бегучы за мной, кляла няшчасная жанчына.

Але было не да яе.

Вёска аж кішэла жоўтымі шынялямі жандараў і чорнай вopраткай паліцаяў. Траскацелі аўтаматы, нібы хто сыпаў на патэльню гарох, ірваліся гранаты.

— Дзе была наша варты? — прыстаў да мяне ўзбуджаны партызан, быццам гэта яшчэ мела нейкае значэнне.

Я кінуўся выручаць хлопцаў.

Сабралася нас у лесе менш. Трое назаўсёды засталіся ў вёсцы. Стаялі мы і маўчалі. Вечер даносіў пах гарэлай саломы. Месцамі снег аж пачарнеў ад сажы. На ноч бралася завіруха. Праз завейку пажар быў відзён ледзь-ледзь.

— Палаць,— з бяссілем, якое ішло ад адчування непапраўнай бяды, цвярдзіў партызан, трymаючыся за раненую руку.

Другі ад узрушанасці ляскаў зубамі, але спрабаваў жартаваць:

— Эх і холадна! Каб не дрыжаў — замёрз бы...

— Ідзі ў вёску, настаў плечы да вогнішча, пагрэйся!

— Калі я бег сюды, крайняя хата згарэла ўжо зусім, а ветрачок на плоце сабе круціцца!.. Ля плота ляжаў дзед з сякерай за поясам, відаць, мёртвы...

— Ты глядзі, дзірка! — паказваў здзіўлены хлопец полы прастрэленага кажуха.— Зблізу, гад, секануў, нібы прасмалена калёным жалезам!..

Усе гаварылі пастешліва і бязладна, як у стане трызнення. Паступова ўзбуджэнне прайшло, мы адыхаліся і пачалі прыходзіць да памяці.

Фашысты сурова расправіліся з жыхарамі дома, дзе загінуў іхні чалавек. Узнік перад вачамі хлопчык на печы і ветрачок. Успомніў і дзеда з сякерай...

Паход у Новую Вілейку адмяняўся: трэба было завезці ў лагер параненых.

Адзін партызан прыбег У лес без аўтамата, я аддаў яму свой і пайшоў далей адзін з клункам нямецкай вopраткі. Мне часта вдаводзілася пераапранацца ў немца: яўрэі з гродзенскага гета пашылі дакладна на мой рост мундзір нямецкага лентэнанта.

3

Задняваў я на балоце У стозе сена.

Сена трапілася сухое. Я хутка сагрэўся і моцна заснуш. Рука з компасам падвярнулася пад кабуру, і ад пісталета стрэлка размагніцілася. Я з жалем зняў компас і штурнуў яго ў снег.

Далей мусіў арыентавацца па зорках і ветры. Нават успомніў вычытанае з кніжак правіла для падарожнікаў пустыні Казахстана - не забывай, што ў цябе правая нога рабіць даўжэйшы крок за левую. Але што рабіць у такіх выпадках, каб не кружыць на адным месцы, не ведаў. І я пачаў блукаць. Хаця і стараўся не апускацца, абы-чаго не есці, мышца снегам, але аброс, як дзікун, схуднеў і страшэнна прамёрз.

Нарэшце, на чацвёртыя суткі, перад раніцай падышоў я да Парубанка - былога віленскага аэрадрома. Калісьці не раз прыходзіў сюды я глядзець на самалёты, лазіў з Данусяй па малаяўшчых узгорках... Цяпер я нават не стараўся ўспомніць пра той час, холад і голад адцягвалі маю ўвагу.

Да горада адсюль кіламетраў восем. За вайну на гэтай тэрыторыі немцы маглі што-небудзь пабудаваць. Рэшткамі волі змусіў я сябе не бегчы адразу ў горад да сувязных, а дачакацца дні, разгледзецца і дабірацца вечарам. Узлез я на гару, зашыўся ў кусты, развязаў клунак і накрыўся нямецкай вopраткай.

Моцна хіліла спаць. Але засынаць нельга, зімовыя кусты — не летнія, скрозь іх чалавека відаць здалёк. Выразаў кароценъкі патык,

падставіў пад бараду. Калі засынаў, далоні расслабдяліся, кіёк калоў у бараду, і я прачынаўся. Гэтак і дачакаўся дня.

Ужо зусім развіднела. Унізе праехалі машыны: адна, другая, трэцяя. Пачуліся нямецкая лаянка, плач, брэх сабак. Праз хвіліну застукалі ламы аб мёрзлую зямлю. Я падпоўз на край гары.

Унізе стаялі тры машыны з брызентавымі будамі. Да іх былі прывязаны аўчаркі. На снезе чарнела свежая зямля. Некалькі чалавек капалі яму. Засланіўшыся каўнярамі ад ветру, іх вартавалі паліцаі. За машынамі ў зацішку вясёлая кампанія немцаў нешта распівала з бутэлек. Вецер даносіў да мяне ўрыўкі гартаннай размовы, нібы там некалькі чалавек адразу паласкалі горлы. Я забыўся на холад.

Доўгі і нехлямяжы немец адлучыўся ад кампаніі і захмялелым голасам прывітаў паліцаю:

— Na, Tolen, heil Ridz Schmigly!²³

І зарагатаў. Тады заглянуў у яму, ударыў аднаго, другога арыштаванага ботам і вісклівым істэрыйчным голасам залямантаваў:

— Los, los! Abev schnell, verfluchte!²⁴

Калі цыбаты адышоў, паліцаі замітусіліся і пачалі гэтаксама пінаць людзей. Найбольш вылучаўся адзін. У бінокль быў добра відзён яго твар. Я доўга думаў, каго ён нагадвае, і ўспомніў: рыжага капрала, з якім я сустракаўся на рынгу! Такія самыя запалыя вочы, каржакаватая фігура гарылы...

Мой знаёмы крыкнуў немцам:

— Ferfig!²⁵

Усё было відаць як на далоні. Рэдка траплялася такая выгадная пазіцыя. Можна было адной аўтаматнай чаргой разагнаць немцаў і паліцаю. А каб быў аўтамат і я іх напраўду разагнаў?.. Адыдуць ад страху і зловяць!.. Мне стала душна, на лбе выступіў пот.

Немцы вывалаклі з будаў чалавек з дваццаць арыштаваных і загадалі ім раздзявацца. Жанчыны лямантавалі, крыгчалі нешта і мужчыны, але раздзяваліся ўсе. Цыбаты заглянуў у кузай і за адзежыну вывалак яшчэ адтуль дзяўчынку, кінуў яе на снег як ку-лёк:

— Mitnehmen diese Schei Be!²⁶

Людзі пастешна пачалі раздзяваць і яе.

Нейкі голы дзядзька, сціскаючы ад холаду ногі, акуратна склаў на снезе вопратку і, паказваючы на яе рукой, папрасіў нешта ў

²³ — Ну, палякі, няхай жыве Рыдз Сміглы! (ням.).

²⁴ — Давай, давай, хутчэй, чорт вазьмі! (ням.).

²⁵ — Гатова! (ням.).

²⁶ Забірайце і гэтую дрэнь! (ням.).

паліцая. Рыжы яго здзяліў ботам. Тады бядак звярнуўся да бліжэйшага немца. Фашыст кіўнуў галавой. Чалавек нагнуўся, узяў шапку, надзеў. Мне быў добра відаць кожны пазванок на худой спіне, калі чалавек, згорблены, стаў тварам да ямы.

Ляскаючы ад узбуджэння зубамі, я палічыў: немцаў і паліцаў толькі восем. Сабакі прывязаныя. Ссунься з гары, падкрадзіся, дастань пісталеты... Следна, глыбокі снег. Пойдзе аблава, нікуды не дзенешся: тут ля аэрадрома іх цэлая зграя. Не маю права зрываць задання...

Пакуль я вагаўся і раздумваў, затрашчалі аўтаматы, і ўё было скончана.

...Прыщемкамі падаўся я на ўскрайну да цёткі Антосі. Пераапрануты ў немца, я меўся нібы канваіраваць групу яўрэяў з Данусяй у поле, адтуль — у лес. Аднак апрануць мундзір яшчэ мала. Нашы хлопцы пападаліся фельджандармерыі толькі па тым, што ішлі ў горад няголенымі, са змучанымі тварамі і ў брудным абутку. Трэба было прывесці сябе ў парадак. Цётка Антося здавалася для гэтага больш надзейнай за сувязнога. Да яе цягнула як да роднай.

4

— Данута ў Вільні! — сказала мне цётка Антося тое, чаго я чакаў. Жыве адно з маці... Вы тут пасядзіце, я ўраз злётаю па яе!

Не, не з гэтага трэба пачынаць: неабходна набрацца сілы.

Значыць, ужо не Дануся, а — Данута. Як яна жыве тут?.. Каб не пачуць штосьці страшнае, пытанне адклаў на пасля.

— Не трэба! — вярнуў я жанчыну з парога. — Заўтра вечарам схаджу сам.

— У горадзе многа немцаў, паз'яджаліся яўрэяў вывозіцы!

— Нічога, што многа. Як-небудзь знайду выйсце. Пагутарым лепш, у нас ёсць пра што, праўда?

— Аб чым вам, маладому, з такой старой гаварыць?..

— Перастаньце ўрэшце баяцца! Я падобны на пераапранутага прадажніка? Няўжо я такі кепскі чалавек быў, што нельга верыць?!

— Такі час, кожнаму ў душу не заглянеш...

— Зірніце на маю бараду, прыклена? А рукі якія, бачыце?

Паказаць кашулю?

— Сама бачу...

— Тады чаго вы?

Памалу яна супакоілася. Я ўдакладніў:

— Вы ўпэўнены, што немцы паз'яджаліся з-за яўрэяў?

— Вядома! Тыдні два таму назад немцы пазабіралі ў іх заказы: хто даваў адрамантаваць гадзіннік ці боты, так і забраў неадрамантаваныя. «Усім вам хутка капут!» — заявілі ім немцы. Людзі ў нас толькі і гавораць цяпер пра гэта...

Праз нейкі час Антося нагрэла вады. Пакуль я галіўся, яна з маймі грашамі схадзіла да спекулянта па харчы.

У чыстым, мяккім ложку я правалаўся цэлыя суткі.

Увесь наступны дзень слухаў я цётку і чакаў вечара. Яна ўспамінала маладосць, службу ў генерала. Дзяцей сваіх яна не мела і ўсё сваё душэўнае цяпло аддала Данусі.

Старая апавядала, як Данусі-падлетку аднойчы пашылі зімовае паліто і яна кожны ранак выбягала на двор выглядаць, ці не выпаў снег.

— Да кладна як мая сястра! — здзівіўся я.— А мне здавалася, у генералаў інакш...

— Вядома, у звычайных людзей не гэтак,— задумалася жанчына.— Бацькоўская сэрца не заменіш сукенкамі і настаўнікамі, добра ведаю, хоць сваіх дзяцей і не мела... Бацька бываў дома наездамі. Вялікі чын! Для паўнаты чалавеку яшчэ патрэбна і бацькоўскае шчасце. Калі ты з крамы не нёс малому першай булачкі, не ведаў паходу пратаптаных падэшваў яго туфелькаў — бацькоўскага шчасця ты не бачыў, хоць і маеш дзіця.

А яна мудрая!

Я пацікавіўся пра знаёмых. Левандоўскага і нават ксяндза, айца Валентага з інтэрната езуітаў на Зарэчнай, немцы расстралілі як заложнікаў.

— А жыла ля вас там яўрэйская сям'я. Яшчэ ў іх была Бэта, насіла пісьмы Данусі...

— З Залкіндаў нікога няма ў жывых. Бэта, беднае дзіцятка, расквітнела не ў час прыгажуняй. Летась у гета камандаваў нейкі фашыст Візэ. Не дай бог, што за чалавек! Чаго ён толькі не вытвараў з людзьмі!.. У яўрэяў ёсьць звычай: калі сустрэнеш нябожчыка, якога нясуць на могілкі, мусіш яго правесці. Бывае, нясуць каго і сустрэнуть Візэ. Паганец загадвае ўсім узяцца за руکі, скакаць вакол нябожчыка і спяваць «Ідл міт а фідл»²⁷ Сам стаіць, падганяе, а яны пяюць і скачуць. Хто адказвае ща або не можа, забівае на месцы!

²⁷ “Яўрэй са скрыпачкай” — яўрэйская народная песня

Гэты Візэ і прыкмечіў Залкіндаву дачку. Ён загадаў прывесці дзяўчыну да сябе. Усе багатыя яўрэі мелі атруту. Але сабраліся старыя і давай, бедную, пераконваць:

«Бэцы, калісъці наша Эстэра стала палюбоўніцай Казіміра Вялікага, то мы і праз чатырыста гадоў памятаем і дзякуем ёй за дабро, што кароль зрабіў!»

«Бэцы, мы ўсе ў тваіх руках! Не дай нам загінуць, ахвяруй сябе для нас!.. Выратуй нас, Бэцы!..»

Яна паплакала, паплакала і згадзілася. Не змагла адгаварыць яе і Данута. Бедная, тры месяцы пражыла з фашистам, але нічога ад яго так і не дабілася.

Аднойчы Візэ наладзіў баль. Сабраліся афіцэры з жандармерыі, гестапаўцы, перакладчык-белагвардзеец... Жандары жылі з гестапаўцамі што каты з сабакамі. Падпілі і давай адны адных пад'юджваць:

«Ага, ты намі камандуеш, прапаведуеш чысціню расы, а сам з жыдоўкай жывеш!» «Купілі цябе яны!»

Бачыць Візэ, што бяруць над ім верх, паклікаў ён Бэту і загадаў раздзявацца. Тады разматаў шнур і закамандаваў прывязаць яе да крэсла. Перакладчык прывязаў голую Бэту і адцягнуў крэсла пад сцяну. Павымалі яны пісталеты і пачалі страляць. Хто ў левае вока цэліць, хто ў правае, хто ў грудзі, калена...

За дзвярамі ў той час стаялі на варце два яўрэі з «Ордунг-дынс» Калі, бедную, пастралялі на рэшата, Візэ паклікаў вартавых і загадаў завалачы яе разам з крэслам за баракі ў яр!.. Так і загубілі.

Назаўтра мы з Данутай выкупілі яе цела за гарэлку ў паліцая, абмылі як маглі і пахавалі ў гарах.

Цётка ўздыхнула і рагамі хусткі выщерла слёзы.

Раптам нясмела пастукалі ў акно, я скочыў за камоду.

З сенцаў на кухшо Антося ўвяла яўрэйскага хлопчыка, наліла яму ў банку стравы.

— Каб вашы дзеци і ўнукі, дарагая пані, ніколі не ведалі, што такое голад! — падзякаваў хлопчык на адным дыханні, як гавораць малітву.

Вывеўшы госця, жанчына вярнулася са слязымі на вачах:

— Тут каменні заплачут, гледзячы на гэта, не толькі чалавек!

Я паступова так разнежыўся, што не хацелася пакідаць цёплую хату. Ні хуткая сустрэча з Данутай, ні пачуццё аваўязку мяне ўжо не краналі. Што я адзін значу ў гэтym моры падзей?!

Я мусіў напружыць усю сілу волі, каб сабрацца ў дарогу.

Пачало цямнечь. Я засунуў пісталеты ў кішэню, паклаў туды ж запасныя магазіны, развітаўся з цёткай і пакрочыў у адпраставаным і вычышчаным адзенні на ўмоўленыя кватэры.

Дзесяці ў лясах мерзлі партызаны. На франтах лілася кроў. З голаду, холаду і ад хвароб гінулі тысячы людзей у нямецкіх турмах. Як прысмак грызлі сырную бульбу і варылі суп з рамянёў нашы ваенна-апонныя за калочымі дратамі канцлагераў. У смяртэльнай трывозе чакалі свайго канца даведзеныя да вар'яцтва дзесяткі тысяч яўрэяў гета. Недзе не зляжалася яшчэ зямля, не прamerзла на свежай магіле ў Парубанку. А тут, на віленскай вуліцы, спакойна цягло сабе мірнае жыццё.

Усюды гарэлі электрычныя лямпачкі. Здаецца, нават гарэла цяпер іх больш, чым да вайны, на вуліцах відна — як днём.

Працою кованымі капытамі конь вазніцы, правёз у даваенным фаетоне пышную немку ў футры.

Пранёсся нямецкі матацыкліст з акулярамі на ўвесь лоб, ён нагадаў стварэнне не з гэтага свету — драпежнае, злое.

Праехала грузавая машына з крытым верхам і эмблемай бубновага туга на кабіне. Звычайна ў немцаў ваенныя машыны мелі на кабінах галовы зубраў, аленяў, куніц, зайцаў. Такі знак бачыў я ўпершыню. Ці ўпершыню?.. З Данусяй глядзелі амерыканскі фільм, дзе паказвалі разгром мечаносцаў пад Грунвалдам. Тады рыцары фон Ульбрыхта мелі такія ж знакі на сваіх шытах...

Нібы з зялёнымі тэрмасамі, з прымацаванымі да боку процівагазамі прайшоў узвод салдат. Разгадаваныя і здавленыя фашисты ў дапасаваных шынялях і начышчаных да бліску ботах маршыравалі зладжана, раўненне трымалі лёгка. Ад іх павеяла чужой і ненавіснай сілай.

Я адчуў у сабе насцярожаную ўзбуджанасць і трывогу — стан, калі ў табе напружана кожная клетка і нерв. Каб не выдаў мяне бязладны крок партызана — прымусіў сябе ногі ставіць цвёрда і ўпэўнена.

Прайшла група літоўскіх «нацыянальных» войск, прывіталася са мной.

— Вялікая перамога фюрэра! — раптам пракрычаў па-польску хлопчык гадоў адзінаццаці, прабягаючы ля мяне з сумкай газет.— Купляйце «Пройсішэ нахрыхтэн»! Нямецкія войскі планава пакінулі Вялікія Лукі! Новая перамога фюрэра!

Малы рассмяшыў мяне і падбадзёрыў. Я намерыўся купіць газету, ды спахапіўся: я ж не павінен разумець польскай мовы!..

На скразняку стаяла чарга. Сцюдзёны вецер сек жанчын дробным снегам. Апошняй у чарзе была дзяўчына гадоў трынаццаці. Яна наставіла тонкі каўнерык кароценъкага асенняга паліто, мяшок звіла муфтай, засадзіла туды рукі і падскаквала то на адной, то на другой назе.

Жанчыны нечага спрачаліся ўсё на той жа помесі польска-беларуска-рускай моваў. Убачылі мяне і раптам сціклі.

— Ладны нямчыска! — пачуў я выразна.

— Афіцэр!

— А што яму?

— У калейцы стаяць не трэба, як нам з табой за мёрзлай бульбай, чаму не быць ладным!

— Аграбіў паўсвету... На людской крыві і ладны!

— Ты што балбочаш, хочаш у Панаў?! Пасля гэтых слоў я пасмялеў яшчэ больш і ўвайшоў у ролю. Пасля добраага адпачынку я адчуў, што прамянею здароўем і бадзёрасцю.

Спаткаўшыся з патрулём, я зрабіў напышлівы выраз твару, надаў сваёй хадзе непаспешлівую важнасць і незалежнасць. Патрулі падцягнулі на плячах аўтаматы, паправілі рамяні і з прускай выпраўкай ды з тылавым шыкам павіталіся. Я адказаў нядбайна, нават не глянуўшы на іх: пакуль пайшоў у партызаны, на немцаў наглядзеўся.

На цэнтральнай вуліцы натрапіў на натоўп зявак.

Па бруку брылі сотні чалавечых істот з жоўтымі шасцікутнымі зоркамі на плячах. Мне, высокаму, было ўсё відаць праз галовы натоўпу, што адбываецца на слізкай брускатцы.

Людзі з апошніх сіл валаклі свае пажыткі — пярыны, падушкі, клункі. Нейкая жанчына перавярнула стол, прывязала да ножкі вяроўку і цягнула яго нібы сані. Сярод трантаў і каструль, ушчаперыўшыся за ножку стала і напалохана азіраючыся, сядзеў ухутаны хусткай з застылымі слязінкамі на вачах хлопчык. Жанчына спатыкнулася і ўпала. У натоўпе зарагаталі. Яна наўмысна нязграбна ўзнімалася, каб пасмяяліся яшчэ: бедная маці хацела гэтак злагодзіць ворагаў.

— Ю-ды, да бу-ды! Ю-ды, да бу-ды! — скандавалі гарадскія хуліганы, а іхнія твары аж расплываліся ад задавальнення.

І жылі ж такія паміж намі!..

Пачыналася ўсё з «нявінных» надпісаў на платах: «Не купляй нічога ў жыда!» З бунтаў ва ўніверсітэце под лозунгам: «Не будзем

сядзець за аднымі партамі з жыдамі!» А скончылася вось чым... Ну, перастралеце гэтых дахадзяг, Гілтер возьмеца за вас!

Раптам некалькі тыпаў кінуліся між радоў. Яны распаролі нажамі пярыны, і ў адзін момант вецер падхапіў хмару пуху і пагнаў на народ. Разявакі пачалі выплёўваць пер'е і лаяць яўрэяў, быццам вінаваты яны.

Побач са мной стаяў фельдфебель з чырвона-бела-чорнай істужкай жалезнага крыжа ў пятліцы шыняля. Ён смяяўся, што яўрэі яшчэ не здагадваюцца, куды іх вядуць. На станцыі іх прымусяць пакідаць рэчы, а саміх пазапіхваюць у вагон і — у Трэблінку, і капут! Ён павярнуўся, са здавальненнем пацёр рукі, нібы скончыў справу, якая даставіла яму вялікую радасць, і, быццам мы з ім даўно знаёмыя, з перакананнем дадаў:

— Na, ist Wilna jetzt Judenfrei, nich wahr? ²⁸

Выходзячы з завулка ля колішніх атлантаў, я наткнуўся на вароты з калючага дроту. Там два немцы абмацвалі яўрэяў. У аднаго вартаўнік знайшоў бутэльку алею. Разгневаны фашист біў бедака куды папала і загадаў:

— Trinie zugleich!²⁹

За гэтымі варотамі — гета.

...Вільня ў парадунанні з даваенным часам не змянілася, і я лёгка знайшоў на Антаколі патрэбную кватэру. Там жыў беларускі мастак, наш сувязны.

Мастак мяне чакаў ужо некалькі дзён. Ён адразу вызначыў мне спатканне з яўрэйскімі хлопцамі і дзяўчатамі. Яны меліся выбрацца па каналізацыйных трубах, схавацца ў кустах на татарскіх могілках і чакаць да поўначы, калі па іх прыйдуць. У мяне заставалася гадзіны чатыры, каб зайнсці да Дануты.

6

Да генералавага дома я падышоў а гадзіне восьмай, што ўваенны час лічылася даволі позна. Страху я ніякага не адчуваў: цёмна, дастаткова стаць за дрэва, і ніхто цяббе не ўбачыць. Я толькі ўвесь калаціўся ад узбуджэння...

Вось і панадворак Янкоўскіх. Знаёмыя сілуэты. Нават вецер гэтак жа сама, як і раней, гудзіць у голых кронах яблынь.

Званок у парадных дзвярах не дзейнічаў. Дзвёры не паддаваліся. Я зварнуў увагу, што снег пад нагамі не крануты: сюдой

²⁸ — Такім чынам, Вільня цяпер без яўрэяў, няпраўда? (ням.).

²⁹ — Зараз жа выпі! (ням.).

ніхто не ходзіць. Панадворкам, поўным ламачча, я абышоў дом ад вуліцы і накіраваўся на кухню.

Дзверы адчыніла стрыманая і акуратная, як і некалі, генеральша. Яна зусім не змянілася. Хіба стала толькі менш важная ды на губе, зморшчанай складкамі, больш, чым раней, кідаліся ў вочы рэдкія, сівыя і жорсткія вусікі.

Такія госці ў гэтым доме частыя — яна не здзівілася і адразу па-нямецку запрасіла:

— Калі ласка, заходзьце! Вы да Данкі?

Збіваючыся ад недарэчнай разгубленасці, я стаў тлумачыць адразу па-польску і па-нямецку.

— З якіх курсаў? — Дама старалася мяне ўспомніць.— Мы з заграніцы вярнуліся паўтара года таму назад,— нічога так і не прыпомніўши, паведаміла яна.— Але ж праходзьце, прашу, туды да яе. Там як-раз і таварыш сядзіць!.. Праходзьце, гэр лейтэнант, будзе кампанія!.. Калі ласка, здыміце шынель, я павешу!

— Распрануся там...— нерашуча таптаўся я на месцы: мяне агарнула трывога і страх.

Як не сваімі нагамі прайшоў я праз калідор у залу і спыніўся як укананы.

11

Першым кінуўся ў вочы Станеўскі. Узмужнелы, падстрыжаны, як стрыгліся нямецкія вайсковыя — пад высокую польку, з бліскучымі ад брыльянціну валасамі, з ваяўніча скрыжаванымі на грудзях рамянямі. На рукаве зялёнаага фрэнча бялела павязка з чорным штампам і ненавіснымі гатычнымі літарамі: «Hilfopolizei».

З ім была Данута — чужая і незнаёмая.

Яна ўся аж квітнела ад прыгожасці. Цёмная сукенка з вялікім дэкальтэ ўвыдатняла акругласць грудзей, шыі і плеч, вочы яе пазіралі з гуллівым какецтвам і ўсведамленнем сваёй чароўнасці. Перада мной была раскошная красуня з прычоскай французскай кінаактрысы.

Яны сядзелі за столікам з веерамі новенькіх карт. Данута трymала іх з грацыяй і думала, з якой паходзіць: на яе вуснах застыла какетлівая ўсмешка. Генрых другой рукой узяўся пад бок і спадылба дапытліва глядзеў на партнёршу. Калі я адчыніў дзверы, яны нават не павярнулі галоў.

У крытычных выпадках чалавек часта думае не словамі, а вобразамі. Ох, і шмат чаго можна ўспомніць у такую мінуту!

Хутка авалодаўшы сабой, я паглядзеў на гэтых людзей як на чужых. Асталася толькі крыўда за няшчасных, расстряляных на

Парубанку, за жанчыну з дзецимі ў незнаёмаі вёсцы, за хлопцаў, якім з-за генералавай дачкі не дапамог вярнуцца ў лагер... Стася, даведаўшыся, што іду ў Вільню, прымусіла мяне ўзяць і яе пісталет. А Зіна Кварцёнак... Мне так захацелася да сваіх, як часамі малому ў чужой хаце раптам захочацца дадому. Трэба выблыгтвацца з гісторыі.

Нарэшце зрабілі ласку мяне зауважыць. Наступіла цішыня, на кухні пачуўся стук вядра.

— Я-анэк, ты-ы? — шэптам спыталася Данута пасля разгубленага здзіўлення.

Яна выпусціла з рук карты і прыўзнялася. У вачах Данусі з'явілася светлая, трывожная і няўпэўненая радасць. Але не гэта мяне кранула. Штосьці назаўсёды адышло ад яе, і мне стала тужліва шкада.

— А, гэр Барташэвіч! — здзіўіцца і Станеўскі.

У яго голасе таксама пачулася трывога.

Ведаеш, што я ў партызанах? Калі не, мне лёгка цябе разыграць, нібы я на службе ў немцаў: мой бацька меў зямлі больш за твойго, фашысты з такімі цырымоніліся... Здагадваешся — справіцца з твойдом здолею заўсёды, твой пісталет яшчэ зашпілены ў кабуры, а я трymаю палец на спусковым кручку...

— Янэк, але ж заходзь, прашу!

Данута авалодала сабой і памкнулася насустрач, але ці з-за Станеўскага, ці таму, што правай рукі я не вымаў з кішэні і быў злы, яна разгублена спынілася на паўдарозе.

— Сядай, прашу, сюды... — прыставіла няўпэўнена крэсла.— Ты змерз?.. Можа, распранешся? Здымі шынель...

Я моўчкі сеў.

Дануся не ведала, што рабіць. Я не вымавіў ні слова, не выявіў ахвоты вітацца, быў насцярожаны і баяўся, каб мяне хто не цапнуў ззаду. Яна пра нешта здагадвалася і гублялася зусім.

— Вось мы і спаткаліся... А я так чак...

Я сеў так, каб можна было адразу ўзняцца.

— Го, але ж ты цяпер лейтэнант!.. Віншую! — У яго голасе і вачах з'яўляліся то бязмерная радасць, то бездапаможнасць і страх. Яна крадком зыркнула на Станеўскага. — Цябе пусцілі ў адпачынак? Надоўга? На якім фронце служыш?

«Ага, ведаеш, што афіцэры прыязджаюць з розных франтоў! З якой ты лёгкасцю мірышся, быццам я — у нямецкай арміі!..» Стала чагос্যці шкада, і адначасова зрабілася лёгка, быццам раптам пазбыўся клопатаў і вырашыў пытанне, якое мучыла і даўно не давала спакою. Штосьці падобнае я перажыў чатыры гады таму

назад, а цяпер яно паўтарылася зноў. Няўжо я ўвесь час займаўся самаашуканствам?

У пакоі ўжо не было колішняга лоску і пазалоты, якая мяне, дурня, калісьці вабіла. Генеральскія прадметы былі ўжо шэрыя, павыштраныя і непрыемныя.

— Якія вы ўжываеце? Гэта «Экстра». Калі ласка, закурыце! — працягнуў мне Станеўскі сярэбраны партсігар і пstryкнуў запальнічкай.

Нічога не здагадваеца. У яго на твары з'явілася ўпэўненая ўсмешка. Ці не Сцяпанаў наган у тваёй кабуры?.. Не, там пісталет. Была ўжо магчымасць замяніць яго на парабелум. Ты ж цяпер «фольксдойч», амаль што немец, валадар...

— Дзякую...— узяў я левай рукой папяросу і меркаваў, што рабіць далей.

— Прыма сорт, не? — зусім супакоены, з франтоўскай элегантнасцю скрыпнуў ён новенькімі рамяніямі і зацягнуўся.

Мы размаўлялі па-польску. «Не» паліцай вымаўляў на нямецкі лад, як «нэ».

У некаторых людзей ёсць пэўная мяжа, далей якой, нягледзячы на вопыт і перажытак, яны не могуць узніцца. Не перайшоў гэтай мяжы і Станеўскі. Такі самы, як чатыры гады таму назад. Адно змяніў гаспадароў. Такіх не пераканаеш, іх можна толькі паканаць.

— Калі ласка, вось папяльнічка. І наогул, маглі б папрасіць дазволу на курэнне ў дамы, рыцары! — заўважыла Данута, кепска прыкрываючы трывогу какецтвам.

У яе голасе і выражэнні твару адчуваўся жаль аб мінульым.

Я — ад роду купаны ў гарачай вадзе — і быў вельмі хуткі на рашэнне. Мне здалося, што ў Дануты інтymныя адносіны з паліцаем. На тумбачцы каля люстэрка стаялі фатаграфіі. На ёй твары Дануты і Генрыха аж расплываліся ад шчасця. Рэўнасць паслужліва выдала здагадку за праўду, я сядзеў і аж закіпаў ад злосці.

— Салдаты фюрэра не маюць звычкі прасіць дазволу нават у прыгожых жанчын,— адказаў Станеўскі Дануце і звярнуўся да мяне: — Я ў сваёй вёсцы не быў з ліпеня сорак першага... А вы былі ў сваёй?

Толькі цяпер ён заўважыў, што мы з Данусяй гаворым аб адным, а думаем пра другое. Ён, відаць, пра ўсё здагадаўся і пачаў бялець. Каўкнуў перасохлым горлам, а на лбе выступілі бліскучыя кропелькі. Трэба было канчаць.

Жадаючы штосьці папярэдзіць, не даць нам апамятацца, Данута часта загаварыла:

— Ну, Янэк, рассказвай нам, дзе ты цяпер? Чаго маўчыш!.. Ох, які ты ладны ў мундзіры!.. Ты прыродны вайсковы! Праўда, Генусь, яму вельмі да твару мундзір! Нават Генку так не ідзе яго адзенне, праўда, праўда...

Бачачы, што я ўстаю сам не свой і вымаю пісталет, яна кінулася да мяне:

— Янэчку, супакойся!

Я за руку адцягнуў яе ўбок, каб не перашкаджала: яе чамусыці аставіў на пасля. Вокны былі зачынены. на аканіцы, я адступіў да дзвярэй: паліцай трапіў у пастку, выняць з кабуры парабелум не меў калі.

Але Станеўскі не разгубіўся. Ён знізу штурхануў столік і з сілай кінуў яго на мяне. Я адбіў столік каленам, стрэліў, але не трапіў.

— Барташэвіч, што ты! — узмаліўся ён з жахам і скочыў за вazon, перакуліўшы кадку ў мой бок.

Я лічыўся добрым стралком. Але тут прыйшлося левай рукой тримаць Дануту, якая тулілася да мяне і збівала прыцэл. З аднаго, з другога пісталета выпускаў я кулю за куляй — і ўсё дарэмна: толькі пырскалі кавалачкі адшчапанага паркету, тынку і каціліся па падлозе пустыя гільзы.

— Herr Leutenant, was ist denn?³⁰ — заенчыў ён і мітусіўся па гасцінай.

— Я табе не гер, а — партызан!..

Генрых ступіў на пустую гільзу, пакаўзнуўся і выцягнуўся на падлозе. Зразумеўшы, што ўсё скончана, ён закрыў галаву рукамі і ўзмаліўся:

— Лёнгі-інус, тады я цябе не выдаў з пракламацыямі на Міцкевіча, памятаеш?.. Ты павінен...

Але я яго дабіў.

Нельга пакідаць і сведку. Бацькі жывуць на вёсцы, немцы ім адпомсцяць. Ап'янелы ад страляніны, я выпіхнуў на сярэдзіну пакоя Дануту і прахрыпей:

— А цяпер — ты!

Яна глядзела на мяне спалохана, пакорліва, на нейкі момант стала дакладна такой, якой я ведаў яе да вайны. И ў мяне пачала абуджацца літасць. Ці не прыгразіць, каб прыдумала немцам гісторыю смерці Станеўскага?

³⁰ — Пан лейтэнант, у чым справа? (ням.).

— Янэчак, завошта? — часта дыхаочы, спыталася паціху яна.— Вось мы і спаткаліся...

Мяне агарнула новая хваля азвярэння.

— Ах ты-ы, паліцыянтавая падсцілка, яшчэ будзеш папракаць?!

Калі я падымаў пісталет, яна ціха ўскрыкнула, быццам ёй заняло дыханне ад того, што нехта піхай у халодную ваду. Я націснуў спускавую скабу. На момант адчуў у правай руцэ добра знаёму няважкасць пісталета і металічны стук гільзы аб сцяну, падлогу. На шчасце, Дануся адскочыла.

Не лічачы стрэлы, пачуццём, якое ішло ад вопыту, я з аблягчэннем адзначыў, што ў пісталеце выйшли патроны. Але я працягваў іграць разгневанага: зноў прыцэліўся і націснуў спуск.

Цык! — шчоўкнуў баёк ухаластую...

Клацнуў затворам — пусты магазін! Другі пісталет я разрадзіў раней.

Пакуль мяняў магазіны, за плячамі пачуўся голас генеральшы — яшчэ адзін сведка, трэба і яе?.. Але страляць у жанчын я ўжо не мог.

Станеўскі ляжаў сярод пакоя. Яго вочы мутна глядзелі ў столь, а з-пад кіцеля цякла на паркет кроў і збіралася ў густую лужыну. Я зняў з паліца рамень з парабелумам, павязаў яго сабе паверх шыняля і кінуў:

— Мяне тут не было, разумееш?.. Хто яго забіў, прыдумай сама. Выдасі — тады...

Апошнія слова я намерваўся вымавіць унушальна і строга, але нечакана для мяне самога прагучала просьба, шэпт.

— Добра, Янэчку... — прашаптала Дануся пакорна. — Прыдумаю...

Я накіраваўся да дзвярэй.

— А я-а?.. Не ідзі, Янку... — узмалілася яна гэтаксама шэптам.— Куды ты?!

Ледзь я не вярнуўся.

8

Праз тыдзень з групай віленцаў набліжаўся я да лагера. Варту мінулі яшчэ ўдзень, а калі падыходзілі да зямлянак, пачало ўжо цямнець.

Вось і родны дом партызана.

Ноздры зашчыкатаў дым. Пахла сушаным мясам, скурай. Пад нагамі бlyталіся галінкі елак, што пападалі з нацягнутых дратоў — камуфляжа ад самалётаў. Тут можна спакойна сесці, сцягнуць боты з

натруджаных ног, панежыцца ў цяпле, пад'есці гарачай стравы... Але цяпер мяне гэта не радавала. У лагер я вяртаўся неахвотна і нездаволены сабой.

Хтосьці прайшоў з мокрым венікам. Я ўздыхнуў і падумаў — першым чынам трэба будзе схадзіць у лазню. Стала на душы лягчэй.

Кухар вёз дровы, і конь на ўзгорак ніяк пе мог усцягнуць сані. Васіль упёрся плячом у бярвенні і натужліва закрычаў:

— Но, мілы, яшчэ криху!

Конь паспешліва перабіраў пярэднімі нагамі, але падковы былі сцёртыя, ён пакаўзнуўся — гоп! — і сеў на зад.

— Здароў, Васіль! — павітаўся я.— Ты ўсе возіш і варыш?

— А-а, вярнуўся на маю галаву! Жывы? Здароў, братка. Не здаецца Гітлер, каб на яго халера, трэба вазіць, нічога не зробіш,— разважыў кухар без злосці і пачаў цягаць каня за грыва:

— Ну, Гняды, уставай, чаго рассеўся!

Я паказаў сваім людзям на сані, і мы ўраз выпхнулі іх на ўзгорак.

— Дзякую, Ваня!

— Думаеш, гэтым адбудзеш? Прыайдзем да катла!

— Знайду што-небудзь!

Ля зямлянак я ледзь не сутыкнуўся лоб у лоб з партызанам, які бег па вузенькай і глыбокай сцежачцы. Я саступіў у снег, і чалавек саступіў: мы зірнулі адзін на аднаго.

— Ванечка, вярнуўся? — пачуўся шчыры і радасны голас Стасі.

— Як бачыш...

Яна ўзняла руکі, памкнулася схапіць мяне ў абдымкі, але стрымалася і, выгаварваючы на польскі манер «ло», закрычала:

— Хуопцы, Барташэвіч вярнуўся!

— І не адзін, як бачыш! — паказаў я на групу аброслых і стомленых людзей, якія збегліся ў купу і з нейкай вінаватай цікаласцю пазіралі на нас.

— Я толькі што напаліла печ, цяпльнянь — нібы ў лазні! — адводзячы ад мяне шчаслівия вочы, паспешліва гаварыла дзяўчына.

Толькі цяпер мы ўбачылі, што віленцы плачуць ад шчасця.

Мы са Стасяй разгубіліся.

— Для вас усё цяжкае ўжо мінула! — супакоіла яна.— Тут вам будзе добра! Вашы ўжо лагер сямены будуюць!.. Вядзі людзей у зямлянку, грэй! Там і камбрыг! А я збегаю да сувораўцаў па акумулятары, будзем зводку з Масквы слухаць! Чуў, як нашыя на Дану ціснуць фашистаў?

- Вартаўнікі крыху рассказвалі...
- Ціснуць!.. Толькі аддай мой пісталет. Я ўвесь час рабіла выгляд, што ён у мяне, панапіхала ў кабуру індывідуальных пакетаў...
- Трэба яго пачысціць.
- Ты з яго страляй?!. Ага, спатрэбіўся! — паскардзілася яна яўрэям: — А ён усё «не вазьму-у», «наво-ошта»! — дражніла яна мяне з лагодным папрокам.

Пакідаючы Дануту з мёртвым Станеўскім, я выбег на двор з пачуццём нейкай няўпэўненасці. Быць можа, Станеўскі зайшоў выпадкова?.. Пытannё вісела нада мной як змора. І толькі шчаслівы бліск вачэй радысткі яго развеяў. Правільна я паступіў — так ёй і трэба, паліцаевай падсцілцы.

РАЗДЗЕЛ ШОСТЫ

1

Летам нечаканы выпадак зноў напомніў мне пра генералаву дачку.

Немцы павыскрэбвалі ўсе тылавыя рэзервы, нават скарацілі гарнізоны ў партызанскіх зонах да мінімуму і кінулі ўсё на Курскую дугу. Мы ўздыхнулі на поўныя грудзі. Вестка аб разгроме нямецкіх армій патроіла нашы сілы, і мы пачалі дзейнічаць яшчэ больш дзёрзка.

Жнівеньскім днём выйшлі мы ўзводам на Беласток-Ваўкавыскую аўтастраду і стаіліся ў зasadзе. Першым паказаўся вайсковы немец на веласіпедзе.

— Прапусціць! — загадаў я хлопцам.— З-за салдаціка не будзем пэцкацца!

І немец праехаў.

Праз мінут пяць выскочыла легкавая машына. Яе мы захапілі і разам з пасажырамі — двумя афіцэрамі і салдатам-шафёрам — прыгналі ў лагер. Пры допыце палонных выявілася, што прапусцілі генерала, якому прыйшла ў галаву фантазія праехацца па чистым паветры на веласіпедзе. Нічога не зробіш, давялося мірыцца. Легкавая машына з афіцэрамі таксама не абы-што.

Вечарам партызаны ўцяклі ад машкарэ да вогнішча, там чысцілі сваю зброю, зашывалі вопратку. Кухар памешваў у катлах, а яго Лёнік забаўляўся з нямецкімі медалямі.

- Салам! — зухавата прывітаў я кампанію, з'явіўшыся з цемры.
- А, герой? Салют!
- Выспаўся? — азваліся галасы з прыкметнай сімпатыяй.

— Набраў мінут шэсцьсот, хлопцы яшчэ дабіраюць... На, Лёнік, табе яшчэ цацак! — падсыпаў я хлопчыку жменю нямецкіх медалёў.— Васіль, вячэр у пакінуў?

Кухар наліў у кацялок гарохавага супу.

— Чаму мяса так мала паклаў, скнара!

Я быў у тым узбуджаным стане самаўлюбёнаага ап'янення, якое бывае пасля ўдала выкананага задання, калі ўсё табе дазволена і ты разам з сябрамі цешышся сваімі новымі якасцямі. Сёння мяне разбрала ненатуральная весялосць.

— Каму беражэш яго, жмінда! — палез я з лыжкай у кацёл.

— Куды! — замахнуўся кухар апалонікам.

— А ну вас! — залямантаваў партызан: яму вар з апалоніка капнуў на шыю.— Не люблю мужчын-какетак! Ты яшчэ генерала не злавіў, а шуму — на цэлы лес!

Я ўлавіў у сабе трывогу.

На самай справе, чаго так разбрыкаўся? Гэта не к дабру, нешта здарыўца. Я нібы прачнуўся, па стараўся перавесці ўсё ў жарт:

— А гарох у цябе, Васіль, зусім сыры! З'ясі такога, і ў жываце будзе бразгаць: немцы за кіламетр пачуюць!

Жарты да мяне не ішлі, і ніхто че рассмяяўся. Выручыла Стася. Яна пазвала з цемры:

— Янка, калі ласка, пакруціце дынамку!

— Мо я пакруціў бы?

— А нельга мне?

— О-ей-я, колькі ахвотнікаў! Хутчэй, Барташэвіч, якраз буду дакладваць пра вашае геройства, няўжо дазволіце, каб круціў хто іншы...

— Я-асна!

— Ясна, што справа цёмная!

— А вы чаго плачаце, герой? — збівала ўвагу радыстка.

— Вядома, не ад радасці за твойго Барташэвіча!

— І не ад зайдзрасці. Усяго ад камароў і дыму!

— О-ей, бедненькія!.. — пашкадавала дзяўчына і знікла.

Разгневаны на яе, што мяне скампраметавала перад сябрамі, я не ведаў, што рабіць. Пайсці адразу? Скажуць — во, пабег, адно паманіла!..

Маю разгубленасць выкарыстаў Трухан і перахапіў увагу слухачоў:

— Дарэчы аб камарах. Нядаўна ў групу Сокалава прыходзіла паненка з Вільні. Камары яе пакусалі, дык апухла так, быццам на яе напалі пчолы! Слова гонару. Дзе толькі такая гадавалася!

— З Вільні? — перапытаў я.

— А-а, тая! — ускрыкнуў партызан ля вогнішча.— Шыкарная! Бачыў, як дэсантнікі яе вялі!

— Між іншым, служай, Барташэвіч, мне іхні ездавы, Волесь Сляпуха, гаварыў, што яна пра цябе пыталася.

Мне раптам захацелася прысесці. У Трухана твар быў шчыры.

— Спытай Волеся, калі не верыш! Хацеў табе адразу сказаць, але не выпадала спаткацца, цябе ўсё носіць...

— Куды ж ён падзене цяпер радыстку?

Было не да жартаў. Я ўстрывожыўся. Выглядала так, быццам я нашкодзіў, гэта хаваў нават ад сябе і вось — прыходзіць расплата.

Сляпуху месяцы два таму назад з нашай брыгады перавялі да дэсантнікаў. Ён у іх стаў за фирмана, але па старой памяці часта заходзіў у нашу брыгаду і апавядаваў, што ў іх рабілася.

Няўжо тут была Данута?

Сябры не заўважылі маёй разгубленасці,— можа, таму, што ў гэтых момант далёка пачуліся выбухі.

— Ён і дзвюм дасць рады...

— Ціха!..

Усе насцярожыліся. У напрамку, адкуль даносіліся выбухі, замільгала цъмянае зарыва ракет. Фронт быў ад нас яшчэ за сотні кіламетраў, але насуперак логіцы ўсім хацелася пачуць у гэтых выбухах грукат нашай артылерыі.

— Чапаеўцы, відаць, поезд узарвалі ля Галынкі! Раніцай ішлі на чыгунку, калі мы вярталіся з задання.

— Мусіць...— з расчараўаннем праказаў другі партызан.

— Выбухі былі. Ракеты пускаюць. Мабыць — паshanцавала: поезд пусцілі! От недзе пад абломкамі вагонаў фашистыкі ўспамінаюць свайго фюрэра добрым словам!..

І зараз жа хлопцы пераключыліся на бадзёры тон.

Тым часам мне першы раз не захацелася ісці да Стасі ў зямлянку. «Што за ліха, якая паненка была ў сокалаўцаў?

А чаму б не быць і Дануце? У немцаў разведка наладжана выдатна, яны добра ведаюць нашы атрады і камандзіраў, месца размяшчэння — толькі не маюць сілы нас знішчыць. Даведацца пра партызан у немцаў і потым уцячы сюды для яе не так ужо і складана...

Яна ў партызанах?»
Мне зрабілася страшна ад думкі пра сустрэчу.

2

Разам з намі жыло некалькі груп дэсантнікаў. Кожная выконвала толькі ёй вядомае заданне і сваю работу трymала ў строгім сакрэце.

Дэсантнікі вылучаліся сваёй стрыманасцю, дысцыплінай і большай развагай у параўнанні з расхлябанымі, бесшабашнымі і ліхімі партызанамі. Называліся групы па поеўданімах камандзіраў.

Ад вогнішча я кустамі праbraўся да месца, дзе размясціліся дэсантнікі капітана Сокалава.

Між сосен — тры зямлянкі і будан-кухня. Другі будан — для коней, вазоў, фуражу. Уё спланавана кампактна, зручна — нічога лішняга, дарожкі пасыпаны жоўценькім пяsoчкам, і ноччу яны здаваліся белыя. Тут адчуваліся ахайнасць і казарменны парадак.

На бярвеннях — два сілуэты: мужчынскі і жаночы. Адзіная жанчына ў групе — радыстка — на мінульм тыдні загінула ў баі. Я насцярожыўся: няўжо Данута?!

— Ваня, ты? — аклікнуў мяне голас лейтэнанта Трашкова.

— Я, Пятро. Прывітанне... — Голас мой уздрыгнуў, а ногі адмовіліся ісці.

Я адчуў, што твар яго звернуты да мяне.

— Сляпуха твой дзе?

— Паехаў яшчэ ўдзень па Мішу!

— А... І капітана вашага няма? — Іхні камандзір мне быў не патрэбен, але нічога лепшага я не прыдумаў.

— Пакуль няма!.. Садзіся на лаўку, пачакай! Я сеў.

Трашкоў адразу ж забыўся пра мяне і загаварыў з дзяўчынай. Я ператварыўся ў слых. Голас лейтэнанта быў надтрэснуты і сіплаваты, але не ад перапою, а проста — ад расы, прастуды і недасыпання. Малады голас яго суседкі звінеў меладычна, міла, але быў незнаёмы, а ў слове «няхай» дзяўчына вымаўляла «я» глыбока, гэтак можа сказаць толькі беларус з-пад Мінска.

На сэрцы адлягло.

На самай справе, чаму не дачакацца Сокалава і не спытацца ў капітана проста і адкрыта?

Я рассеўся на лаўцы надоўга.

Гм, няйнакш іхні чалавек з Вільні. Зусім магчыма, што яна ведае і Дануту. Магчыма, яны сябруюць?.. Не надта стане яна ўдавацца з табой у падрабязнасці сваёй біяграфіі — разведчыца.

Сокалаўцы лічылі мяне сваім чалавекам, таму Пеця гаварыў у поўны голос. Па абрыўках фраз і тону я зразумеў, што абое чакаюць важнай весткі, а яе ўсё няма.

— А вы, Пятро Змітравіч, навучылі мяне так як трэба? — пыталася дзяўчына.

— Падумай жа сама. Пад галаву класці міну нельга, выбухам толькі падкіне падушку — і ўсё. Ты так не клала?

— Не!

— У ложак пад траверс пакласці — сяннік уратуе!

— А я пад пярыну яму сунула...

— Правільна! А перад гэтым дэтанатар засадзіла ў міну?

— Засадзіла. Яшчэ не ўлазіў, то шчоткай пастукала...

— От гэта дарэмна! Дзякую богу, што не ўзарвалася ў руках. Няважна, калі да канца не ўлазіў. Усё роўна здэтаніраваў бы!.. Такім чынам, дэтанатар шчоткай загнала і дзірачкі сышліся?

— Што-о?

— Калі загнала, дзірачкі ў дэтанатары і міне сышліся?

— Ой, дайце атруты!

Сілуэт дзяўчыны захістаўся ў бакі ад роспачы.

— Марусь!

— Вы мне пра дзірачкі нічога не гаварылі, ой!

— Маруся, пачакай!

— Ой, атруты мне!.. Забіце мяне, задушыце!..

— Дай слова сказаць!

— Столькі падрыхтоўкі, столькі ахвяр з-за гэтага праклятага ляйтэра, і ўсё прапала з-за дурных дзірачак! Ой, не выжыву!

— Дурніца, пачакай, не лямантуй! Пры чым тут дзіркі? Міна ўсё роўна здэтаніруе, абы толькі...

— Ма-аманька-а!

— ...Абы толькі ўзрывальнік прыткнуўся да толу!

— І слухаць не хачу нічога! Вы мне пра іх не ўспаміналі. Ніякіх там дзірачак не было! І пра іх я нічога не ведала! Я ж вам гаварыла, да гэтай справы не па-ды-хо-джу! Ой, я такая дурная, навошта я згадзілася!

— Ну супакойся. Вось табе другі ўзрывальнік. На, і ўзвядзі таксама.

— Я на яго і глядзець не хачу!

— Яшчэ. Яшчэ цягні, не бойся. Так. Цяпер мы пакладзём яго пад сасну. Праз паўгадзіны — пабачыш сама, узарвецца!

3

Охкаючы і трymаючыся за галаву, дзяўчына паплялася ў зямлянку. Пяцьро падышоў да мяне. У дэсантнікаў хлопцы як на падбор, а Трашкоў — ростам з мяне. Ён хвіліну прагна курыў. Вочы яго нічога не бачылі. Тады ціхім, падабрэлым ад узрушэння, вінаватым голасам праказаў:

- Адважная дзяўчына! Самому чорту галаву зверне!
- Што ў вас з ёй?

Служыла ў немцаў афіцыянткай, папрасіла заданне, мы і далі. Учора заклала аднаму тыпу міну ў ложак. Не было як зматацца, дык на кухні цяпнула цесаком сябе па пальцы і выбегла на двор нібы да доктара. Адтуль — да нас, у лес. Ехала на нямецкіх спадарожных машынах... Але штосьці вестак няма: узарвалася ці не? Міна англійская, чорт яе ведае, мо... Вось і чакаем звестак цэлья суткі. Сокалаў пайшоў да суседзяў, каб спытывацца па рацыі ў Масквы, магчыма там што вядома. Дрэнна без свайго радыста...

— На якую халеру вы займаецца гэтым? Ну, лупанеце, выляціць у паветра яшчэ адзін генерал — і што? Гітлер заменіць яго новым! А колькі потым немцы няявінных за яго пастралаюць?.. Так добра наладзілася сувязь з горадам, а пасля выбуху ўсё паляціць дагары нагамі, тады пачынай усё спачатку...

- Эх, Барташэвіч, камандзір разведкі брыгады!
- Бо нам, разведчыкам, з-за вас потым найбольш дастаецца!
- Затое калі лупанём такога ляйтэра, кожны салдат падумает: эге, швах нашы справы, калі да такіх дабіраюцца! И будзе зямля ў іх гарэць пад нагамі! Ведаеш, як гэта Маральна на армію дзейнічае, як разлагае яе?!

Гэтаксама тлумачыў сваім хлопцам і я. Але сам спрачаўся з Трашковым таму, што няёмка было сядзець у дэсантнікаў проста так.

— Добра! Што яшчэ ў вас новага?

— Ат, не шанцуе! То радыстка напаролася на паліцаю, то Варонін на чыгунцы трапіў пад абстрэл... Ліха яго ведае, што за бяды на нас навалілася!.. — засмучана прамовіў Трашкоў і ўспомніў: — Чуў? Мы, нарэшце, наладзілі адносіны з Арміяй Краёвай!

- О-го, гэта штосьці новае! — насцярожыўся я.
- Тр-р-р, халера, воўчая шкура, стой, кажу! — перабіў нас голас Сляпухі.

Дзядзька з фурманкай пад'ехаў да будана. Хоць цёмна, але я смутна распазнаў на возе на фоне саломы дзве нерухомыя чалавечыя нагі. Вось па якога Мішку ездзіў дзядзька Сляпуха!..

Трашкоў адразу забыўся на мяне і падаўся да воза. Было чуваць, як ён шоргае брызентам, адхіляе палотнішча, як кажа ездавому:

- Пакінем, Волесь, яго на ноч на двары?
- Ну! — з-за каня кінуў дзядзька.

— Яму тут будзе лепш на паветры!.. — апраўдаўся лейтэнант.— Заўтра ўдзенъ Вароніна пахаваем...

Сляпуха панёс у зямлянку хамут і лейцы. Праходзячы блізка, як і належыць у жалобную хвіліну пры мёртвым, ён не павітаўся, толькі паківаў галавой і ўздыхнуў:

— І калі, Ваня, усё гэта скончыцца, скажы мне? З'явіўся капітан і пазваў бадзёрым голасам:

— Трашкоў, Маруся, на выхад!.. А, вось вы дзе! Чулі? Разарвала вашага хросніка на кавалкі!.. Жалобныя сцягі ва ўсім горадзе... Чорны з горада перадаў!

— Вось табе і дзірачки! — Трашкоў ударыў дзяўчыну па плячы.— Ведаеш, як ты сапсавала імі настрой? Ледзь сабе кулю ў лоб не пусціў!

— А ў мяне, думаеце, было на сэрцы лепш?

— Хопіць, дзеці, зводзіць разлікі, радуйцеся!.. Сляпуха, шукай паўлітра, памянём фашиста, царства яму нямецкае! І Барташэвіч да кампаніі прыстане!

— Таварыш камандзір... — вінавата перабіў ездавы. — Я Мішу прывёз...

- Прывё-оз?
- Вунь, на фурманцы.

Мы накіраваліся да воза. Сокалаў засвяціў ліхтарыкам, і мы паглядзелі на дэсантніка.

— І трэба ж было яму якраз налезці! — са спагадай праказаў Сляпуха.— Эх, Міша, Міша...

— Разрыўной, сволач, у самы вісок трапіў! — Капітан разглядваў рану.— Што цяпер бацьку напісаць на Урал? Прафесару даваў слова глядзець за ім як за сваім сынам...

— Занізка ляжыць! — не слухаў капітана Трашкоў і падсунуў пад галаву брызент.

Раптам побач з намі як бы выбухнула граната — бліснула магніевая ўспышка, і засмярдзела серай. Мы ўздрыгнуліся і схапіліся за пісталеты.

— Адбой! — апрытомнеў я першы.— Пяцро, ты клаў пад сасну ўзрывацель на праверку!

— У чым справа? — пацікавіўся капітан.

— Усё ў парадку, камандзір. Узрывальнікі не нашы, загранічныя. Думаў — папсутия ў іх хімікаты. Ажно не, малайцы саюзнічкі, узарваўся дакладна праз трывцаць мінут. Што я табе казаў, Маня?!

— Будзе вам ужо прыдзірацца!

І зноў ніхто не звяртаў на мяне ўвагі.

Я пранікся пашанай да невялічкага калектыву герояў-прафесіоналаў. Сваёй маленъкай групкай яны рабілі больш за нашу брыгаду.

— Барташэвіч, калі ідзеш у разведку? — спытаўся капітан.

— Трэба ісці. Па чыгунцы ў бок фронту немцы пачалі вазіць нейкія бутлі. Неабходна праверыць, ці не рыхтуюцца да хімічнай вайны.

— Маня з табой пойдзе. Табе на віленскую чыгунку? І ёй у той бок. Возьмеш яе з сабой!

Я ўзрадаваўся, што будзе магчымасць пагаварыць з ёю пра Вільню:

— Да пабачэння!

4

Ішлі мы з Марусяй першымі, а за намі — хлопцы. Яна крочыла бойка, як дзяўчынка, але ўвесь час заставалася сур'ёнай.

Ля дарогі стаяў дзікі казёл і аглядаў нас цікаўнымі вачамі. Раптам штосьці яму не спадабалася, ён гнеўна тупнуў нагой і брахнуў:

— Таф!

— Не пазнаеш? — закрычаў я.— Прывітанне!

Казёл брыкнуў цераз елачку і знік так, што не зварухнулася ніводная галінка.

Дзяўчыну не развесяліла і гэта.

Тады я заглянуў у карзінку суседкі. Тыповая карзінка спекулянткі: ніткі, іголкі, сахарын, нямецкае мыла з гліны, кавалачак худога сала. А пад усім пабліскваў чорны лак на магнітных мінах. З-за Дануты я быў уважлівы да разведчыцы.

Паказаліся дзяўчата з абвязанымі дзеразой кошыкамі. Губы і пальцы ў іх — нібы ў сінім чарніле.

— Прыгажуні, дайце ягад! — спыніў я іх. Дзяўчата часта дыхалі ад перапуду.

- Дародныя, а скупыя, каб вас памор пакараў!
- Ой, дзядзечку, настаўляйце шапку, толькі здыміце праклён!
- З цябе здымаяу, а з іх не!

Усе зарагаталі і пачалі вытрасаць свае кошыкі. Дзяўчата пайшли, а я спыніў Марусю і прысыпаў яшчэ міны ягадамі.

- Так лепш? -- спытаўся.
- Ага...

Дзяўчына ніяк не давала ўцягнуць сябе ў размову.

Перад вачамі паўстала пакрыўджаная, з дакорлівым позіркам Стася. Праз хвіліну я зноў падумаў аб Дануте і стараўся дагадзіць разведчыцы.

Маруся была невысокая, шчуплая, на бледным яе твары выдзяляліся тонкія вусны, чорныя вочы глядзелі спадылба. Але на свежым паветры, разгарачаная хадзьбой, яна паружавела. Коратка падстрыжаныя валасы яе вецер бязладна збіў на адзін бок, і яна Іх не папраўляла, бо ведала, што так ёй да твару. Каўнер шэрага плашча прыпадняла і цесна зашпіліла пад барадой. Калі трэба было звярнуцца да мяне, яка схіляла галаву на плячо і паднімала вочы. Не ведаю, бачыла так яна мяне ці не, але выходзіла гэта ў яе міла. Безбаронная і слабая, яна ішла ў самую зяпу ворага, ёй было не да мяне. Лезці да яе з малазначнымі пытаннямі не выпадала. Разведчыцы нічога не каштавала абрэзаць мяне, малазнаёмага: «Ці не залішне ты цікавы, з кім я знаёмая ў Вільні?»

Потым я асвоіўся з разведчыцай і мог ужо пачаць свае роспіты, але заела самалюбства. Успомніў фатаграфію Дануты са Станеўскім. Успомніў самаўпэўненага Генрыха на кватэры Янкоўскіх... І ва мне загаварыла гордасць. Ні адзін чалавек мяне так не пакрыўдзіў...

У Марусі я нічога не спытаў. Аднак ва мне тайлася кволая надзея, што яна вернецца ў Вільню і Данута распытае яе сама.

5

Мая маці, каб сабрацца з думкамі, звычайна садзілася вязаць панчоху. Бацька ў такіх выпадках браў сякеру і да цямна ўпарты сек дровы. А чым заняцца партызану ў такім стане?

Пайшоў я ў лес, адкалоў фінкай вялізны кавалак кары ад сасны, сеў на пень і пачаў нешта майстрываць. Думкі паплылі без сістэмы і сувязі. Паступова галоўнае, што ляжала на сэрцы, выщесніла часовае.

Ганяюся за Данутай, як Дон Кіхот за Дульцынэй, і не бачу, што адбываецца пад самым носам. Які я няуважлівы да радысткі — з

першага знаёмства і да сённяшняга дня. Для хлопцаў жа яна была чараўніцай, якая валодае рацыяй і гаворыць з Москвой.

Стрыманая і валявая, Стася, згледзеўшы мяне, тушавалася і пачынала гаворыць з людзьмі амаль шэптам. Яна гатова была рабіць усім вымову за няўлагу да мяне. Я ж паводжу сябе з ёю як некалі з Данусяй. Колькі можа гэта цягнуцца? Што я за прынц? Хіба мала ў нас добрых хлопцаў? Чым горшы, напрыклад, Віктар Кучэрын?..

Група партызан прывяла з-пад Вільні аднарукага лётчыка. Яго вылечылі польскія сяляне. Відаць, не было ў свеце чалавека, які б не адчуваў да лётчыка сімпатыі. Віктар адразу стаў агульным любімцам.

Мяне пякла рэўнасць, што ён лётчык, што ў яго сіні камбінезон і планшэт авіятара са стракатай картай за цэлулоідам. Кучэрын не спускаў са Стасі вачэй...

Узвінчаны, я ўстаў і падаўся ў лагер.

Па дарозе глянуў на тое, што трymаў у руцэ. Выструганы з кары караблік з мачтамі і якарам на баку — нібы ў параходзікаў, якія плавалі некалі па Вілі.

— Чорт! — шчыра здзівіўся.

Аглянуўся, куды кінуць цацку, і пашкадаваў. Вырашыў падарыць яе Лёніку.

Ля ядлоўца раслі фіялетавыя званочки, я збочыў з дарогі.

...Каля зямлянкі радысткі ні душы. Замест дзвярэй ад камароў вісела сетка з марлі. Яна нечым напамінала родную, мілую Стасю. Я адчуў сардэчную ўдзячнасць за яе ўпартую дабрату, і мне захацелася зрабіць для яе штосьці добрае.

Асцярожна расхіліўшы марлю, я нырнуў у зямлянку, паставіў на рацыю караблік і паклаў званочки.

6

Ад зямлянкі я накіраваўся на кухню. У шалашы — вясёлая кампанія. Я ведаў, хлопцы з паходу прынеслі чайнік самагонкі і цяпер, відаць, «запраўляліся» перад абедам. Кучэрын, чуваць, быў у цэнтры ўвагі.

— Стася, за тваё здароўе, дзетачка! — крычаў Віктар.

— Усё роўна атрымаеце толькі адну місу! — смяялася яна, падаючы праз галовы ежу.

— Згодзен, толькі з тваіх рук! І налівай ужо такую, з якой пояць коней!

— Пашукаю!

— Палундра, начальства з'явілася!

— Што мне яно? Мы заданне выканалі і зараз самі сабе начальства!

- Янка, падсаджвайся, нацэдзім і табе!
- Паспрабуй чайку!
- Лепш грашамі маю порцыю выдайце!
- Рублямі, маркамі?
- Усё роўна, Стася. Прывітанне!

Ажыўленая, яна толькі бліснула ў адказ шчасліва вачамі і лёгка панеслася да катла, ані крыху не саромеючыся свайго не зусім складнага выгляду: на ёй была шаўковая сукенка і кірзавыя боты. Сёння яе быццам падмянілі. Смелая і ўпэўненая, дзяўчына аж ззяла. Я насцярожыўся і з зайздрасцю зыркнуў на залатыя пагоны капітана пад новенькім камбінезонам.

Кубак быў адзін, і хадзіў ён па кругу, напаўняю яго Кучэрый:

— Хочацца і яму, але начальству трэба захоўваць фасон, паказваць прыклад. Эх, доля камандзірская!.. Не хацеў бы я тае славы, абы толькі... Стася, тваё, дзетачка!..

Здалося, што яго нападкі на мяне дзяўчыне не спадабаліся.

— Штосьці вы надта часта п'еце за маё здароўе,— упікнула яна ад катла.— Так і сваё можна прапіць!

Яе вочы свяціліся ціхай радасцю, і яна была пад уражаннем толькі ёй вядомага прыемнага сакрэту. Значыць, гэта не з-за Кучэріна! — адлягло ў мяне на душы.

— От дае!..— захапіўся лётчык. Хлопцы няўпэўнена засмяяліся.

Ох, як я ненавіджу гэтае выражэнне!..

— Мяне ты, урэшце, накорміш? — спытаўся я.

Перахапіўши мой позірк, Стася быццам заглянула ў душу. І мне здалося, што ўсё навакольнае знікла, у шалашы мы толькі двое. Знікла мая самотнасць.

Падаючы міску, яна ўбачыла ў ёй сасновую шышачку і вінавата ўскрыкнула:

- Ой, я налью другую!
- Нічога, будзе смачней! — хапіў я за край посуд.

Стася рассмяялася.

- Праўда, праўда, смачней,— не ведаеш? А сама ўжо абедала?
- Не...
- То давай разам. Бяры лыжку!
- Я зараз!

Радыстка вярнулася, падсела і ціха прашаптала:

- А я ведаю адну таямніцу!

— Ну-у? — Я адчуў, як ад яе шчаслівага позірку і мяне агортвае хваля радасці.

— Пайшла сёння паласкаць гімнасцёрку на возера, а мяне ўсё цягне вярнуцца дамоў. Уляцела я ў зямлянку і са свету нічога не бачу ў паўзмроку. Толькі па інтуіцыі зразумела, што тут былі вы.

— Дакуль будзеш выкаць?!

— Быў ты... Гляджу — на рацыі...

— Здаволеная?

— Вельмі!

— І добра!

— А мне ў апошні час так цяжка было на сэрцы, што вырашыла прасіць штаб перавесці ў другое злучэнне...

Я ўявіў сабе жыццё без Стасі і аж страпянуўся.

— У другое?

— Аг... — Горла яе перахапіла спазма, а вочы напоўніліся слязымі.

— Даруй, Стась...

Я адчуў, як мяне распірае ад шчасця, і так мне стала хораша, як бывала толькі некалі ў Вільні.

7

Па нейкім часе я адправіўся да дэсантнікаў з намерам распытаць у Сокалава пра Дануту. Але знайшоў толькі пустыя зямлянкі: група накіравалася ў Прусію.

— Засталася толькі Іхняя кухарка. У сямейным лагеры цяпер! — падказалі суседзі.

Я знайшоў гэтую цётку.

Сапраўды, дэсантнікі прыводзілі з Вільні нейкую паненку. Яна размаўляла на мяшанай рускай і польскай мове, а ў лагеры пабыла толькі з раніцы да вечара.

Жанчына добра запамятала незнаймую, бо яе так пакусалі камары, што ў дзяўчыны паднялася тэмпература і медсястра мусіла даць ёй уколы.

— Колькі жыву, не бачыла, каб чалавек гэтак баяўся камароў! — дзівілася кухарка.

— Гутарыць не даводзілася?

— Ой, не! Колькі людзей да дэсантнікаў прыходзіла, я ні разу ні з кім не гаварыла. Не мела права. Нельга мне і вам пра гэта рассказваць, але ўжо ладна, свайму чалавеку...

— Значыць, не гутарылі з ёй,— уздыхнуў я.

— У яе з Сокалавым былі ўсё нейкія сакрэты, абмяркоўвалі нешта доўга, дзяўчына амаль не паказвалася з зямлянкі...

Б'олыш я нічога не даведаўся. Адыходзячы ад старой, цешыў сябе: Сокалаў сказаў бы, каб мной хто цікавіўся...

РАЗДЗЕЛ СЁМЫ

1

Я ўжо даўно жанаты на былой радыстцы Станіславе Эдвардаўне Дварэцкай. Жывём мы ў Гродне.

Настаў зусім іншы час. Я — чалавек, пра якога людзі гавораць, што ён шчаслівы. Мяне цэняць на рабоце. Зарабляю нямала грошай. Маю выгодную кватэру. Наладзіў добрую сям'ю. У мяне два сыны. Але не толькі таму я спакойны. Я не з тых людзей, для якіх добрая зарплата, выгодная кватэра і ўдалая жаніцьба — мэта ўсяго жыцця. Гэта прыйшло неяк самаў!

Галоўнае — мая ідэя дасягнула мэты.

Я заўважаю, што пасталеў. Ужо не так хутка скачу да неба ад радасці і не выходжу з раўнавагі з-за кожнага глупства.

Цяпер мне не ўсё роўна, спаць на правым баку ці на левым, ісці па лесвіцы ўверх ці ўніз, не бегаю ўжо я цераз тры ступенькі, і калі ў полі напаткаю плот, то не стану яго пералазіць, а лепш абыду. Але ўвогуле, мабыць, я застаўся такі самы.

Я ўпэўнены — выдарыся якое-небудзь няшчасце, скажам, вайна, хоць і з болем у сэрцы, але без разважання пакіну і свой дастатак, і сям'ю, каб зноў пайсці змагацца за справу, якая з дзяцінства стала май сумленнем, законам жыцця, нормай паводзін.

Адным словам, я — адзін з мільёнаў таго пакалення, якому давялося гартавацца ў гарніле гістарычных падзей.

Ёсць у мяне і асабістыя слабасці. Адна з іх — генералава дачка.

Прайшло столькі часу, а Дануту я не забыў. Ці можа забыць інвалід адрэзаную нагу? Яна яму сніцца, «свярбіць» і «баліць». Што ж, праўду кажуць, першае каханне — разъба па камені.

Я жартаваў сам з самой не раз: не адкрый Паўлаў тэорыі ўмоўных рэфлексаў, адкрыў бы яе я. Трэба толькі каму-небудзь прамовіць «Данута», як я ўвесь і ўстрапянуся. А на нашай Гродзеншчыне гэтае імя вельмі распаўсюджанае.

Да апошняга часу я стараўся сябе не выдаць. Сяджу, напрыклад, з жонкай у пакоі, і раптам у мяне вырываецца гэтае імя, тады я хуценька выпальваю сказ на нямецкай мове, каб гэтае слова патанула ў патоку замежных, і прыкідваюся:

— Глядзі ты, ужо забыўся, як правільна вымаўляеца простая фраза!

— Але,— спачувае мая Станіслава Эдвардаўна.— Замежная мова, калі не практыкавацца, забываеца хутка!

— Трэ было б узяцца за яе, успомніць, мо яшчэ прыдасца!

— Не лянуўся, хто табе перашкаджае?

Асабліва ўспамінаю Данусю, калі пасваруся з жонкай.

Насуперак фактам і логіцы вобраз Данкі вырас у маім уяўленні ў ідэал дасканаласці і прыгажосці. Гэта стала ў мяне нават нейкай хранічнай хваробай. Я ўжо не раз думаў, ці не схадзіць да псіхіятра, ды баяўся, каб людзі не даведаліся пра таямніцу.

Праўда, усё гэта не перашкаджае мне па-свойму любіць жонку. З ёю жывём мы душа ў душу. Калі не лічыць генералавай дачкі, я не маю сакрэтаў ад яе. Ці гэта сапраўднае каханне, ці мая любоў прыстасавалася, як можа прыстасавацца чалавек хадзіць на адной назе, не ведаю.

Сустрэча з князем у аўтобусе мяне растрывожыла. «Няўжо Дануту расстралялі з-за мяне?» — пытаўся я ў сябе тысячу разоў і не знаходзіў месца.

2

Днямі — я забыўся сказаць, што працую інспектарам абласнога аддзела народнай асьветы,— паехаў я ў раён правяраць, як рыхтуюцца школы да новага навучальнага года. Набліжаўся час летніх экзаменаў, і бедным дырэктарам было не да мяне. За некалькі дзён я аб'ездзіў усе школы, менш-больш усё высветліў і мог вяртацца ў Гродна.

Пабыў я ў раённага начальніцтва, паабедаў у сталовай перад дарогай і накіраваўся на вакзал.

Стаяў канец мая, навокал была такая прыгажосць, што, здавалася, не нагледзішся і не надыхаешся ўволю. Пабыўшы некалькі дзён на свежым паветры, я адчуў сябе дужым і бадзёрым, а ў сэрцы было столькі дабраты, што хоць ты раздавай яе ўсім прыгаршчамі. Я быў увесь нібы добра настроены раяль, здаецца — крані мяне толькі — і зайграю!

— Эй, начальнік, пачакай! - раптам паклікаў мяне хтосьці ззаду.

Здзіленаы, я азірнуўся. Мяне даганяў Віктар Кучэрын.

Не той Кучэрын — з залатымі пагонамі, у бліску славы. Гэты здаваўся меншы ростам, а па яго выгляду можна было зразумець — ён толькі што прачнуўся пасля п'янкі. Валасы ўзлахмачаныя, твар — стомлены і шэры, зашмальцаваны пінжак з пустым рукавом вісіць нібы на чучале.

- Віця, ты-ы? — шчыра ўзрадаваўся я таварышу.
- Як бачыш. Здароў! — падаў ён мне левую руку.
- Прывітанне, Віцька! — усё яшчэ не мог я прыйсці ў сябе ад прыемнай нечаканасці і нязграбна паціснуў яго руку сваёй левай.

Падбадзёраны, ён ужо з папрокам і скептычна аглядаў мяне з ног да галавы:

— Прывітанне, прывітанне, абласны начальнік! Зрабілася няёмка адтаго, што я паголены, паддягнуты і жыццярадасны. Але толькі на хвіліну. Я зараз жа зазлаваў: а хто табе перашкаджае быць такім жа? Колькі за пасляваенныя гады я ўніжаўся, замальваў твае грахі ў начальства, паручаўся, што возьмешся за разум, перастанеш піць!

— У капелюшы, з новенькім партфелем — мі-ні-істр! — дабавіў ён і плюнуў.

Адкуль у алкаголікаў такая дзіўная філасофія: іх чамусьці заўсёды раздражняе прыстойны выгляд чалавека. Яны быццам выхваляюцца сваім «праletарскім» выглядам і ўвесі свет, відаць, хацелі б бачыць вялізным сметнікам!

— Ну, як жывеш? — адчуваючы жаласць, спытаў гэтym: моў, сядзіце там сабе на цёплых месцах, а пра таварыша забылі!

Віця, Віця, слайны сокал, як ты адхіліўся ад свайго курсу!

Было яго так шкада, што я не ведаў, што і гаварыць.

Гэтym часам Кучэрын адной рукой спрыгтна прыкурыў, штурнуў пусты пачак на тратуар і з выклікам спытаўся:

- Ну што, будзем так стаяць і маўчаць?..
- Грамадзянін! — з дакорам упікнуў Віктара нейкі стары.— Вось жа урна побач, ай-ай-ай, нядобра!

— Скажыце, калі ласка, а я і не ведаў, што вы тут лакеем служыцце!

— Віця! — узмаліўся я і позіркам папрасіў у старога прабачэння. Затым падняў пачак і апусціў яго ў урну.

— Кампраметую?.. Што ж, мы людзі цёмныя, жывём у правінцыі...

Па горкаму вопыту я добра ведаў, што ў такіх выпадках ніякія разумныя довады не дапамогуць.

— Перастань крыўляцца! — Пачаў ён мяне злаваць.

Віктар адразу панік. З алкаголікамі, на жаль, размаўляць можна толькі так.

— Абедаў? — спытаўся я мякчэй.— Давай лепш пойдзем і паабедаем!

— Чорт з табой, ты начальнік, грошай маеш багата,- ажывіуся ен.

— Жывём, хлеб жуём...— дастаў ён пачак папярос і кісла ўсміхнуўся.

— Расказвай, дзе ты цяпер, што робіш? — цягнуў я, хоць ведаў пра яго ўё. Спачатку ён працаваў намеснікам старшыні райвыканкома, потым пачаў запіваць, каціўся ўсё ніжэй і ніжэй. За гэтыя гады паспеў некалькі разоў ажаніцца.

— Дзе? Вось ужо трэці месяц качагарам у бальніцы! — кінуў ён з раздражненнем, быццам кажучы: сядзіце там сабе на ўспенскіх месцах, а пра таварыша забылі!

3

Мы сядзелі ў рэстаране, і Віктар усё пасмейваўся з мяне, што я нічога не ем, бо не выпіў. А хто не п'е, на яго думку,— непаўнацэнны чалавек, ён не ведае сапраўднага жыцця.

Цуд! Гэта ён яго ведає?..

Цяжка было слухаць яго разважанні і адначасова было шкада чалавека, які па дурасці так нявечыщ сваё жыццё.

— Ну, а твая палячка як пажывае? — не надта выбіраў ён слова.— Адхапіў кавалак, лаўкач!

— Нічога, жыве,— прапусціў я міма вушэй грубаватасць.

— Тады вып'ем за яе!

— Прабач, ужо выпіў сёння сваю порцыю, больш не магу...

— Усё хітрыш, выслужваешся перад начальствам, баішся, каб плямкі на біяграфіі не было, каб не данеслі на цябе што-небудзь!

Я і гэта сцярпей.

— Ну як хочаш, мне будзе больш... Дык хоць еш!.. Ах, праўда, у вас інтэлігентныя страўнікі, розныя дыэты, рэжымы, пячонкі...

«Дзе ён жыве? Хто яму мые бялізну?.. Аднак хтосьці ж церпіць яго!.. А можа, ён вечарамі нават гуляе з дзецьмі — сваімі ці чужымі?!..»

Захацелася даведацца пра сябра больш падрабязна, але я не стаў мучыць Віктара. Толькі паказаў на пусты рукаў:

— Віця, ты ніколі не расказваў мне. Дзе цябе стукнула. У самалёце? Расскажы, калі ласка!

— Вось і крыўдна, што на зямлі! — неахвотна кінуў ён.

— Ну-у? — здзівіўся я больш чым трэба, выклікаючы яго тым самым на шчырасць.

— У лесе натрапіў на леснікоў-гадаў, — уздыхнуў ён.—Вырата-
вала адна полька — нямецкая перакладчыца з Вільні...— Вочы яго
зацяпліся, і ён здаўся мне ўжо добрым хлопцам.

— Курносая! — крыкнуў ён афіцыянтцы.— Падай, дзетачка,
папярос!

— Перакладчыца?

— Ага...

«Ці мала было тады ў Вільні перакладчыц-полек, якія ратавалі
нашых людзей?» — супакоіў я сябе.

— Зблі мянэ пад Беластокам,— закурыўшы і прагна наглытаў-
шыся дыму, пачаў ён апавяданць.— Прыйямліўся я на агародзе,
адчапіў парашут і — ходу. З сабой меў толькі пісталет. Зайшоў на
нейкі хутар. Дзядзька даў на дарогу сала, торбу квашанай капусты,
салдацкую коўдру, запалак, табакі, і я падаўся на ўсход. Прабіраўся
ноччу. Днём вылежваўся ў гушчары і дрыжаў: макрэнъ, холад, доўгія
дні — мае ворагі. Ежа хутка скончылася. Вопратка каторы дзень не
прасыхала. Вылеціць птушка — уздрыгваю, з-за кожнага куста так і
чакаю ворага. Адным словам, становішча — хоць ты плач!

На другі тыдзень схапіла мянэ яшчэ і ліхаманка. Аслабеў зусім:
думаў — капут! Хоць бы на партызан патрапіць!.. І вось нехта мянэ
штурхае руляй вінтоўкі пад бок. Прачнуўся і доўга не магу дайсці да
ладу. Ляжу зусім блізка ля шашы, між свежых сажняў дроў. Як сюды
забраўся, не магу ўспомніць. Бачу над сабой двух з вінтоўкамі.
Партызаны!.. Прашу: «Вады!» — «А ну, хопіць вылежвацца! — злуюцца
і зноў поруць вінтоўкамі:— Уставай!» І тут бачу — леснікі!

Аднаго з іх я палажыў адразу. Другі стрэліў у мянэ, перабіў
косць правай рукі і скочыў, падлюга, за дрэва. Пачалася дуэль. Ён — з
вінтоўкі, я — з пісталета. Абодва гарачымся. Я з левай не магу пацэ-
ліць. Ён, гад, прастрэліў яшчэ мне грудзі.

Нарэшце выйшлі ў мянэ патроны. Але скончыліся яны і ў
лесніка. Ён схапіў вінтоўку і пабег. Я не знайшоў сілы перазарадзіць
пісталет, самлеў.

Калі вярнулася прытомнасць, гляджу — я ў вясковай хаце. Нада
мной схіліўся доктар і робіць уліванне крыві. Я ж трасуся, спатнеў
увесь. Правай рукі — няма! Пальцы, далонь, локаць адчуваю, а самой
рукі няма, от фокус!.. Ну... А праз месяц праходзіла ваша група, і
мяне падабралі хлопцы. Віктар зноў прагна зацягнуўся.

— Ну, а далей? — падагнаў я лётчыка.

Віктар тыцніў акурак у талерку:

— Ачуняўшы, пацікавіўся, як жа я апынуўся ў дзядзькі. І людзі мне рассказалі. На шашы ляснік спыніў нямецкую машыну і пачаў тлумачыць, што ў лесе ляжыць савецкі дэсантнік. З немцам ехала перакладчыца. Яна пераклала, быццам у лесе сасной прыдущыла рабочага і патрэбна медыцынская дапамога.

Лясьнік, вядома, нічога не зразумеў. Немец пасадзіў яго ў машыну, і яны паехалі. А праз гадзіну дзяўчына вярнулася ў лес з доктарам-палякам. Дзе падзеўся ляснік — таямніца. Мяне прывезлі ў вёску, адrezалі руку, перавязалі грудзі...

— А перакладчыца якая з сябе? — замёр я.

— Не бачыў. Быў непрытомны, калі прыязджала. Доктар не-калькі разоў наведваўся. Ён сказаў, што дзяўчына — дачка польскага афіцэра і што я павінен уёё жыщё за яе маліцца. Я спытаўся, як зваць. «Канспірацыя!» — засмяяўся ён. Дзядзька гаварыў, прыгожая...

— Не дачка генерала?

— Магчыма.

— А калі гэта здарылася?

— У красавіку сорак трэцяга.

— Ты добра памятаеш? — не пытаўся я, а прасіў з іскрай надзеі, хоць добра ведаў і сам, што Кучэрын прыйшоў да нас праз паўгода пасля таго, як я страляў у Дануту.

— Такія рэчы не забываюцца, будзь спакойны!

— У якой вёсцы жыве дзядзька, дзе ты хаваўся?

— Пад Вільніем. Ездзіў я да яго пасля вайны, але ўжо не застаў.

У Польшчу выехаў з сям'ёй.

— Не можа быць!

— Чаму цябে ўсё гэта так цікавіць? Ты што-небудзь ведаеш?

4

Вярнуўся я з камандзіроўкі.

Падала жонка абед, сеў я есці, і нічога не лезе ў горла. Уключыў тэлевізар. Ішоў новы фільм з Таццяной Самойлавай, а ў мяне перад вачамі другое. Выключыў тэлевізар. Прычапіліся з нейкім пытаннем дзеци, і іх прагнаў. Жонка купіла новую пласцінку «Авэ Марыя» Баха (калісьці не любіў класічную музыку, не любіў з-за ўзросту), паклаў пласцінку, запусціў, але і класічная музыка не супакоіла, аппарат выключыў.

— Што з табой, Янка, нездаровы ты? — устрывожылася Стася.—
Мо на рабоце што здарылася?

- Выдумай!
- Дык чаму ж ты такі?!

Я пераказаў ёй усё, што чую ад Кучэрына. Стася прамаўчала. Толькі потым неяк занадта падазроніла:

— Цяпер у мяне трох урокі ў восьмым і дзесятым класах. Іду ў школу. А сёмай спаткаеш мяне перад магазінам «Колас» і дапаможаш несці сёе-тое...

- Добра, спаткаю...

Вечарам са Стасяй выходзілі мы з магазіна. Я нёс пакункі, кулёчкі і чакаў буры за сваё прызнанне.

— Калі ласка, праходзьце! — у дзвярах праpusciu я нейкую жанчыну, высцерагаючыся, каб яна чаго-небудзь не выбіла ў мяне.

Я не памыліўся ў прадчуванні, бура хутка пачалася. На вуліцы жонка пацягнула мяне за пінжак:

- Ты куды гэтак спяшаешься?
- За мной не так будуць цябе штурхаць, Стась!
- Вельмі ты ўжо стаў аба мне клапаціцца, што і казаць! — з хваравітым раздражненнем заўважыла яна.— Чакай, чакай яго пад магазінам, тырчи ва ўсіх на віду...

— Дык не ты ж мяне, а я цябе чакаў, Стася! Ты ж прыйшла ў палове восьмай, спазнілася на цэлыя паўгадзіны!

— А-га, ты мяне чакаў таму, што я цябе мелася чакаць, якая розніца!

- Ну і логіка ў цябе, не дай бог! — паціснуў я плячамі.
- Папрацаваў бы ў школе, тады пабачыў бы, якая ў цябе была б логіка. Падумаеш, пачакаў крыху... ногі яму адпалі!..

Я прамаўчай.

У апошні час Стася стала занадта нервовай. Найменшае глупства можа вывесці яе з раўнавагі. Што ж, на гэта былі прычыны. Пасля вайны нам з ёю шмат давялося перажыць. Амаль на адной стыпендыі канчалі інстытут. Пажаніліся — ні кватэры, ні візиткі, ні лыжкі. А тут пайшлі дзеци. Фактычна мы сталі на ногі за апошнія гады. На мне мінулае амаль не пакінула следу, а ёй, беднай, дасталося! Адны дзеци колькі забралі сілы і здароўя.

Я разумеў жонку і стараўся не даваць прычын хвалявацца. Як на бяду, трэба было мне кучэрынскім расказам разварушыць старую рану!..

Замкнёныя дома сыны-дашкольнікі абрадаваліся нашаму прыходу і кінуліся насустрач:

- Што купілі? Семкі, ура-а!

— Не лезце! — абрэзала маці і іх.

Справы дрэнь.

Я ўдзень слаба паабедаў, і мне захацелася есці. Паклікаў на кухню сыноў, разагрэў на пліце суп, заслаў стол чыстай паперай, паставіў на яго міску.

— А ну, хлопцы, давайце падрубаем. З адной пасудзіны, па-партызанску, добра? Стась, хадзі перакусім да вячэры!

Садзімся за стол.

— Што ты мне ўсё тыцкаеш кулаком у твар? Не мог разліць кожнаму ў талеркі? Да чужых ты клапатлівы, што і казаць...

— Я хацеў, каб табе было менш пасуды мыць! І да каго чужога я клапатлівы больш, як да цябе?!

— Бачыла, з якой галантнасцю ты расшаркваўся перад прыгажуняй ля магазіна: «Калі ласка, праходзьце!»

— Ну, ведаеш!..

Гэта было ўжо занадта. Я кінуў лыжку, лёг на канапу, падлажыў пад галаву рукі і ўтаропіў вочы ў столь.

Кажуць, мужык і жонка — самыя блізкія людзі. Гэта так. Але чамусыці ніхто не скажа, што яны могуць быць і самымі далёкімі. Пра некоторыя рэчы, напрыклад, скажаиш чужому чалавеку, але ніколі не скажаш жонцы. Цьфу!..

Падышоў старэйшы сын, працягнуў мне жменьку семак і спачувальна запрапанаваў:

— На, татка...

Я залускаў.

— Ты чаму на падлогу кідаеш? — убачыла Стася.

— Добра, буду на столы!

Я паклаў семкі і павярнуўся да сцяны. Не, хопіць з мяне!.. Чым я вінаваты, што на свеце была такая Данута Янкоўская, што я закахаўся?

5

Праз некалькі мінут жонка апамяталася:

— Янка, і не сорамна табе так валяцца без работы?

— Вельмі. Вазьмуся за сон.

— Хлопцы, сцягніце з таты туфлі!

Ляжу і не звяртаю ўвагі на тое, што хлопцы робяць з маймі нагамі.

— Сцягнулі? Малайцы! Цяпер бяжыце на двор, пагуляйце сабе крыху!

Дзеці выбеглі, і яна паведаміла:

— Сёння выхавацелька рассказала, што старэйшы прыходзіць у дзіцячы сад з засаджанай за пазуху рукой. Быццам яна ў яго зламаная...

Я ўсхапіўся з канапы і зарагатаў.

— О, ён яшчэ смяеца!

— А чаго ж не смяяцца? Фантазіі багата! Сам быў такі! Калісьці ў школе, каб стаць героем, выбіваў патыліцай дошкі ў ганку!

Жонка цяжка ўздыхнула. Затым без нікага пераходу, з падазроным спакоем заявіла:

— Пасля вайны, Янка, ты яшчэ ні разу не быў у Вільні. З'ездзіў бы...

— Чаго там не бачыў?! — разгубіўся я.

— Не-е, ты з'ездзіш! Трэба, Ваня, каб тваё сумленне супакоілася.

Ты павінен дакладна даведацца, што з Данусяй. Мо яна жыве яшчэ...

— Знайшла важнасць...

— Важна!.. Ды... хопіць, наслухалася я тваіх практыкаванняў у нямецкай мове — думаеш, дурная і глухая, нічога не бачу і не чую?!

Я нібы ў рот вады набраў.

— Добра! Ідзі да загадчыка аблана, папрасі водпуск на пару дзён, з'ездзі і высветлі ўсё. Горад жа ад нас недалёка.

— Пустое гаворыш...

— Я добра ведаю, ты хочаш гэтага, толькі хаваешся. Магчыма, Данута яшчэ жыве там! Няўжо, думаеш, я бусурманка?

— Тады чаго ж ты пілавала мяне цэлы дзень?

— Мужчына, вытрываеш! А перад кім яшчэ я магла выказаць свой настрой, перад вучнямі? Сынамі?.. На тое ты мне і муж!

Я прамаўчаў.

— Не мучай сябе, Ваня, едзь. Не ведаю, як цябе раней не выпхнула ў Вільнюс. Але і цяпер не позна. Між іншым, дзецям што-небудзь купіш, хутка ж у школу старэйшаму...

Жонку апанавалі старыя крыўды. Але супроць таго, што цягнула мяне ў Вільнюс, мы абое былі бяссільныя.

РАЗДЗЕЛ ВОСЬМЫ

1

Быў пачатак чэрвеня.

Поезд спыніўся, я вылез з вагона.

— Паднесці? — спытаўся насыльшчык.

Не люблю, каб мне прыслужвалі. Го, цяпер і я тут нібы пан!..

Спускаючыся з перона ў тунель, я аж пакратаў рукой белыя кафлі на сцяне — знаёмыя, родныя. І ўцалелі ж у вайну!..

Наверсе я анямеў: замест цеснага і змрочнага будынка вакзала — гмах! — У агромністай зале з манументальнымі калонамі я адчуў сябе маленькім, кволым, старамодным.

З прывакзальнай плошчы адкрылася мне незнаёмая панарама дамоў з прыязным бляскам новенъкіх шыбаў. Над жылымі блокамі дзесьці ў раёне Пагулянкі неба падпіралі тонкія ажурныя мачты, і ўжо яны, а не цэрквы і касцёлы, стваралі сілуэт горада. Кінулася ў вочы густое перапляценне правадоў і незвычайнія для Вільнюса трамлейбусы. Але мне хацелася прыйсціся па горадзе пешшу. Для цікавасці я спытаўся ў нейкага хлопчыка:

— Слухай, братка, і на Антаколь яны таксама ходзяць?

Малы ад здзіўлення паціснуў плячамі, як зрабіў бы некалі я, калі б у мяне спыталі, ці кожны дзень цячэ Вілія.

Я ніяк не мог прыгнічацца да новага горада.

Проста з вакзала накіраваўся на старую кватэру, да прачкі. У двары пад плотам — той самы лопух. Той самы дом. Тая самая бардовая шалёўка прыкрывала спаражнельня сцены. Толькі цяпер жылі тут ужо незнаёмыя людзі. І я накіраваўся да генералавага дома.

Па развешанай на вяроўках бялізне на панадворку зразумеў, што ў доме цяпер жывуць некалькі сем'яў і прытым не надта багатых.

Брамкі не было.

Я мінуў перакошаныя і парысаныя бартамі грузавых машын бетонныя слупы і пастукаў у парадныя дзвёры. Выйшла маладая жанчына, на хаду захінаючы квяцісты халат,— відаць, толькі што карміла дзіця. Яна квітнела маладосцю і здароўем.

— Янкоўскіх? — здзівілася.— Такіх тут няма.

— Яны тут жылі!

— Не-е, не жылі ніколі!

Убачыўшы маё расчараўанне, жанчына захацела дапамагчы:

— Быць можа, не тут? А які нумар дома вы шукаеце?

— Нумар гэты. І дом напэўна гэты. Я-то ведаю!..

— Усе трынаццаць год мы жывём тут, я тут і вырасла, замуж выйшла, а такога прозвішча не чула...

Я хвіліну пастаяў. Добразычлівасць у вачах маладзіцы паступова змянілася разгубленасцю:

— То, можа, у дом зойдзец...

Жанчына, відаць, думала, што на яе ветлівасць я адкажу таксама ветлівасцю і пайду сабе туды, адкуль прыйшоў. Але я злавіў яе на слове і пераступіў парог.

Разгубленая да рэшты, маладзіца павяла мяне, не ведаочы куды і нашто.

У калідоры, які некалі быў прасторны і блішчаў лакам, цяпер тырчалі звычайныя скрыні, клункі, веласіпеды, жалезныя карыты: гэта быў калідор рабочых людзей.

Каб крыху супакоіць жанчыну, я вымавіў:

- Калісьці тут я...
- Ах, дык вы тут, няйначай, самі жылі!
- Амаль...

— Так бы і сказалі адразу! — падхапіла яна з палёгкай.— Калі ласка, праходзьце сюды... Толькі ў мяне яшчэ не прыбрана...

- Нічога, я трошкі...

Увайшоў у былую генеральскую гасцінную, дзе я страляў у Станеўскага і Данусю. Малое дзіця з соскай спала ў калысцы пад адчыненым акном.

- О-го, чалавек, нічога не скажаш! — палесціў я жанчыне.
- Тры месяцы ўжо!

Маладзіца была шчаслівая і добрая, як усе маладыя маці. Я адчуў яе прыхільнасць, і мне зрабілася так па-свойску хораша, нібы зайшоў я ў хату да родных або даўно знаёмых людзей.

На дубовым паркеце ў ёлачку яшчэ віднеліся чорныя ямкі, выбітыя кулямі. Маладзіца, убачыўшы, што я нагнуўся і ўважліва прыгляджаюся да іх, асуджальна заявіла:

— У вайну тут, кажуць, нямецкія салдаты жылі, дровы калолі ў пакоі, ленаваліся вынесці на двор нават...

- От бадзяті!..

Навошта засмучаць яе светлую, нібы сонца, душу цяжкімі ўспамінамі? Я развітаўся і пайшоў.

2

Ідуchy па Вільнюсе ад генералавага дома, падумаў сабе: і да чаго ж усё на свеце не вечнае! Здаецца, толькі ўчора тут лазіў, нечага хацеў, кудысьці імкнуўся, змагаўся, а як гэта было ўжо даўно?!

На вежы Гедыміна ветрык гуляў вялізным чырвоным палотнішчам. Сцяг гэты нібы лунаў над горадам.

На Зарэчн, ля моста — помнік. Той самы, польскому хлопчыку Мечыславу Додзіку, які ўтануў, ратуючы яўрэйскага — Хацкеля

Харцмеца. Зімой 1943 года каля яго праходзіў і не зауважыў. Мабыць, мне засланілі ўсё падзеі, а помнік і тады сабе стаяў, як сімвал неўміручай Чалавечнасці ды пераможна глядзеў на выхадкі фашыстаў.

Як цяпер выглядае ўсё ясней, выразней!..

Вуліцы запоўнены моладдзю — рослымі хлопцамі і дзяўчатамі. Калісьці законныя гаспадары — літоўцы — былі тут яшчэ ў большым загоне, чым беларусы. Затое цяпер гучыць усюды літоўская мова.

І ва ўсіх гэтых пераменах прымаў удзел і я.

Памятаю, некалі зайдросціў я балгарам за іхняга Дзімітрава, а датчанам за Андэрсена і перажываў за беларускую беднасць. А цяпер і я магу ганарыцца.

У вайну фашысты з беларусаў не маглі стварыць ні адной вайсковай часці, затое ў нашых лясах было чатырыста тысяч партызан! Нідзе іх столькі не было!

Што і як зрабіць, каб тое, што адбылося, не аброзіла памяці загінуўшых?!

Вось набліжаецца ваенны патруль. Вайсковыя — свае, блізкія. Толькі ў салдат незвычайнія аўтаматы-карабіны — новенькая і пераліваюць матаўай сінявой варанёнай сталі. У капитана на рамяні — пісталет незнёрай мне сістэмы ў драўлянай кабуры, падобнай да той, у якой нашы партызанскія камандзіры насілі маўзеры. Патрулі так ходзяць, нібы хадзілі па гэтых вуліцах век. На грудзях — камсамольская і гвардзейская значкі, хлопцы імі фарсяць, як мы некалі медалямі і ордэнамі...

Пройдуць гады. Ва ўсім свеце запануе мір і лад. Будуць лятаць на другія планеты. Тады людзі нашы ордэны, аўтаматы і пісталеты будуць разглядаць у музеях з цікаўнасцю і спачуваннем да нас, як мы, разглядаючы лукі і прашчы...

Перад кінатэатрам стаяла неспакойная чарга вучняў за билетамі на партызанскі фільм. Гэтыя хлопчыкі і дзяўчынкі праз хвіліну будуць у крэслах ціхутка лізаць марожанае ды з павагай і страхам сачыць за кадрамі. Яны пра вайну ведаюць столькі, колькі мае сыны. «Тата, а што гэта такое ў яго руцэ, нібы эскімо на палачцы?» — «Нямецкая граната, дурненькі...» Тоё, што на экране,—для іх поўная заманлівай рамантыкі гісторыя. Скажы ім, што па тратуары ідзе ўдзельнік тых падзеі, яны вельмі здзівяцца: вось гэты? Такі звычайны?..

Шмат чаго змянілася. Няважна, што вунь, у скверыку, сядзіць стары інтэлігент і чытае газету так, як мелі звычай чытаць яе людзі старэйшага ўзросту дваццаць год таму назад: склаўшы паперу ўдоўж.

З таго часу прайшла цэлая эпоха. А я прыехаў сюды шукаць учарашні дзень.

— Грамадзянін, прабачце! — перарвала мае думкі прадаўшчыца, выглянуўшы з-пад брызентавага тэнда.— Дапамажьшце!

— Што ў вас?

— Защрубуйце, калі ласка, помпу на бочцы. Забылася, у які бок трэба круціць, і не магу прадаваць піва!

— Защрубоўваюць заўсёды ўправа, а адшрубоўваюць — улева. Як можна забыць такія простыя рэчы?..— падумаў я ўголас, устаўляючы помпу.

— Гы?! — здзівілася прадаўшчыца той лёгкасці, з якой я выканаў яе просьбу.— Дзякую!

— Калі ласка...

Пакінуў я яе са смешным пачуццём: нарэштце, зрабіў нешта карыснае ў Вільнюсе, значыць, недарма прыехаў!..

Ну, а што рабіць далей?

3

Не памятаю, як я апынуўся над Вілій.

У гэтым месцы павінен ляжаць вялізны камень. Вось ён. Такі самы. Магутныя яго бакі вылізлі хвалі, а той самы пушок моху надаваў яму зялёнакавы колер.

Аднойчы мы з Данусяй паспрачаліся: я хацеў на гэтым камені пасядзець, яна адмаўлялася. Цяпер яго ablápilі дзяўчаты, якія паводзілі сябе так, быццам толькі яны адкрылі гэтае месца і наогул далі пачатак жыццю. Відаць, яны толькі што здалі экзамены: настрой у іх быў святочны, канспекты валяліся на беразе бязладна, як непатрэбныя паперы.

— Ой, дзяўчаткі, караву-ул! — паскардзілася адна з іх звонка і меладычна.— Ногі набраклі, туфлі не магу абуць! Што рабіць?

— А навошта іх так размачыла? Цяпер босая ідзі па горадзе!

Да кампаніі падыходзіў хлопец. Ён сучешыў:

— Отож будзеш мець постех! Кожны на цябе азірнецца!.. Эй, курскія салаўі, чаму ўжо не спяваеце?

— Спазніўся, наспяваліся!

— Давайце зноў, я ішоў падцягваць!

— Нічога не атрымаеца, семак панаядаліся, і пяршиць у горле!

— От бяды! — паспачуваў жартайнік, падлабунываючыся да крайняй дзяўчыны.

— А няўжо ж, бяды! Не падлазь, а то ў ваду піхну!.. Уй, чаму ты не паголішся!

— Бо няма грошай. От не зачапі, яшчэ і брыкаеца!.. Эх, несвядомы ты, Люська, элемент, хоць і вельмі вучоная, атрымліваеш павышаную стыпендыю і носіш акуляры!

— Вучоная!

— От, каб была яшчэ і добранькая-а!

— То што?

— То дала б трывцаць капеек!

— І што?

— І я пайшоў бы, пагаліўся б!

— І што?

— І пацалаваў бы цябе!

Узняўся смех, шум. Замільгалі загарэлыя руکі, узляцелі фантаны пырскаў і заблішчалі на сонцы жывым серабром.

— У мяне ёсць пяць капеек,— азвалася дзяўчына, калі ўсе супакоіліся.

— А ў мяне сём!..

Сабраўшы патрэбную суму, адправілі жартаўніка ў цырульню. Потым засумавалі.

— Бр-р-р, мне холадна! — азвалася адна ўстаючы.— Мая, ты ўжо можаш абуцца?

— Паспрабую...

— Хутчэй!

— А куды цяпер пойдзеш, яшчэ рана! — уздыхнуўшы, разважыла другая.

— Во, дзяўчаткі, ідэя! — закрычала трэцяя, таксама ўзнімаючыся.— Давайце паходзім па кандытарскіх магазінах!

— Няма грошай.

— Проста так паходзім, для цікавасці. Паглядзім, якія ёсць новыя цукеркі!

— Эўрыка!

— Я і старых не бачыла, цэлы год не вылазіла з інтэрната!

— Хадзем! Ён вернецца, а наш і след прастыў!

— Піхайце сшыткі мне ў чамадан і айда!

Нібы чародка шпакоў, дзяўчатаў ўзняліся з каменя, і ўраз іх не стала.

У гэтай бяздумнай бадзёрасці сучаснай моладзі і светлым аптымізме было нешта новае, народжанае эпохай. Калісьці хлопцы і дзяўчатаў былі больш замкнутыя, насцярожаныя.

І ў той жа час у іхніх паводзінах я знайшоў нешта такое, што радніла іх са мной і Данутай.

Я падумаў аб дзяўчатах: «І маецце да каго заляцацца! Гэта ж яшчэ мамін сынок...» Як на злосць, ніводная з іх на мяне і вокам не павяла, нібы мяне тут і не было!..

Я ўздыхнуў. Зрабілася сумна. Нічога не зробіш, маё юнацтва прайшло. А ўсё ж такі цікава пабудавана жыццё! Яго, нібы бясконную эстафету, перадаюць з пакалення ў пакаленне. Што ж, мы сваю эстафету не так ужо і дрэнна неслі...

Калі на камені нікога не стала, я накіраваўся ў горад. Адчуваў цяпер сябе няёмка — будні дзень, а я блукаю тут, як валацуга, падглядваю за маладымі, быццам сам не быў такі.

Вельмі не люблю хадзіць па магазінах. Стася наказвала нешта купіць. Заглянуў у адзін, другі: ля прылаўкаў тоўпіліся людзі. Не штурхацца ж і мне тут?!. Быццам у нашым Гродне не тое самае?.. А чаго майм хлопцам не хапае? Жанчын толькі слухай!..

І я накіраваўся на ўскраіну, дзе некалі жыла цётка Антося.

4

Па дарозе да былой служанкі я ўбачыў бабульку. Яна пасвіла коз. Бабулька сядзела на сонечным баку гары і выслушанымі, як курыныя лапы, рукамі перабірала чорныя гарошыны ружанца. Старая каза з падвязаным вымем спакойна пасвілася ля тратуара, а маладая — паставіла пярэднія ногі на дрэўца ды зграбна, як гэта могуць рабіць толькі козы, аўядала лісточкі.

— А ну, артыстка, пайшла! — шпурнуў я ў яе каменьчыкам.

Бабулька вінавата падхапілася і з зацінне клапатлівай старэчай паспешнасцю пагналася за шкодніцай, нібы рабіць расправу.

Божа мілы!

Толькі цяпер я пазнаў у гэтай дачасна пастарэлай кабеціне цётку Антося!

— Ідзіце да майго дома, зараз туды прыйду і я! — калі мы павіталіся, сказала старая, трymаючыся як мага далей, каб я не разгледзеў яе трантаў.

Нельга было паверыць, што гэтая сухая бабуля ў падраным і нейкім іржавым, нібы кальчуга з музея Луцэвіча, світэры — разважлівая і некалі цвёрдая харектарам цётка Антося. Сэрца маё сціснулася ад жалю.

Давялося вярнуцца ў магазін за падарункамі.

Праз гадзіну я знайшоў панадворак цёткі. Крапіва, старая салома, іржавае жалеззе — ногі можна паламаць!

Старая ўжо мітусілася дома. У хаце поўна катоў. Чорныя і шэрыя, малыя і вялікія, чыстыя і брудныя, гладкія і струпастыя — яны ўсюды лазілі, горда задраўшы хвасты, пацягваліся, выпускаючы кіпцюры, пазяхалі ружовевыськімі роцікамі або ў незалежных позах афрыканскіх львоў ляжалі на зашмальцаўаных падушках, на падлозе, табурэтках, нават на стале і ложку. Паветра было цяжкае.

— Што гэта ў вас, цётка Антося?! — асцярожна, каб не наступіць на каторага звера, здзівіўся я, прабіраючыся ў пакой.

— Мае дзеткі... — сарамліва і вінавата адказала старая, не паднімаючы вачэй.

— Навошта ж яны вам?

— Падабрала, бедных, на вуліцы... Калі ж адной так жыць вельмі сумна!

— Дык лепш узялі б сабе дзіця з дзетдома на выхаванне, а не гэтую дрэны!

— Чалавек сам дасць сабе рады, а беднаму зверу і пан Езус загадаў дапамагаць...

Старая здзяцінела.

— Ну, раскажыце, як жывяце!

— Вось так і жыву,— адказала жанчына на той мешанай, але мілай майму вуху польскай і беларускай мове, на якой размаўлялі да вайны віленскія служанкі, гандляркі рынкаў, вазніцы.— Нікому, дзенікі богу, не вінавата, і сама сабе гаспадыня!

5

Узяўшы ад мяне пакункі, цётка Антося ўпусціла іх на стол і ўсплюснула рукамі:

— Матко боско! Езус Хрыстус!.. Я ж вам галоўнага — перадачы ад нашай Дануські — не дала! Чаго ж я, старая, маўчу!.. Псік, не лезьце пад ногі, пачакайце! — старая кінулася да шуфляды ў чорнай і паточанай шашалем шафе.

Мяне працяло балючае прадчуванне нечага новага і надзвычай важнага.

— Езус Хрыстус! Пан Ян не быў аж пятнаццаць гадоў у нас. Божа свенты!

Прыціскаючы да грудзей добра вядомую мне скрыначку са слановай косці, у якой Дануся трymала свае стужкі і шпількі, жанчына не ведала, што рабіць. Яна баялася, каб вестка мяне не забіла.

— Ну, не цягніце, цётка Антося! — узмаліўся я. У часы нямецкай акупациі ў Вільні сярод палякаў развіўся падпольны рух. Кіравала ім

нацыяналістычнай арганізацыя Армii Краёвай. Дануся служыла ў камендуры і была звязана з гэтай арганізацыяй.

Пасля забойства Станеўскага Данута яшчэ служыла амаль паўтара года ў камендуры і ратавала людзей, якія падпадалі немцам у лапы. Затым яна наладзіла сувязь з савецкім дэсантнікамі і нават пабывала ў іх.

— Я яе збірала тады ў лес,— расказвала цётка.— Яна выходзіла ўпэўненая, што вас убачыць, а вярнулася сумная — слова нельга было выдабыць.

Вясной 1944 года фашысты западозрылі Дануту. Пачалі сачыць за ёй, потым арыштавалі. Пасадзілі і мачаху.

Па дзіўнаму непараразименню фашысты перш за ўсё расстралялі чалавека, менш вінаватага,— пані Вацлаву! А Дануту доўга пратрымалі ў Лукішках.

Тым часам польская адміністрацыя, якая была на службе ў немцаў, пачала за яе, дачку генерала, клапатаць. Немцы пайшли на ўступкі: Дануту судзілі па ўсіх законах, нават дазволілі наняць адваката.

На працэсе суддзі і пракурор заявілі: «Яна — сапраўдная польская патрыётка, небяспечная для Трэцяга Рэйху, і яе перавыхаваць, на жаль, немагчыма, а таму яна падлягае знішчэнню!»

Перад смерцю ёй удалося напісаць пісьмо для мяне. Яго і падала Антося ў скрыначы.

Я пайшоў на двор і сеў на нейкую бочку.

«Веру, ты маё пісьмо атрымаеш,— чытаў я на пажоўклым ад часу і вільгаці лісточку паперы, спісанай звычайным алоўкам.— Янечак, я не толькі не злую на цябе, але тваім учынкам ганаруся. Тысячу разоў думала, што так і павінна было стацца. За гэта цябе і люблю. Ты мяне нібы ўстрасянуў, і я прачнулася. Пасля таго вечара я зразумела, што калі расстрэльваюць чалавека, мала яму толькі спачуваць і крадком перад смерцю падаць кубак вады. Успомніла, што мяне вучылі быць ахварнай, сумленнай і адважнай, ад мяне нечага асаблівага чакаў тата...»

Я прыйшла да сваіх і пачала дзейнічаць. Пастаралася ўгаварыць наша панства лічыщца з вамі, пераканала шукаць сувязі з беларускімі партызанамі. Нават сама вызвалася пайсці на сустрэчу...

І вось я ў лагеры Сокала. Пра ўсё дамовілася з ім і толькі ў адным спазнілася: капітан мне паказаў цябе з іншай, і я вырашыла, што лішняя. Пра гэта, думаю, расказаў табе сам Сокалаў.

Якая ж потым была мука адчуваць твой локаць і адначасова разумець, што ты ўжо не для мяне!.. Ты, мабыць, і не падазраеш — я

табе разведала, што пад щокамі прасаванага сена немцы вазілі танкі, а ў бутлях не газы, а — кісларод для запраўкі самалётаў?!

Жыць засталося лічаныя гадзіны. Я слабая. Паміраць страшна. Пан Адам, які вынесе пісьмо, сёння шапнуў: фронт ля Мінска! Я ведаю розумам, што жыву ў гістарычныя дні, а гісторыя чалавечства пішацца слязымі і крывёю, я — толькі адна з мільёнаў ахвяр, але бунтуюся: чаму менавіта я павінна быць гэтай ахвярай?

Часамі ўтварваю сябе, што не можа быць, каб я зусім знікла з гэтага свету, каб нічога не чула і не бачыла. Мне лёгка сябе ўтварваю, што нічога не зменіцца, хоць мяне і заб'юць. Ведаю, Янку, ты або мой тата смерць сустрэлі б горда і спакойна, як сапраўдныя мужчыны. За гэтую сілу я цябе і каҳала... Адно пэўна — каб цяпер хто вярнуў жыццё, рабіла б зноў тое самае!

Якая я была калісці наіўная! Дзеля бацькоў вырашыла стаць Марыляй Верашчакай, і мне здавалася: у гэтым маё найбольшае геройства! Я марыла, што аб маім учынку даведаецца пісьменнік, напіша раман, і тады я стану несмяротнай.

А магло стацца, што, скончыўшы школу, выйшла б замуж за самаўлюбёнаага маньяка і прыдурка Любецкага і існавала б, як тое дрэва без верхавіны. Самай большай падзеяй за дзень для мяне было б тое, што муж зламаў ногаць, а ўжо трагедыяй — калі б у час не атрымала моднай сукенкі з Парыжа або на аперэту з артысткай Янінай Кульчицкай дастала б білет не ў першы рад, а ў пяты!..

Звіняць ключы! Гэта па мяне!..

...Не ведаю, ці доўга была без свядомасці. Апрытомнела разбітая і мокрая на ложку ў сваёй камеры. О праклятвы нарманы! Вы толькі спачатку маглі мець поспех, пакуль культурны свет апамятаўся! Вы не можаце перамагчы, бо вяртаеце гісторыю да гунскага перыяду!.. Будзе, Янэк, час, паспрабую апісаць табе ўсё, што было са мной на допыце. А цяпер прадоўжу пісьмо.

Цётка Антося дасць табе фатаграфіі. Ёсьць адна, дзе стаю над Віліяй. Калісці ты прасіў мяне пасядзець на камені, а я капрыз-нічала. Перад арыштам зрабіла гэты здымак. Пазнаеш камень?

Зняла і нашу студню. Туды ўпала бомба. Убачыш кавалачак бетоннага круга на здымку — гэта!

Я табе, Янку, удзячнай. Калі пазнала цябе, мне стала душна... Захацелася большага. Толькі пачала пазнаваць яго і...

У мяне сумленне чыстае. Ад крывавай банды арыйскіх нарманаў я ўратавала не адзін дзесятак герояў. Кідалася ратаваць іх не толькі таму, што ў кожным арыштаваным уяўляла цябе. Потым гэта зрабілася маім сумленнем.

Даруй, што пішу бессістэмна, няма часу перапісваць. Але хоць не магу дыхаць на поўныя грудзі ад страху, думкі мае чыстыя і вострыя. Кажуць, у людзей перад смерцю заўсёды так...

Аб'явілі, што споўняць апошнія мае жаданні: магу заказаць абед, напісаць пісьмо (о тэўтонская гуманнасць!..).

Яшчэ аб'явілі, што робяць ласку, не будуць вешаць, а — гільянаваць. Нібы французскую каралеву. Прыйшоў турэмны цырульнік, падрэзаў валасы на шыі, каб не перашкаджала. Пацешыў, што гэта працягваецца ўсяго пяць — сем секунд і адбываецца на світанні, але гільяніна цяпер загружана і могуць выклікаць у другі час.

Падумала, што б табе яшчэ паслаць на памяць. Локан! Успомніла, як пасылалі яго ў такіх выпадках сваім кахраным герайні раманаў. Падняла з падлогі пасму, але валасы трапіліся зусім сівыя, і я не адважылася іх табе паслаць — не хачу ў тваёй памяці заставацца бабуляй...

Абавязкова пагавары з капітанам Сокалавым.

Бывай. Цалую. Твая Дануся. Апошні раз бъсвай! На гэтым пісьмо канчалася. «...Пагавары з капітанам Сокалавым...» «Эх, каб ён застаўся жывы!..»

6

Акрамя пісьма ў скрыначцы было зробленое рукой Данусі апісанне допыту. На паперках польскія сказы перамешваліся з нямецкімі, а побач з падрабязным пералікам усіх дэталей часамі сустракаліся няясныя абрыўкі думак. Чалавеку, які не ведае нямецкай мовы і гітлерараўцаў, паперкі гэтыя былі б незразумелыя. Усё гэта будзе лепш пераказаць сваімі словамі.

Ледзь яна паспела сунуць пад сяннік незакончанае да мяне пісьмо, як у камеры з'явіўся эсэсавец і загадаў збірацца.

«Вось і смерць мая прыйшла!» — падумала Дануся. Яна ўся амярцвела, ногі сталі нібы чужыя. Агледзела ў апошні раз сцены, нары — дзіва, цяпер ёй стала нават шкада развітвацца з гэтым усім!

Выйшлі яны на двор. Убачыўшы, што гітлеравец вядзе яе не да брамы, а ў канцылярыю, Дануся пачала на нешта спадзявацца.

Увайшлі ў калідор. Злева і справа — дзве шарэнгі арыштаваных з узнятymі над галавой рукамі чакалі сваёй чаргі. Як добра ёй вядома гэтая поза! Цяпер людзі стаяць тварамі да сцяны — здаровыя, чыстыя, нармальныя, а хутка будуць акрываўленымі шматкамі целаў з пераламанымі касцямі... У ёй зноў усё амярцвела: лепш бы скончылі адразу!

Увайшлі ў кабінет.

За сталом знаёмы эсэсавец Меклембург, а насупраць яго — незнаймы штурмбанфюрэр. Ля іхніх ног — вялікі аўчар. На стале пад белай палатнінай контуры нейкай пасудзіны.

Перакладчык стаяў збоку і трymаў доўгі карычневы бізун з рэменем. Акінуўшы Данусю дзелавым позіркам, ён пачаў біць сябе бізуном па далоні, быццам набіраючы разгон.

Меклембург заўважыў, што Дануся баіцца. Гітлеравец любіў, каб пры яго паяўленні ў людзей ад жаху лезлі на лоб вочы. У такіх выпадках ён нават становіўся ў позу літасцівага. І цяпер ён з пачуццём бязмежнай улады дазволіў сабе прыязна ўсміхнуща да ахвяры, а перакладчыку загадаў:

- Weg!³¹

Калі за перакладчыкам зачыніліся дзвёры, Меклембург паказаў на пусты стул. Дануся села.

Эсэсаўцы завялі размову, быццам і не было ў пакоі арыштаванай. Дануся аддыхала. Крадком падцягнула панчохі, па старалася расправіць сукенку — дарма. Тры тыдні яна ўжо не бачыла жалязка. «Ат, ці не ўсё роўна?! Што ім вядома? Як адказваць на пытанні, як сябе паводзіць?» Вось яны сядзяць перад ёю. Старанна паголенныя твары. Надушаныя. Акуратна падстрыжаныя патыліцы. Прычесаныя валасы свежа блішчалі брыльянцінам. З новенькага сукна мундзіры ладна сядзелі на фігурах. Маляўнічыя позы. Самаўпэўненныя рухі. Заваявацелі!

Яе заела. Толькі б расстрэльвалі на віду ў людзей, а не душылі ў камеры!..

У яе зарадзілася гордасць і жаданне настырыцца гэтым тыпам. Не, нічога яны не даведаюцца, нават, каб рэзалі на кавалкі!.. Толькі зрабілася прыкра адтаго, што вось зараз будзе ім супраціўляцца. Няўжо адважацца мучыць? Яшчэ зусім нядаўна кожны з гэтых тыпаў дамагаўся яе ўсмешкі, рысаваўся, іграў у высакароднасць і шчыгалаў сваёй эрудыцыяй і ўладай. Зрэшты, яны і цяпер рысаваліся.

— ...Разбамбілі рускі парагод на Чорным Моры,— апавядадаў сябар Меклембурга.— На ім везлі медсясцёр у Севастопаль. Над вадой — разбітая карма. На карме — медсёstry. Угледзелі нас, абняліся і — у ваду! Абняўшыся і пайшли на дно вянком. Рускія — не палякі, іх так хутка не пераможаш!

«Палякаў перамог ужо! Ведаеш ты, невук, што нас вы толькі разбілі? Разбіць палякаў можна, перамагчы — ніколі! Уяўляеш сабе, як

³¹ — Прэч! (ням.).

мы арганізаваны? Ведаеш, што ў падполі працуоць універсітэт, школы афіцэраў? Мы нават зарплату выплачваем сваім вайсковым».

Зазваніў тэлефон. Меклембург узяў трубку. Чуваць было, што на другім канцы провада нехта аж захлебваўся. Меклембург зморшчыў лоб, закрычаў у тэлефон:

— Вы ўяўляеце, дарагі штурмбанфюрэр, як аслабла дысцыпліна сярод насельніцтва? Людзі не толькі не вітаюцца часамі са мной і з вамі, а раўнадушна праходзяць міма нашых машын! Сёння шофер грузавіка на Вільгельмштрасэ зачапіў бортам мой «опель»...

Голос у трубцы пачаў апраўдацца. Меклембург яго абарваў:

— Мой штурмбанфюрэр, лад і парадак мажлівы толькі тады, калі мы расстряляем кожнага, хто нават коса на нас паглядзіць! Мы тamu маём столькі ворагаў, што адносімся да людзей залішне мякка, замест таго каб выкінуць з сябе гэтае мяшчанства і ўзяцца за іх сурова!

Меклембург з сілай бразнуў трубкай па апараце. Дануся была ўпэўнена: без яе ён паводзіў бы сябе інакш.

— Эрых Вульф! — паясніў ён сябру.— Яму было загадана сёння да вечара вывезці на Парубанак сотню заложнікаў. У яго ўзводзе новенъкія, не прызычайеныя да расстрэлаў салдаты. Дык просіць адкласці экзекуцыю або аддзяліць ад заложнікаў жанчын і дзяцей.

— Я разумею Эрыха! — праказаў штурмбанфюрэр,— Лягчэй весці роту ў атаку, чым з яе дапамогай канваіраваць на расстрял агідны патоуп, слухаць плач і выщё баб. А яшчэ рабіць гэта ў спякоту або трыццаціградусны мароз, як бывае тут на ўсходзе...

Яны хвіліну памаўчалі. Выло чуваць, як пад сталом пазяхае аучар, а ў калідоры адрывіста крычыць на арыштаваных салдат: пакоі для допытаў былі ізаляваны, і енкаў сцэны не прапускалі.

— Служба войск СС нялёгкая і нядзячная! — згадзіўся Меклембург.— Але нашы хлопцы павінны сціснуць зубы і рабіць сваю справу. Затое, калі пераадолеем усе цяжкасці, нас ніхто не пераможа. Нардыцкая кроў — найлепшая ў свеце, а Германія — вышэй за ўсё! Шмат трупаў? Чынгіз-хан асудзіў на смерць мільёны жанчын і дзяцей свядома, з вясёлым сэрцам, а гісторыя бачыць у ім толькі вялікага заснавальніка дзяржавы і геніяльнага палкаводца. Хто сёння ўспомніць пра мільёны яго ахвяр?.. А хто ўспомніць горы трупаў, астаўленых Напалеонам? Усе ведаюць геніяльнага палкаводца і кірауніка дзяржавы, хоць ён апошнюю бітву і прайграў. Зрабілі б яго святым, калі б ён яе выйграў! Святым — за новыя горы трупаў!

Фанатычны гітлеравец гаварыў з пафасам.

— Разам з целамі расстраляных нам трэба закопваць бронзавыя табліцы з надпісамі: «Гэта зрабілі мы, тыя, што знайшлі ў сабе сілу і адвагу давесці цяжкую гістарычную справу да канца!» Літасць да ахвяр — мяшчанства!

Эсэсаўцы спадзяваліся маральна зламаць арыштаваную. Яны хацелі, каб Дануся паверыла, што няма ніякай сілы на свеце, якая б магла яе ўратаваць, і Данусі застаецца толькі адно: здацца на ласку фашыстаў.

Нарэшце Меклембург загадаў ёй падсунуцца з крэслам. Дануся каленымі ўперлася ў стол. Паміж ёю і эсэсаўцамі была толькі пасудзіна, пакрытая прасцінай.

— Ну, панна Данута, ведаеце, чаго мы вас запрасілі? — спытаўся ён.

— Не...— Голас у яе быў разбіты, чужы, хрыплы. Яна кашлянула, паправілася: — Завошта мяне трymаеце ў гэтай агіdnай кануры трэci тыдзень?!

Яна добра ведала гітлераўцаў, але пасля ветлівых слоў Меклембурга закралася надзея, што, можа, выпусцяць.

— Вам тут не падабаецца? — са здзеклівым спачуваннем развеяў ён надзею.

— Прашу з мяне не кпіць! — нібы абурылася яна.

— Мы занадта занятыя людзі, каб займацца кпінамі, — зазлаваў эсэсавец. — Гавары адразу: будзеш апавядыць добраахвотна ці прымушаць цябе?

— Не маю пра што гаварыць...

— Сюды глядзець! — закрычаў ён, чырванеючы ад злосці.— Сюды, не адварочваць галавы!

Паддаючыся яго ўладарнаму голасу, Дануся глядзела як загіпнатаўская.

Меклембург раптоўна сцягнуў палатніну, і дзяўчына ўбачыла вялікі шкляны слоік з вадкасцю.

У вадкасці плавала... галава Марусі — той, якая калісьці прыходзіла да дэсантнікаў. Рот у дзяўчыны быў залеплены гіпсам. Сіні твар быў страшны, увесь у падцёках і драпінах. Верхняя губа так распухла, што даходзіла да носа, а дзе знаходзіліся вочы, можна было здагадацца толькі па радочках веек.

— Што ты пра яе можаш сказаць? — не даваў апамятацца Меклембург, свідруючы вачамі арыштаваную.— Ты яе ведаеш? Прыйнавайся! Будзеш маўчаць, знайдзем банку і на тваю галаву!

— Гавары! — падганяў збоку і штурмбанфюрэр.

— Ах... Ах... — цяжка дыхала Дануся.

Каты на гэты раз недаацані і эффекту на слабы арганізм.

Бедыня Дануся не паспела вымавіць і слова, пачаліся рвоты, разабрала млявасць, закружылася галава. Апошняе, што яна чула,— стук уласнага лба аб падлогу; апошняе, што бачыла,— насцярожаныя вочы аўчара над ёю. Потым наступілі змрок і цішыня.

Апрытомнела ўжо ў сваёй камеры.

7

Супакоіўшыся крыху, узяў я бясцэнную скрыначку і пакрочыў у цётчын дом. «Трэба недзе прыстроіць старую!» — падумаў я і пачаў успамінаць тутэйшых знаёмых партызан. Былы прадстаўнік злучэння, які некалі раздаваў на аэрадроме брызентавыя іюкі, Шымкас, цяпер — важная фігура ў Савеце Міністраў Літвы. Памятае мяне? Успомніца! Літоўцы — народ дружны, дапаможа ўладкаваць старую...

Я адчыніў дзвёры ў ту ю хвіліну, калі цётка Антося ўжо канчала раздаваць катам маю каўбасу. Старая была так занятая справай, што, не заўважаючы мяне, прасіла:

— Ешце, прэндзэй, дзеткі, пакуль ён не прыйшоў!

Мне стала ясна, што ёй ужо нічым не дапаможаш.

— Скажыце, а больш ніхто не чытаў гэтых пісем?

Жанчына аж здрыгнулася ўся.

— Ах, бо-о... то ці я дала б?

— І ніхто не прыходзіў па гэтыя паперы?

— Былі калісьці паны ў капелюшах... Надта хацелі пачытаць, прapanавалі і грошы, але ж ці я ім дам?.. Не малая, ведаю, каму гэта...

— А каб я да вас не прыйшоў, паперы загінулі б?

— Як гэта? — старая не дапускала нават такой думкі.

— Цётка Антося,— пачаў я далікатна,— едзем да мяне ў Гродна!

Будзеце жыць пры нас... Мая жонка — настаўніца, добрая кабета, яе ўсе хваляць...

У вачах старой з'явіўся такі жах, што я адразу змоўк.

Выходзіў я ад Антосі сам не свой. Раптам штосьці падступіла да горла, і толькі прысутнасць людзей на вуліцы стрымлівала, каб не выбухнуў плачам.

8

Праз увесь Вільнюс, не спяшаючыся, накіраваўся я зноў да генералавага дома. Стараўся не успамінаць Дануту. Думаў пра горад.

Штосыці чароўнае ёсьць у старажытнай суровасці і прастаце гэтага горада. Колькі праз яго пераваліла народу! Муры дамоў, пабудаваныя з запасам на вечную трываласць, гэтак аблашчылі, здаецца, не дажджы і буры на працягу стагоддзяў, а мільёны вачэй шматлікіх пакаленняў. Як тыя людзі жылі? Калі меркаваць па колькасці цэркваў і касцёлаў, жыхары Вільнюса толькі і рабілі, што маліліся, а вядома, што людзі моляцца не ад добра га жыщця...

Або гэтая тратуары. Колькі тысяч ног мусіла прыйсці па іх, каб сваімі падэшвамі аж выслізгаць у каменных плітах жалабкі?!

Я на хвіліну ўявіў тых, хто тут хадзіў, і якія трагедыі бачылі гэтая муры.

Захутаныя ў зубровыя шкуры, брылі нехлямяжыя воіны Вітаўта.

Цягнуліся з-пад Масквы галодныя і змерзлыя насмерць гвардзейцы Напалеона.

Магчыма, якраз па гэтым месцы вялі Кастуся Каліноўскага з яго братамі-палякамі на Лукішскі пляц да шыбеніц.

Гэтай дарогай правезлі не адну яўрэйскую прыгажуню ў газкамеру пасля таго, як цэлую ноч з ёю забаўляліся «нардыцкія» вылюдкі.

Мо якраз сюдой раўнадушна вёў Дануту ў турму эсэсавец — тупы выканаўца людаедскай ідэі фюрэра.

Я раптам адчуў у сабе такую пашану і любоў да Вільнюса, якую, відаць, адчувае кожны чалавек, хто хоць трохі пажыў тут. Горад мне здаўся дарагім і да дробязей блізкім!

Вось я асцярожна паставіў нагу на тратуар, памятаючы, што тут павінна быць ямка. Але адчуў гарбячок і аж спыніўся, глянуў сабе пад ногі. Ніякага гарбячка. Проста ямку залілі асфальтам, зараўнялі...

Як я ні стараўся адцягваць думкі ад Данусі, каб не балела душа, але вярнуўся да іх ізноў. Цяпер яна ў маіх вачах узнілася да герайні, усе нашыя спрэчкі, каханне, падзеі ў вайну здаваліся мне не асабіста перажытымі, а недзе вычытанымі.

9

Я зноў падаўся на кватэру, дзе жыла прачка. Сюды заходзіў уздень, гаспадыня мяне ўжо ведала.

— Вельмі спяшаюся, пррабачце! — вінавата папрасіла жанчына.— Пазнюся на работу!

— Калі дазволіце, пасяджу на ганку. Да вечара няма куды дзецца.

— Але ж, калі ласка! Прэндзэй ідзіце сюды, у цянёк, пад ясенъ! І дзеці пры вас пабудуць на панадворку! Міша! — пазвала яна

маленька галінка, адразу забыўшыся на мяне.— Я табе, сынок, пакладу ў кішэню ключ, а каб не згубіў, прышпілю аграфкай. Прыйдзе тата — аддасі! Захочаш есці, улезеш праз акно, я прыадчыненае пакінула...

— Ну, бывайце! — звярнулася яна да мяне.— Не ўбачымся болей. Прывітанне Гродна! Кажуць, нечым наш Вільнюс напамінае!

— Крыху.

— Не была, не ведаю. Чакайце ў госці, пакуль!

Я ўладкаваўся на ганку. Зірнуў на Данусін панадворак. У мяне, прызнацца, было добра на душы — я заставаўся верны ўвесь час Данусі, не выкідаў яе з сэрца і цяпер з чыстым сумленнем быццам глядзеў ёй у очы. Пачаў успамінаць усё спачатку.

Успамінаў да той пары, пакуль мая душа не стала як той аркушок паперы, з якога гумкай сцерлі ўсё, што было напісаны, і застаўся толькі след ад літар. Я ўжо нічога больш не мог прыпомніць і адвёў очы ўбок.

Яшчэ да вайны я даведаўся пра семантычнае значэнне імені Данута. Яно ўтварылася ад лацінскага слова «*donata*». На жаль, у беларускай мове няма яму адпаведнага сіноніма. Са славянскіх моваў, відаць, найбліжэй па значэнню яму можна сказаць рускае «одаренныі» або польскае «*obdarzony*».

Ты адпавядала свайму імені. Эх, Дануська, кім ты, «одаренная», цяпер была б, каб не вайна?..

Помнік трэба паставіць табе, ці што? А дзе твая магіла?.. Буду на Рыжскім узмор'і, знайду якога-небудзь пісьменніка, дам яму ўсе паперы, фатаграфіі і папрашу, каб кніжку пра цябе напісаў, як ты некалі хацела... Фактычна кніжку пра нас, пра эпоху. Атрымаецца цікавая гісторыя пра бацацьбу, каханне і геройства...

На двары гулялі дзеці.

Калісьці мяне, юнака, такія малыя вельмі злавалі. Мне здавалася, што яны залішне крычаць, без прычыны б'юцца, усюды лезуць, і гэта ў іх ад распусты. Толькі цяпер, калі сам стаў бацькам, я зразумеў, што яны бегаюць не ад дрэннага выхавання і дрэнных бацькоў, а што гэта форма іхняга быцця. Яны так гуляюць, для іх гэта таксама важна, як для дарослых работа. Цяпер маё бацькоўская вуха і вока прыемна лашчаць кожнае дзіцячае слова і рух.

Каля ганка стаяў Міша і звычаем, як гэта робяць і мае дзеці, цёр вуха плячом і засяроджана аб нечым думаў.

За плотам на бервянне сядзеў другі малы, трymаў на каленях талерку і мeraў канцом лыжкі, колькі засталося супу.

За кустамі бэзу чуліся ўсхваляваныя галасы:

- Віцька-а, ты на гэтым фільме быў?
- А пра што там?
- Я чатыры сеансы праседзей і яшчэ сёння пайду. Толькі не хапае трох капеек. У цябе няма?
- А дасі каску?
- Дам!
- Чэснае пінгерскае?
- Ага!
- І пад салютам!
- На табе салют!
- Бяры капейкі!

Па тратуары ішла пара. Адно пачуццё спляло іхнія руکі, запаліла шчаслівую іскрынкі ў вачах.

За імі крочыла дзяўчына. Яна гулка стукала абцасамі, а яе сур'ёзныя пухлыя шчокі смешна ўздрыгвалі ў такт крокам.

Скрозь кроны дрэваў ля дарогі жаўцелі сцены нейкага вялізнага будынка без даху. Міма наваленай цэглы і свежаапілаванага дрэва малады рабочы вёз пустую тачку. Таварыш яго ўскочыў у яе і жартам кінуў:

- Но-о, кося, вязі-і! Прэндзэй!

Дама несла поўную сетку пакупак. Шукаючы спачування, яна ўсміхнулася мне, паставіла сетку на тратуар, замахала рукамі і, якраз так, як некалі Дануся на лесвіцы ліцэя, паскардзілася:

- Уф-ф-ф, цяжка!

Далей ішоў юнак, нёс белы батон. Азірнуўшыся сюды-туды, ён — раз! — і ўтапіў зубы ў край яго. Я нават адчуў у сваім роце хруст скарынкі і смак свежай духмянай булкі.

Нейкая дзяўчына схавалася ў вароты колішняга Залкідавага панадворку і працірала супрацьсонечныя акуляры. Зрабіць гэта проста на тратуары, бачыце, яна не можа: да выхаду на вуліцу рыхтуецца, бы артыстка на сцэну!

Усміхнуўшыся, я зноў глянуў на Данусін дом.

На невысокі дах з пачарнелай бляхі ўзлезлі хлопец і дзяўчына прымадоўваць антэну. Спачатку ўсё ў іх ішло як трэба. Але вось узяліся за адзін канец антэны ўдваіх, іх рукі спляліся і... Я адварнуўся!

Чэрвеньская сонца золатам залівала вуліцу, дамы, дахі. Было цёпла, але не горача. Лёталі шпакі. Крычалі галкі.

Мне было сумна і радасна. Сумна таму, што Дануся не можа бачыць гэтага хараства. А радасна ад того, што я адчуваў яе вось тут, побач, у такім цудоўным і вечным жыцці!

БІЯГРАФЧНАЯ НОТКА

Аўтар гэтай кніжкі — Аляксей Нічыпаравіч Карпюк — нарадзіўся 14 красавіка 1920 года ў вёсцы Страшава Ваўкавыскага павета Беластоцкага ваяводства ў сялянскай сям'і.

Пасля вызвалення Заходній Беларусі А. Карпюк паступіў у Навагрудскае педвучылішча, дзе яго застала Вялікая Айчынная вайна. За падпольную работу фашисты арыштавалі А. Карпюка і вывезлі на знішчэнне ў лагер смерці Штутгоф, адкуль яму ўдалося ўцячы і далучыцца на радзіме да партызан.

У лесе А. Карпюк стаў камандзірам атрада імя Кастуся Ка-ліноўскага. Пасля злучэння з Чырвонай Арміяй ён адправіўся на фронт артылерыстам. У арміі быў у складзе 756-га стралковага палка, якому давялося штурмаваць Рэйхстаг. Два разы ранены.

Пасля вайны А. Карпюк скончыў англійскае аддзяленне Гродзенскага педінстытута і працаваў на Гродзеншчыне — загадчыкам рана, дырэкторам школы, карэспандэнтам, шэфам агенцтва «Інтурыст».

Цяпер А. Карпюк працуе ў Гродне сакратаром абласнога аддзялення Саюза пісьменнікаў. Член партыі з 1947 года. Узнагароджаны ордэнам Чырвонага Сцяга і другімі ордэнамі і медалямі, у тым ліку самай высокай узнагародай Польскай Народ-най Рэспублікі — Залатым крыжам ордэна «Віртуці мілітары».

Першы зборнік аповесцей і апавяданняў «Дзве сасны» А. Карпюка быў надрукаваны ў 1958 годзе ў выдавецтве «Беларусь». Затым выйшлі яго кніжкі: «Мая Гродзеншчына» — Мінск, 1960 г., «Данута» — Мінск, 1960 г., «На лесных стежках» — Москва, 1964 г., «В одном инсгратуте» — Мінск, 1965 г. Асобнай кніжкай у рускім перакладзе «Данута» выходзіла ў Москве ў 1961 годзе і ў Мінску ў 1963 годзе і на ўкраінскай мове — у 1961 годзе. Да кожнага выдання аўтар грунтоўна перарабляў і правіў аповесць

© OCR: Камунікат.org, 2011 год

© Інтэрнэт-версія: Камунікат.org, 2011 год

© PDF: Камунікат.org, 2011 год